

TÜRKSOY YAYINLARI № 20

KÜL-TEĞİN:

Orhun-Yenisey Yazıtları
VI-VIII. yy.

TÜRKSOY
Ankara
2003

ТҮРКСОЙ НОМНАРЫ № 20

КУЛ-ТЕГИН:

Орхон-Енисей бижимелдери
VI-VIII вв.

ТҮРКСОЙ
Анкара
2003

*Bu kitap TÜRKSOY Teşkilatı ile
Tıva Cumhuriyeti Kültür ve Milliyetler İşleri Bakanlığının
ortak çalışmasıyla yayımlanmıştır.*

*Бо ном ТҮРКСОЙ болгаш Тыва Республиканың Култура
болгаш националдар херектериниң яамызының
кады ажылдажылгазы-биле парламтынган.*

Dr. Z.B. Samdan, bu kitabı hazırlayarak
giriş bölümünü yazmıştır.

Филология эртемнериниң кандидады **З.Б.Самдан**
тургускаш, кирилдезин бижээн.

Dr. D.A. Monguş, yazıtları Eski Türkçeden Tıva Türkçesine
çevirerek notlarını hazırlamıştır.

Филология эртемнериниң кандидады **Д.А. Монгуш**
бижимелдерниң сөзүглелдерин эрте-бурунгу түрк дылдан
тыва дылче окулдургаш, тайылбырларын кылган.

K.-M.A. Simçit, yazıtların metinlerini
Eski Türkçeden Latin harfli yazı çevrimine aktararak
Türkiye Türkçesine çevirilerini gerçekleştirmiştir.

K.-M.A. Симчит бижимелдерниң сөзүглелдерин
эрте-бурунгу түрк дылдан латынь үжүкче көжүргөш,
турк дылче окулгаларны боттандырган.

Kitabın Türkiye Türkçesine çevirilerini **E. Uşşaklı** redakte
etmiştir.

Номнун түрк дылче окулгаларын **Э.Ушшаклы**
редакторлаан.

Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. yy. – Ankara: TÜRKSOY, 2003, – XIV+236 sayfa

Eski Türklerin hayatını ve kahramanlıklarını anlatan VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun-Yenisey yazıtlarının Eski Türkçeden Latin harfli yazıya çevrimi ile, Tıva ve Türkiye Türkçelerine çevirileri bu kitapta toplanmıştır. Yazıtlarda Ulu Türk Kağanlık dönemi kişilerinin ülküleri ve öğütleri korunmaktadır.

Bu kitap, Türkologların, tarihçilerin, edebiyatçıların, öğretmenlerin, öğrencilerin ve geniş okuyucu kitlesinin dikkatine sunulmuştur.

Күл-тегин: Орхон-Енисей бижимелдери VI-VIII вв. – Анкара: ТЮРКСОЙ, 2003, – XIV + 236 стр.

Эрте-бурунгу түрктөрнүн амыдыралын болгаш маадырлыг чоруктарын бижип көргүскен VI-VIII чүс чылдарның Орхон-Енисей тураскаалдарының сөзүглелдерин эрте-бурунгу түрк дылдан латынь үжүкчө көжүргени, оларнын тыва болгаш турк дылдарже очулгалары бо номда кирген. Даш көжээлернин бижимелдеринде Улуг түрк каганадының үезинин улустарының тура-соруу болгаш дээди күзелдери, сагыш-сеткилинин дүвүрели болгаш ыдыктыг чагыглары кадагалаттынып арткан.

Бо номну тюркологтарның, төөгүчүлөрнин, чогаал шинчээчилеринин, башкыларнын, сургуулдарнын болгаш калбак номчукчуларнын кичээнгейинге бараалгаткан.

© TÜRKSOY Genel Müdürlüğü, 2003

© Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектеринин яамызы, 2003

ISBN : 975-7213-17-9

Baskı : Yücel Ofset Ltd.Şti. Tesisleri (0.312) 341 95 96

*Orhun-Yenisey Yazıtlarının
Çözülmesinin 110. yıldönümü anısına*

*Орхон-Енисей бизимелдерин чазып
номчаанындан бээр 110 чыл оюнга*

İÇİNDEKİLER

SUNUŞLAR

Şerig-ool Oorjak, Tıva Cumhuriyeti Hükümet Başkanı

Türkiye Türkçesi 1

Tıva Türkçesi 9

*Polad Bülbüloğlu, TÜRKSOY Genel Müdürü,
Azerbaycan Kültür Bakanı*

Türkiye Türkçesi 19

Tıva Türkçesi 22

GİRİŞ

Anıtlardaki Yazıların Sırrı (Zoya Samdan)

Türkiye Türkçesi 25

Tıva Türkçesi 67

Eski Türk Alfabeti 117

METİNLER

I – Orhun yazıtları:

1. Kül-Tegin Yazıtı (Küçük metin)

A. Yazı Çevrimi 118

B. Tıva Türkçesi 121

C. Türkiye Türkçesi 124

2. Kül-Tegin Yazıtı (Büyük metin)

A. Yazı Çevrimi	127
B. Tıva Türkçesi.....	138
C. Türkiye Türkçesi	149

3. Tonyukuk Yazıtı

A. Yazı Çevrimi	158
B. Tıva Türkçesi.....	167
C. Türkiye Türkçesi	175

II – Yenisey Yazıtları:

4. Eleges Yazıtı

A. Yazı Çevrimi	182
B. Tıva Türkçesi.....	184
C. Türkiye Türkçesi	186

5. Barık Yazıtları

A. Yazı Çevrimi	188
B. Tıva Türkçesi.....	189
C. Türkiye Türkçesi	190

6. Ögük-Turan Yazıtı

A. Yazı Çevrimi	191
B. Tıva Türkçesi.....	192
C. Türkiye Türkçesi	193

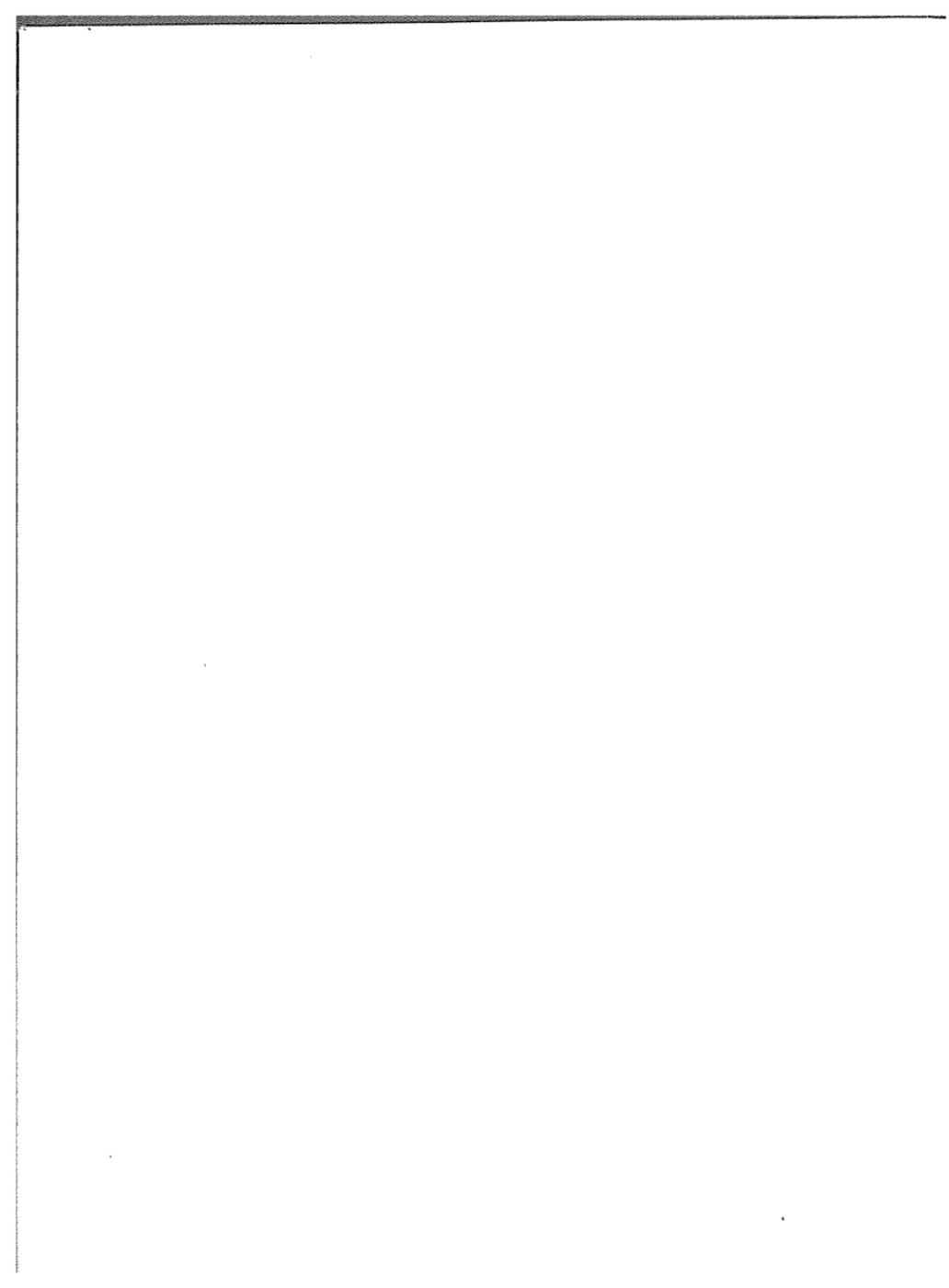
7. Kojeelig-Hovu Yazıtı

A. Yazı evrimi	194
B. Tıva Türkçesi.....	195
C. Türkiye Türkçesi	196

NOTLAR

Türkiye Türkçesi	197
Tıva Türkçesi	207

RESİMLER	219
----------	-----

Д О П Ч У З У

ЭГЕ СӨС

*Шериг-оол Ооржак, Тыва Республиканың Чазааның
Бааштыңы*

Турк дылда.....	1
Тыва дылда	9

*Полад Бюльбюль-оглу, ТҮРКСОЙ-нуң Чиңгине
директору, Азербайджан Культура Сайыды*

Турк дылда.....	19
Тыва дылда	22

КИИРИЛДЕ

Көжээлерде бижиктерниң чажыды (Зоя Самдан)

Турк дылда.....	25
Тыва дылда	67

Эрте-бурунгу түрк алфавит 117

СӨЗҮГЛЕЛДЕР

I – Орхон бижиктери:

1. Күл-тегин тураскаалы (Биче бижик)

А. Бурунгу түрк дылда.....	118
В. Тыва дылда.....	121
С. Турк дылда	124

2. Күл-тегин тураскаалы (Улуг бижик)

А. Бурунгу түрк дылда	127
В. Тыва дылда.....	138
С. Турк дылда	149

3. Тоньюкук тураскаалы

А. Бурунгу түрк дылда.....	158
В. Тыва дылда.....	167
С. Турк дылда	175

II – Енисей бижиктери:

4. Элегест бижии

А. Бурунгу түрк дылда.....	182
В. Тыва дылда.....	184
С. Турк дылда	186

5. Барык бижиктери

А. Бурунгу түрк дылда.....	188
В. Тыва дылда.....	189
С. Турк дылда	190

6. Өөк-Туран бижии

А. Бурунгу түрк дылда.....	191
В. Тыва дылда.....	192
С. Турк дылда	193

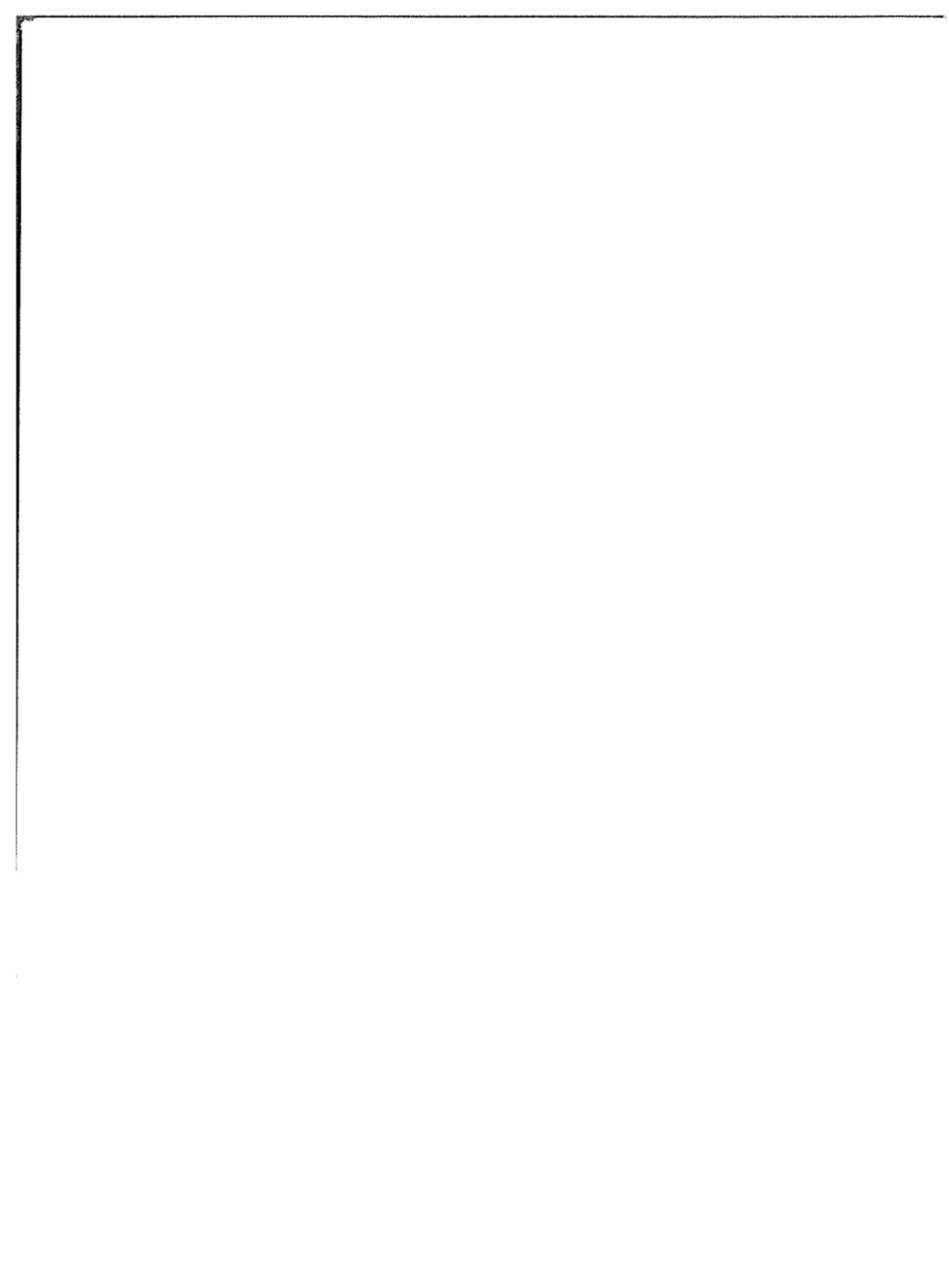
7. Көжээлиг-Хову бижин

А. Бурунгу түрк дылда.....	194
В. Тыва дылда.....	195
С. Турк дылда.....	196

ТАЙЫЛБЫРЛАР

Турк дылда.....	197
Тыва дылда.....	207

ЧУРУКТАР	219
----------	-----

Değerli okuyucu,

İnsanlık tarihinde yazının bulunuşu çok büyük bir olay olmuştur. Bu buluş, insanoğlumun tekerleği icadı ve uzaya uçuşu ile aynı değerdedir.

XVIII-XIX. yüzyılların kavşağında Sibiryaya ve Moğolistan topraklarında bulunan taşlardaki yazıların sırrı, çok uzun süre bilim adamlarının ilgisini çekmiş, onların bilincini meşgul etmişti. Bu gizemli yazıların temel anlamı birkaç kuşak bilim adamının çetin çalışmaları sonucunda sıradan okuyucunun bilincine ulaşmıştır. Bu çözümleme; anıtların bulunması, anıtlardaki yazının çözülmesi, satır altı çeviri, bilimsel ve edebî çevirileri gibi birçok aşamadan geçmiştir.

2003 yılında Türk dünyası halkları ve bütün uygar insanlık, Orhun-Yenisey yazılarının çözülmesinin 110. yıldönümünü kutlamaktadır. Bu yazının sırrını Danimarkalı bilim adamı Willhelm Thomsen 25 Kasım 1893'te çözmüştür. Hemen hemen aynı zamanda Alman asıllı Rus bilim adamı F.W. Radloff Türk yazısını çevirmiştir. Bu keşif Champollion'un Eski Mısır yazısını, Yu.V. Knoro-zov'un Eski Maya yazısını çözümleri kadar değerli önemli bir çalışmadır.

Eski Türkler, karmaşık yapılu mezara gömme geleneğinin bir parçası olan, kahramanlara adanmış yazılı anıtlara "Bengü Taş" (Tıvaca "Möngge Daş") derlerdi. Ortaçağda ise (VI-XII yy.) Türk Kağanlığının geniş topraklarında dikilmiş bu anıtlar Türkolojide

"Orhun-Yenisey Yazıtları" olarak adıyla anılmaya başlanmıştır. Çağdaş Moğolistan, Tiva ve Hakas topraklarında akan ırmakların kıyılarının yakınılarında bulunan yazıtların en önemlileri bu şekilde adlandırılmıştır.

Bunların arasında en kapsamlı ve derin anlamlı olan yazıtlar; kağanlara, onların cesur ve çevik ordu komutanı Kül-Tegin'e ve üç kağanın danışmanı olan bilge Tonyukuk'un anısına dikilmiş Orhun Yazıtlarıdır.

Kül-Tegin, 685-731 yılları arasında yaşamış meşhur bir Doğu Türk Kağanlığı kahramanı idi. Bumın-Kağan'ın yeğeni, Bilge-Kağan'ın öz kardeşi Kül-Tegin 16 yaşında komutanlık etmeye başlamıştır. Ülkesi, halkı ve kağanı için mücadele vererek, 46 yaşında savaşta cesurca hayatını feda etmiştir.

Bilim adamları eski Türk yazıtlarının edebî eserler olduklarını açıkladıktan ve bu yazıtların sanatsal çevirileri yayımlandıktan sonra, Kül-Tegin sıradan okuyucunun tanıdığı eski Türk edebiyatının ilk kahramanı olmuştur. Halbuki önceden sınırlı sayıda bilim adamı tarafından tarihsel yıllıklarda adı geçen eski bir kahraman olarak bilinirdi.

İnsanların eski zamanlardan beri ülkelerine duydukları sevgi ve onun uğruna hayatlarını feda etme gibi erdemlerinin simgesi haline gelen Kül-Tegin bugün hâlen önemini korumaktadır. Atalarımızın yaşadıkları dönemin ağır koşullarına karşın, yazıtlardaki barış çağrısı; o zamanın insanlarına ve daha sonraki

kuşaklara, ülkede birlik ve beraberlik içinde yaşamının önemi ile boylar arasındaki kin ve savaşların kötü sonuçlar doğuracağı mesajını vermektedir.

Eski Türklerin bugünkü torunları olan bizler bile günümüzde huzurlu bir ortamda yaşıyor sayılmayız. XXI. yüzyılda yerel ve bölgesel savaşlar devam etmekte, tarih tekrerrür etmekte, sanki boylar ve dinler arası kin ve düşmanlık aralıksız devam etmektedir.

Türk halklarının ortak varlığı olan Orhun-Yenisey Yazıtları, Türkoloji biliminin buluşları, Türk halklarının, Tıva dilinin, tarihinin, yaşam biçiminin ve düşün hayatının kökenlerinin araştırılmasında temel yazılı kaynak olmaktadır.

Son 10-15 yıl boyunca Rusya Federasyonu'nda gerçekleşen demokratik değişikliklerle doğrudan bağlantılı olarak Orhun-Yenisey Yazıtlarının araştırılması, yayımlanması ve yaygınlaştırılmasında yeni bir sayfa açılmıştır. Bu süreçte yazıtlar, Tıva bilim adamlarının da büyük ilgi odağı olmaktadır. Halkın manevî kültürünün yeniden canlandırması için Tıva Cumhuriyeti Hükümeti'nin yürüttüğü siyasetin üstün bir hizmeti de, Türklerin yazılı mirasının araştırılmasında bilimi desteklemesidir.

1993 yılında Tıva Cumhuriyeti Hükümeti'nce Orhun-Yenisey Yazıtlarının çözümlenmesinin 100. yıldönümü ile ilgili bir uluslararası bilimsel konferans düzenlendiğinde, bu yazıtların manzum çevirileri Tıvaca ve Rusça olarak ayrı iki kitap halinde yayımlanmıştı.

Eski Türk yazıtların dört dilde ilmî ve edebî çevirilerinin (Eski Türkçe, Tıvaca, çağdaş Türkçe ve Rusça) tek cilt altında yayımlanmasının ilgi çekici ve etkileyici bir başlangıç olacağını söylemek yanlış olmaz. Kitabın bu dört dilde yayımlanması okuyucunun düşünsel ve estetik ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, halkların dil, tarih ve kültür birliği ile bilim ve sanat arasında derin ilişkilerin var olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Ne var ki bu dileğimiz yine iki ayrı kitap olarak gerçekleşmektedir. Birinci kitap olan "Kül-Tegin" (Bengü Taşın Kaygısı, Novosibirsk, Nauka, 2003) Eski Türkçe, Tıvaca ve Rusça olarak üç dilde ilmî ve manzum çevirileriyle yayımlanmıştır. Bu kitabın yayımlanmasında Tıva Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V.D. Mart-ool'un katkısı büyük olmuştur.

İkinci kitap olan elinizdeki "Kül-Tegin" yine üç dilde Eski Türkçe, Çağdaş Türkçe ve Tıvaca bilimsel çevirisiyle birlikte TÜRKSOY tarafından (Türkiye, Ankara, 2003) yayımlanmaktadır.

Adı geçen iki kitabın yayımlanması ile bilim adamlarının ve şairlerin amaçlarına ulaşmış olmalarından sevinç duyuyaktayım.

Orhun-Yenisey Yazıtlarını Eski Türkçeden çağdaş Tıvacaya çevirmiş olan Tıva Sosyal Bilimler Enstitüsü Baş Türkoloğu D.A. Monguş'a ve birinci kitapta bu çevirilere dayanarak yazıtlardaki metinleri manzum olarak çeviren Tıva'nın ünlü şairleri Yu.Ş. Künzegeş ve

A.A. Darjay ile gurur duymaktayım. Eski Türkçe yazıtlarının manzum eserler olduğunu kanıtlayan ilk bilim adamı olan Dr. İ.V. Stebleva'yı da burada anmak istiyorum. Eski Türk yazıtlarını Rusça manzum çeviriye aktararak SSCB'nin Devlet Ödülünü kazanan şair ve çevirmen A.V. Prelovski'nin de katkıları çok büyüktür. Bu şair, Tıva'da yukarıdaki düşüncenin doğmasından beri bugüne kadar Tıvalı bilim adamları ile birlikte başarılı bir şekilde çalışmaktadır.

Ankara Üniversitesi mezunlarından Tıva Sosyal Bilimler Enstitüsü bilim uzmanı K.-M.A. Simçit, ünlü Türk bilim adamı Talat Tekin'in yazı çevirimini kullanarak ve D.A. Monguş'un okumalarına dayanarak yazıtlardaki Eski Türkçe metinleri Latin harflerine aktarmış ve bununla birlikte kitaptaki giriş ve notlar bölümlerini Tıvacadan çağdaş Türkçeye çevirmiştir.

"Kül-Tegin" adlı bahsedilen kitapların yayımlanması fikrini ortaya atan ve bu kitapları hazırlayarak giriş bölümünü yazan Dr. Z.B. Samdan Tıva, Rus ve Türk bilim adamları ile yazarlarını tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Kitabın yayımlanmasına katkıda bulunan herkese gösterdikleri özen ve yaptıkları sabırlı çalışmaları için teşekkürlerimi bildiririm.

1997 yılında Tıva Cumhuriyeti Hükümeti, Kızıl'da Türk kağanlığının 1450. yıldönümünü kutlayarak "Sibiryaya Halklarının Türk Dünyası" adlı bilimsel kongreyi TÜRKSOY'un katılımı ile gerçekleştirmiştir. Bu kitapların yayımlanması kararı da bu toplantı

çerçevesinde alınmıştır. Bu düşünceyi Tıva Cumhuriyeti'nin o dönemleri Kültür Bakanı olan, bugün Rusya Federasyonu Devlet Duması (Parlamentosu) vekili Ç.Ç.-D. Ondar desteklemiştir. Onun bakanlığı döneminde Tıva, TÜRKSOY üyeliğine katılmıştır. 2001 yılında Ç.Ç.-D. Ondar "Kül-Tegin" adlı kitabın Tıvaca ve Türkçe olarak Uluslararası TÜRKSOY teşkilatının yayın programına girmesini sağlamıştır. Daha sonra TÜRKSOY ile ilişkileri Tıva Cumhuriyeti'nin bugünkü Kültür Bakanı E.A. Danzın sürdürmüş ve bu kitabın yayımlanmasını başarmıştır.

Böylelikle, sözü edilen kitapların Tıva'da ve çevresinde yavaş yavaş yaygınlaşacağına inanıyorum. Yazılardaki metinlerin anlamlarının da halk arasında yaygınlaşmasında bu ilk yayımların rolü büyüktür.

1993 yılında yayımlanan "Kül-tegin" adlı kitapçık Eski Türk yazıtlarının sırrını geniş okuyucu kitlesine açarak Tıva'nın kültür hayatını etkilemiştir. Tıva Cumhuriyeti Hükümeti'nin kararı ile adı geçen kitap Cumhuriyetin bütün okullarına ve kütüphanelerine dağıtılmıştır. Eski Türk edebiyatının okullarda okutulması amacı ile hayata geçirilen "Ataların Canlı Sesi" adlı öğretim programını Ç.A. Namzıray hazırlamıştır. Tıva Cumhuriyeti Parlamentosu "Tarihi ve Kültürel Anıtların Koruması" adlı yasayı kabul etmiştir. Şair ve dramaturg E.B. Mijit eski Türk edebiyatı tarzında "Kül-Tegin" adlı manzum bir tarihsel tiyatro oyunu kaleme almıştır. Adı geçen oyunun Tıva'nın V. Kök-ool adlı Müzik ve Dram

Tiyatrosu'nda sahnelenmesi için tiyatronun baş yönetmeni A.K. Oorjak'ın uğraşları hâlen sürmektedir.

2002 yılında alındığı, Sibiryâ Türkolojisinin kurucularından biri olan N.F. Katanov'un doğumunun 140. yıldönümü, dünya bilim adamları tarafından kutlandığında Tıva Cumhuriyeti Hükümeti, Katanov'un topladığı zengin halk edebiyatı malzemelerinin Tıvaca ile ilgili kısmını "XIX. yüzyıl Tıva Manzum Edebiyatı" adıyla Rusça olarak yayımlatmıştır. Bu kitabın yayımlanması, ünlü bilim adamının sözlerinin dikkate göstermiştir. Kitabın yayımlanmasında A.V. Prelovski ve Tıva Cumhuriyeti'nin o dönemki Kültür Bakanı V.O. Naksıl'ın rolü büyük olmuştur.

Adı geçen kitabın, "Edebiyat Gazetesi" tarafından 2002 yılının en iyi kitapları arasında gösterilmesi ve ABD Kongre Kütüphanesi'nin ilgisini çekmesi, Moskova'daki "Novıy Klyuç" yayınevi yetkilileriyle birlikte sevinmemize sebep olmuştur.

Okuyucuların dikkatine sunduğumuz bu "Kül-Tegin" adlı kitabın Tıva, Rusya, Türkiye, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun ve diğer ülkelerin çok sayıdaki Türk okuyucularına, eski Türk dönemi tarihinin dram ve kahramanlık dolu sayfalarına ışık tutacağına inanmaktayım. Eski Türklerin büyük ülkeleri ve emellerinin, kültür ve edebiyat dünyalarının, bugünkü okuyuculara ilginç geleceğine inanmaktayım. Atalarımızın öğütlerinin okuyucunun akıl ve gönlünü fethederek, onların Eski Türklerin kahramanlıklarıyla

gurur duymalarımı saęlayacaęı řüphesizdir. Bununla birlikte geçmiř dönemlerden alınması gereken dersin de, sorunların savařla deęil, barıř ve dostluk içinde çözümlenebileceęi olduęuna inanmaktayım.

ř.D. OORJAK
Tıva Cumhuriyeti
Hükümet Bařkanı

Хүндүлүг номчукчу.

Кижиги төрөлгөтөннүн төөгүзүндө бижикти ажытканы дээрге канчаар-даа аажок улуг эргилделиг болушкун болган. Ол ажыдыдышкынны кижигинин дугуй чогаатканы болгаш октаргайже ужутканы-биле дөмейлеп болур.

XVIII-XIX чүс чылдарның белдиринде Сибирь болгаш Моол девискээринден тывылган даштарда бижиктернин чажыды үр-ле үениң дургузунда эртемденнернин сонуургалын хаара тудуп, оларның угаан-медерелин хөлзедип келген.

Ол хуулгаазын бижиктернин утказы каш-каш салгал эртемденнернин кызымаккай ажылының ачызында бөдүүн номчукчунуң угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге билдингир апарган. Ук ажыдыдышкынның оруу нарын болгаш элээн каш үе-чаданы эрткен: бижиктиг көжээлерни тыпканы, ол бижиктернин чажыдын чазып номчааны, сөс эдерген очулгазы, эртем талазы-биле очулгазы, уран-чечен очулгазы.

2003 чылда түрк делегейинин чону болгаш бүгү депшилгелиг кижиги төрөлгөтөн Орхон-Енисей бижимелдерин чазып номчаандан бээр 110 чыл оюн демдеглеп турар. Ол бижиктин ужур-дүрүмүнүн чажыдын Данияның эртемдени Вильгельм Томсен 1893 чылдың ноябрь 25-те ажыткан. Барык ол-ла үеде немец ук-ызыгуурлуг Россияның эртемдени

Василий Васильевич Радлов түрк руниканы очулдурган. Бо болуушкуну Шамтольоннуң Бурунгу Египеттиң бижиин болгаш Кнорозовтуң Бурунгу Майяның бижиин ажытканы-биле дөмей делегей чергелиг ажыдыышкын деп санап болур.

Бурунгу түрктөр нарын тургузуугу хөөржүдүлгө ёзулалының кезии болур маадыр кижиге тураскааткан бижиктиг көжээни «мөңгө даш» (түрк *bengü taş*) деп адап турган. Ортаакы чүс чылдар үезинде (VI-XII чч.) Түрк каганадының делгем девискээринге тургускан ол тураскаалдарны тюркология эртеминге «Орхон-Енисей бижимелдери» деп адай берген. Амгы Моол, Тыва болгаш Хакасияның девискээринде агып чыдар хемнерниң эриинден ол тураскаалдарның эң-не сураглыглары тывылганын барымдалааш, ынчаар адаан ужуру ол.

Оларның аразында эң-не делгем болгаш ханы уткалыг тураскаалдарга каганнарга болгаш оларның эрес-дидим шериг баштаңчызы Күл-тегинге база ол ышкаш үш каганның сүмечизи бооп чораан мерген угаанныг Тоньюкукка тураскааткан Орхон бижиктери хамааржыр. Дашта бижиктерлиг хөөр-чевег тургузуун оларга тураскаадып тургускан.

Күл-тегин дээрге 685-731 чылдарда херек кырында чурттап чораан, Чөөн-Түрк каганадының сурагжаан маадыры турган. Бумын-каганның чээни, Билге-каганның кады төрөөн дуңмазы Күл-тегин 16 харлыында-ла шериг баитыңчызы апарган. Бодунуң

күрүнезиниң, чонунуң болгаш каганының эрге-ажыын камгалап тургаш, Күл-тегин 46 харлыында каржы-дошкун тулчуушкун үезинде эрес-дидими-биле чаалажып тургаш, амы-тынындан чарылган.

Эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдарын эрте-мденнер чогаалга хамаарыштырып болурунуң дугайында догааштырыгны идип үндүргениниң соонда, база ол ышкаш ол бижиктерниң уран-чечен очулгаларының ном кылдыр үнгениниң соонда Күл-тегинниң окур-хевири калбак номчукчуга билдингир эрте-бурунгу түрк чогаалдың эң-не баштайгы маадырлыг окур-хевири апарган. Ооң мурунда ол чүгле эвээш санныг эрте-мденнерге билдингир төөгүлүг хүн-демдегелдеринде ады кирген бурунгу окур-хевир бооп сурагжаан турган.

Кижилерниң кезээ шагдан тура дээди күзели болур төрөөн чуртунга ынакшылын болгаш бодунуң амы-тынын харамнанмас маадырлыг чоруун илергейлеп турар Күл-тегинниң окур-хевири бөгүнгү хүнде безин ханы уткалыг бооп арттышаан. Бурунгу өгбелеривистиң чурттап чораан үези чежесейиниң-даа каржы-дошкун турган болза, көжээлерде ойуп каан бижиктерниң утказында тайбың чуртталгаже кыйгырыг, бодунуң кады чурттап чораан үежилеринге болгаш келир салгалдарга арттырып кааны күрүнениң чаңгыс-эп болурунуң чугулазын, аймак-чоннарның аразында адааннажылга болгаш

чаа-дайыннарның хоозуралдыг уржуктарының дугайында бодап кол черни ээлеп турар.

Бистер, бурунгу түрктөрниң амгы үеде чурттап чоруур салгалдары база дүвүрээзинниг үелерни чурттап эрттип турар бис. XXI чүс чыл эгелеп турда безин тус-чер болгаш делегей чергелиг чаа-дайыннар үргүлчүлевишаан хевээр. Бүгү-ле чүве кататтавышаан, сактырга-ла чоннарның, шажын-чүдүлгелерниң аразында адааннажылганың дээрбээн-че катат-катат эглип кээп турганзыг.

Түрк чоннарның ништи өнчүзү болур Орхон-Енисей бижимелдери делегей тюрколгиязының ачызында түрк чоннарның, оларның аразында тываларның, дылын, төөгүзүн, амыдыралын болгаш сагыш-сеткил культуразының ук-дөзүн шинчилээр талазы-биле кол бижик барымдаалары апарган.

Сөөлгү 10-15 чылдарның дургузунда Россияга болуп эрткен демократтыг өскерилгелер-биле холбаштыр Орхон-Енисей тураскалдарын шинчилээр, парлаар болгаш нептередир талазы-биле чаа үе-чада эгелээн. Оон бээр ол тураскаалдар тыва эртемденнерниң база улуг кичээнгейин хаара тудуп эгелээн. Чоннуң сагыш-сеткил культуразын чаа ёзу-биле сайзырадыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чорудуп турар ажылының бир кол укланыышкыны – түрктөрниң бижимел тураскаалдарын шинчилеп турар эртемни деткири.

1993 чылда Тыва Республиканың Чазаа Орхон-Енисей бижимелдерин чазып номчаанындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан Бүгү-делегей чергелиг эртем шуулганын эрттирип турда ол бижимелдерниң шүлүк хевири тыва болгаш орус дылдарга тус-тузунда чыынды-ном кылдыр үнген.

Эрте-бурунгу түрк бижимелдерни эртем талазы-биле болгаш уран-чечен очулгалыг дөрт дыл кырынга – эрте-бурунгу түрк, тыва, амгы түрк, орус – чаңгыс ном кылдыр үндүрер деп бодалды солун болгаш үре-түңнелдиг эгелээшкин деп эгезинден тура-ла хүлээп алганывыс чазыг болбаан. Номнуң мындыг хөй дылдарда үндүрүлгези номчукчунуң угаан-бодал болгаш эстетиктиг негелделерин хандыраарындан аңгыда чоннарның дыл, төөгү болгаш культура талазы-биле салым-чолунуң ниитилешкээн, эртем биле уран-чүүлдүң аразында ханы харылзааларын дөзевилеп көргүзүп турары-биле үнелиг.

Баштайгы төлевилел бо удаада база ийи аңгы ном кылдыр үнер аргалыг болган. Биргизи – «Күлтегин» («Мөңгө даштың сарыны», Новосибирск, Наука, 2003 ч.) деп ном үш дыл кырынга – эрте-бурунгу түрк, тыва, орус – эртем талазы-биле болгаш уран-чечен очулгалар-биле үнген. Ук номну үндүреринге Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң директору В.Д.Март-оол улуг үлүг-хуузун киирген.

Ийигизи – бо ном: «Күл-тегин» деп үш дыл кырында – эрте-бурунгу түрк, амгы турк болгаи тыва – эртем талазы-биле очулгалыг ТҮРКСОЙ-нуң (Турция, Анкара, 2003 ч.) магадылалы-биле үнгени бо.

Бо ийи номнарның үндүрүдгези-биле эртемденнер болгаи шүлүкчүлөр мурнунга салдынган сорулгазын чедип алганынга өөрүп тур мен.

Орхон-Енисей бижимелдерин эрте-бурунгу түрк дылдан амгы тыва дылче дорт очулдурган Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң кол тюркологу Д.А.Монгушка, база ол ышкаш ол очулгага даянып тургаи бирги номда ук бижиктерниң уран-чечен очулгазын боттандырган Тываның сураглыг шүлүкчүлери Ю.Ш.Күнзегешке болгаи А.А.Даржайга чоргаарланмас аргам чок. Эрте-бурунгу түрк бижиктерни эң-не баштай шүлүк тургуузуңче шилчиткен дыл эртемнериниң доктору И.В.Стеблеваны маңаа демдеглээри чугула. Эрте-бурунгу түрк бижиктерни орус дыл кырынга уран-чечен очулгазын кылган ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, шүлүкчү болгаи очулдурукчу А.В.Преловскийниң киирген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ол эгезинден тура-ла, Тывага ук идеяның тывылганындан эгелээш бо хүннерге чедир, тыва эртемденнер-биле кады-ажылдажылганы чорудуп келген.

Анкара университетиниң доозукчузу, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртем

ажылдакчызы К.-М.А.Симчит сураглыг турк эртемден Талат Текиниң тургусканы латин алфавитке болгаш Д.А.Монгуштуң очулгазынга даянып тургаш, бо номда бижимелдерни эрте-бурунгу дыл кырынга латин үжүктөр-биле дамчыткан база ол ышкаш номда кирген эге чуулдерни, тайылбырларны тыва дылдан амгы турк дыл кырынче очулдурган.

«Күл-тегин» деп номнуң үндүрериниң дугайында идеяны идип үндүргөн болгаш номну тургускаш эге чүүлүн бижээн автору ф.э.к. З.Б.Самдан тыва, орус, турк эртемденнерни болгаш шүлүкчүлерни эвилелдеп шыдаан.

Номнуң бо бүгү тургузукчуларынга тывынгыр, кызымак болгаш шыдамыккай болганы дээш өөрүп четтиргенимни илереттим.

1997 чылда Тыва Республиканың Чазаа ТҮРКСОЙ-нуң киржилгези-биле Кызылга Түрк каганадының 1450 чыл оюнга тураскааткан «Сибирь улустарының түрк делегейи» деп эртем конгрезин эрттирген. Ол шуулганның резолюциязынга үстүнде төлөвилелди киирген турган. Ук эгелээшкинни Тыва Республиканың Культура яамызының ынчаардагы сайыды турган, амгы үеде РФ-ниң Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.-Д.Ондар деткээн. Ынчан ол Тываны ТҮРКСОЙ-нуң кезигүнери болур чурттарның аразынче киирерин чедип алган турган. 2001 чылда Ч.Ч.-Д.Ондар тыва болгаш турк дыл

кырынга «Күл-тегин» деп чыындыны ТҮРКСОЙ деп бүгү-делегей чергелиг организацияның ном парлаар планынче кишеринге дузалаан. Оон бээр ТҮРКСОЙ-биле харылзааны ТР-ның Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамының сайыды Э.А.Данзын уламчылап, бо номнуң үндүрүлгезин чедип ап шыдаан.

Ынчангаш, үнген номнар Тывага болгаш оон-даа дашкаар черлерге чоорту калбаа-биле нептерей бээр боор дээрзинге бүзүрээр мен. Тураскаалдарда бижиктерниң утказы чон аразынга тараарынга баштайгы үндүрүлгелер база элээн идигни берген.

1993 чылда Кызылга үнген «Күл-тегин» деп ночугаш эрте-бурунгу түрк руниканың чажыдын калбак номчукчуга ажыдып, Тываның культура амыдыралынга база көскү салдарны чедирген. ТР-ниң Чазааның айыткалы-биле ол номну республиканың бүгү школаларынга болгаш библиотекаларынга тараткан. Эрте-бурунгу түрк поэзияны школага өөредир сорулгалыг «Өгбелерниң дириг үнү» деп методиктиг дузаны Ч.А.Намзырай белеткээн. Тыва Республиканың Дээди Хуралы «Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының дугайында хоойлуну» хүлээп алган. Эрте-бурунгу түрк поэзияның аяны-биле шүлүкчү болгаш шиичи Э.Б.Мижит «Күл-тегин» деп шүлүктээн төөгүлүг драманы бижээн. Ол шиини Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга

тургузар сорулгалыг театрның кол режиссеру А.К.Ооржак ажылдап турар.

2002 чылда делегейниң эртемденнери Сибирь торкологиязының үндезилекчилериниң бирээзи сураглыг тюрколог Н.Ф.Катановтуң 140 хар харлаан оюн демдеглен турда, Тыва Республиканың Чазаа эртемденниң аас чогаал талазы-биле арттырып каан байлак өнчүзүнүң тыва кезээн «XIX чүс чылдың тыва поэзиязы» деп ат-биле орус дыл кырынга ном кылдыр үндүрген. Ук номнуң үндүрүлгези сураглыг эртемденниң чырык тураскаалынга мөгейишикинниң демдээ болган. Номну үндүреринге А.В.Преловский болгаш Тыва Республиканың Культура яамызының ынчаардагы сайыды В.О.Наксыл улуг рольду ойнаан.

Үстүнде адаанывыс номну «Литературная газета» солун 2002 чылдың эң-не эки номнарының аразынче кииргенинге база АКШ-тың Конгрезиниң библиотеказының сонуургалын чаалап алганынга Москваның «Новый ключ» деп ном үндүрер чери-биле кады өөрүп, ону чугулалап демдеглээр апаар бис.

Номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадып турарывыс «Күл-тегин» деп ном Тываның, Россияның, Турцияның, Хамаарышпас Күрүнелер Эвилелиниң болгаш өске-даа чурттарның хөй санныг түрк дылдыг номчукчуларынга эрте-бурунгу түрк үениң төөгүзүнүң дүшкүүрлүг болгаш маадырлыг арыннарын ажыдар боор дээрзинге идегедим. Бурунгу түрктерниң дээди күзелдери болгаш

чүткүлдери, культуразының болгаш поэзиязының делегейи амгы үениң номчукчузунга солун болур боор дээрзинге бүзүрээр мен. Өгбелерниң чагыглары номчукчунуң угаан-медерелин, сагыш-сеткилин хөлзедип, бурунгу түрктөрниң маадырлыг чоруктары ооң чоргааралын оттуруптары чугаажок. Ол ышкаш эрткен үениң сагындырыглары чоннар аразында дайын-чааны чавырылдырып, оларны тайбың болгаш эп-сеткилдиг чурттаарынче кыйгырарынга дузалаар дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Ш.Д. ООРЖАК,
Тыва Республиканың
Чазааның Даргазы

Değerli arkadaşlar,

Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi TÜRKSOY Teşkilatı'nın, Türk dünyasının en önemli kültürel varlıklarından olan Orhun-Yenisey Yazıtlarıyla ilgili olarak okuyucunun hizmetine sunduğu Kül-Tegin adlı bu eserin de diğer yayımlarımız gibi kültür hayatımıza katkısının büyük olacağına inanıyorum.

Uzun çalışmalarından sonra bu eserin yayımlanmasının Tıva'da Orhun-Yenisey Yazıtlarının çözülmesinin 110. yıldönümü kutlamalarına denk gelmiş olması bizim için ayrı bir sevinç kaynağı olmuştur.

TÜRKSOY Uluslararası Teşkilatına; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan, Altay, Başkurdistan, Gagauz-Yeri, Hakas, KKTC, Saha, Tataristan ve Tıva Cumhuriyetleri üyedirler.

Türk kültürünün korunması, tanıtılması, yaşatılması ve gelecek kuşaklara ulaştırılması için sempozyumlar, süreli ve süresiz yayımlar, tiyatro ve halk oyunları festivalleri, ressam ve şair buluşmaları, opera günleri gibi faaliyetlerde bulunan teşkilatımız, amaçları doğrultusunda faaliyetlerde bulunan kurum, kuruluş ve şahıslarla da işbirliği içinde çalışmaktadır.

Ülkelerin iç ve dış siyasetine karışmayan teşkilatımızın merkezi Türkiye'nin başkenti Ankara'dadır.

Elinizdeki Kül-Tegin adlı bu kitabın yayımlanması Tıva Cumhuriyeti tarafından Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Daimi Konseyi'ne teklif edilmiş ve yayını kararlaştırılmıştır.

Atalarımızın tarih sahnesinde ilk defa görüldükleri yer olarak bilinen topraklardaki varlıklarının en önemli belgesi olarak diktikleri bu Bengü-Ölümsüz Taşlar, tıpkı orada yaşamakta olan Türk halkları gibi doğanın, düşman ordularının ve tarihî-siyasî erozyonun yüzlerce korkunç saldırısına karşın, halen dimdik ayakta kalmayı başarmışlardır.

Kül-Tegin'in, Bilge-Kağan'ın, Tonyukuk'un ve diğer kahramanların, kültürümüzü yaşatmak uğruna verdikleri amansız mücadeleleri ve gelecek kuşaklara bu mirasın korunması için neler yapmaları gerektiğini öğütleyen sözleri, edebî ve şiirsel bir üslupla Türk Ulusuna hitaben Yazıtlara kazınmıştır.

Bugünkü neslin, atalarımızın Yazıtlara kazdıkları bu mesajları en doğru şekliyle yorumlayacaklarına inanıyorum. Kültürel varlığımızın korunması ve yaşatılması için verilen bu öğütlerin ve yılmaz mücadelelerin, bizim de bu uğurda yapmakta olduğumuz çalışmalara güç katacağı şüphesizdir.

Geçmişimizden ders alarak binlerce yıllık kültürel zenginliğimizi gelecek kuşaklara ulaştırmak en önemli görevlerimizden biridir diye düşünüyorum.

Dünya barışı, ulusal kültürlerin varlıklarını sürdürmeleriyle mümkün olabilecektir.

Kitabın yayımlanmasını en az bizler kadar arzu eden Tiva Cumhuriyeti Hükümet Başkanına, Tiva Cumhuriyeti Kültür ve Milliyetler İşleri Bakanlığına teşekkürlerimi sunar, eseri yayıma hazırlayan Zoya Samdan'a, Türkiye Türkçesine çevirisini yapan Kızıl-Maadır Simcit'e ve emeği geçen diğer kişilere minnettarlığımı bildiririm.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının diğer kültürel varlıklarımızla birlikte sonsuza kadar yaşamasını dilerim.

Polad BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY Genel Müdürü
Azerbaycan Kültür Bakanı

Хүндүлүг өңүктөр,

Түрк культура болгаш уран чүүлдү кады сайзырадыр талазы-биле организация – ТҮРКСОЙ-нуң бараалгадып турары түрк делегейниң культуразының эң чугула тураскаалдары болган Орхон-Енисей бижимелдери-биле холбаалыг Кул-тегин деп аттыг ном ооң мурнунда парлап үндүрген номнарывыс ышкаш культура амыдыралывыска көскү салдар чедиреринге бүзүрээр-дир мен.

Узун белеткел ажылдарындан соонда, бо номнуң чырыкче үнгени Тывада Орхон-Енисей бижимелериниң чазып номчаанының 110 чыл оюнга тураскааткан байырлалдар-биле дакпырлашканы бистерге чүдөн артык өөрүшкүлүг-дүр.

Улустар аразы ТҮРКСОЙ организациязынга – Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Турция, Туркменистан, Узбекистан, Алтай, Башкортостан, Гагауз чери, Саха-Якутия, Соңгу Кипр Турк Республиказы, Татарстан, Тыва, Хакасия кезигун бооп турар.

Түрк культуразын кадагалаар, сайзырадып нептередир болгаш келир үениң салгалдарынга дамчыдар сорулга-биле симпозиумнар, номнар болгаш периодиктиг парлалгалар үндүрүлгези, театр фестивальдары, фольклор көргүзүглери, чурукчулар болгаш шүлүкчүлөр ужуражылгалары, опера хүннери дээш оон-даа өске ажылдар чорудуп турар организациявыс үстүнде айыткан сорулгаларын

чедип алыры-биле янзы-буруу организациялар, ниитилелдер болгаш кижилер-биле кады ажылда-жылганы чорудуп турар.

Чурттарның иштики болгаш даштыкы политиказынга шаттыктавайн турар организация-выстың төвү Турцияның найысылалы Анкара хоорайдадыр.

Бо бараалгадып турарывыс Кул-тегин деп аттыг номну парлап үндүрерин Тыва Республиканың ТҮРКСОЙ-га сүмелээни-биле боттанган.

Ада-өгбелеривистиң Тыва болгаш ооң чоок кавызында төөгүде чурттап чораанын бадыткаан бо мөңгө – өлүм чок даштар, ол черлерде чурттап чоруур чоннар ышкаш, бойдуштуң, дайзыннарның аражок коргунчуг халдаашкыннарынга, төөгүнүң эрозиязынга удур даянып шыдап ам-даа ол-ла хевээр доп дорт турбушаан.

Кул-тегин, Билге-каган, Тоньюкук болгаш өске-даа маадырларның культуравысты чидирбейн нептередип сайзырадыры-биле чорутканы амыр-дыш чок демисели болгаш келир үениң салгалдарынга бо өнчүнүң кадагалаттынары ужун чүлөр кылыр ужурлуун дамчыткан чагыг сөстери чечен-мерген аргалар-биле Түрк улус-чоннарның кичээнгейинге көжээлерде оюп бижиттинген.

Бөгүнгү салгал ада-өгбелеривистиң көжээлерде оюп бижээн бо билги-медээлерниң ужур-утказын хажыдыышкын чок билип алырынга бүзүрөп тур мен. Культуравысты кадагалаар болгаш нептередип

сайзырадырын билдирген бо чагыг сөстери болгаш амыр-дыш чок демисели бистерниң чорудуп турар ажыл-чорудулгавыска күш кадары чугаажок.

Эрткен үениң сагындырыгларын кичээнгейге албышаан муң чыл ажыг хөгжүп чоруур байлак культуравысты келир үениң салгалдарыга дамчыдары эң чугула хулээлгелеривистиң бирээзи деп бодаар-дыр мен.

Бүгү делегейде тайбың болгаш эп-сеткилдиг байдал улус-чоннарның культуразының амыр-менди хөгжүлдези-биле дорт холбаалыг болгай.

Номнуң парлалгасе үнүп кээрин бис-биле бир дөмей четтикпейн манап турар Тыва Республиканың Чазааның Баашыңыга, Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң яамызының сайыдынга, номну тургускан эртемден Зоя Самданга, сөзүглелдерни турк дылче очулдурган Кызыл-Маадыр Симчитке болгаш оон-даа өске дуза көргүскен кижилерге өөрүп четтиргенимни илереттим.

Орхон-Енисей бижимелдерин культуравыстың оон-даа өске байлак тураскаалдары-биле кады мөңгө чурттарын дилээр-дир мен.

Полад БЮЛЬБЮЛЬ-ОГЛУ
ТЮРКСОЙ-нуң Чиңгине директору
Азербайджан Культура Сайыды

ANITLARDAKİ YAZILARIN SIRRI

Bir milletin tarihine, geçmişine dönüp bakması o milletin öz bilincinin yükseldiğini, manevî kültürünün uyandığını ispatlamaktadır.

Akademik N. Konrad

Eski göçebe boyların, onların arasında Tıvaların atalarının yaşadığı yerlerde çok eski zamanlardan beri var olan taş anıtlara oyulmuş yazıların bilime olan katkı ve faydasını geniş kitlelerle tanıştırmamanın zamanı gelmiştir. Son 10 yıl boyunca Rusya'da gerçekleştirilen yenilikler ulusal bilincin gelişmesindeki yeni dönemin belirtileridir.

Orhun-Yenisey Yazıtları, Türkoloji bilimi sayesinde tarihin, dilin, edebiyatın dünya çapında önemli anıtları olarak kabul edilmiştir. Fakat adı geçen yazıtların bilim adamları tarafından yeniden okunmasından bu yana 110 yıl geçmesine karşın onların anlamını sıradan okuyucunun da anladığını söylemek çok zordur. Bunun sebeplerinden birisi de bilimsel çalışmaların halka sunulurken, anlaşılır sade yöntemlerin kullanılmaması olabilir.

Onun için bu makalede Tıva edebiyat araştırmacısının, Orhun-Yenisey Yazıtlarının içerdiği

genel bilgileri ve bazı özel düşüncelerini okuyucuya etraflı bir şekilde açıklaması gerekmektedir. Bu çalışmanın asıl amacı; kim, ne zaman, nerede, neden bu anıtları dikmiş, bu anıtlarda neler yazılmış, Tıvaların tarihi, edebiyatı ile ilişkisi nedir gibi basit sorulara yanıt vermektir. Ancak bu sorulara yanıt verilirken, bilimsellik esas alınmalıdır. Buna bütün zamanların, milletlerin bilim adamlarının yani tarihçilerin, arkeologların, dil ve edebiyat araştırmacılarının çalışmaları yardım edebilir. Onların çok kapsamlı çalışmalarından bile doyurucu yanıtlar alınması kimi zaman zordur. Çünkü, araştırmacıların her biri, kendi bilim kurallarına uygun özel görüşlerini (hipotezlerini) açıklamaya meyillidirler. Ancak bunun için şimdilik günümüz ve gelecek zamanın değişik bilim adamlarının araştırmaları, buluşları, birleşik gücü ile taş anıtlardaki yazıların sırrını gerçek manasıyla öğrenebiliriz.

Burada geçen özel düşünceler bilimsel açıdan vazgeçilmez kararlar olarak değerlendirilmemelidir. Bunların sadece ilk araştırma denemeleri olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Yazıtların Bulunması

XVII. yüzyılın sonrasından itibaren Yenisey ırmağı vadisinde bulunan gizemli yazılı taş anıtlar hakkında bilgiler duyulmaya başlanmıştır. Bilim adamları daha sonra benzer yazıları Moğolistan'daki

Selenga ırmağının bir kolu olan Orhun ırmağı vadisinde, Kırgızistan'daki Talas vadisinde, Altay'da, Yakutistan'ın güney bölgesinde ve başka yerlerde de bulmuşlardır.

Kurganlar kazıldığında benzer yazılar değişik ev aletleri ve el yazmaları arasından da bulunmuştur.

Bilim bu anıtları "Orhun-Yenisey Runik Yazıları" diye adlandırmıştır. "Runik Yazı" terimi, eski İskandinav dilindeki r u n ~ s ı r sözcüğünden örnek alınmıştır. Ancak, bu terim genellikle İskandinav halklarına ait Eski German yazısını ifade eder. Bunların en eskileri M.S. 200 yıllarından beri korunmuş olan taşlarda ve demir aletlerde bulunmuştur.

Yenisey vadisinde bulunan yazılı anıtlar hakkındaki ilk bilgileri 1692 yılında Hollandalı bilim adamı N. Witsen vermiştir. 1696 yılında Rus bilim adamı S. Remezov anıtların bulunduğu yerleri gösteren iki harita çizmiştir. İlk bilimsel haberi Sibiryaya sürgüne gönderilmiş olan İsviçreli subay J. Strahlenberg duyurmuştur. Bunları 1773 yılında Alman gezgin P. Pallas yayınlamıştır. 1823 yılında Runik yazıları Rus bilim adamı G. Spasskiy "Sibiryanın Geçmişi" adlı kitabında yayınlamıştır. 1889 yılında Fin bilim adamları Yenisey yazılarının atlasını çıkartmışlardır.

Bu yayınlardan sonra XIX. yüzyılın bitiminde Moğolistan'ın Orhun ırmağı vadisinde Koşo-Saydam'a birkaç sefer düzenlenmiş, 1889 yılında Rus bilim adamı N. Yadrintsev'in ekibi Bilge-Kağan ve Kül-Tegin yazıtlarını ilk olarak bilim alemine tanıtmış, 1891 yılında

Rus bilim adamı V. Radloff'un gerçekleştirdiği sefer bunların en verimlisi olmuştur.

Anıtların bulunmasında A. Andrianov, S. Kiselev, A. Yevtyuhova gibi araştırmacıların emeği büyüktür.

Yenisey ırmağı vadisindeki yazıların bulunması için İ. Batmanov, A. Graç, S. Vaynşteyn, M. Devlet, L. Kızlasov, A. Şçerbak çok çalışmışlardır.

Tıva topraklarındaki anıtların bulunmasında ise Tıva bilim adamları A. Kunaa, Z. Aragacı (Çadamba), Y. Arançın, M. Mañnay-ool büyük katkılarda bulunmuşlardır.

İ. Batmanov ve A. Kunaa'nın hazırladığı "Tıva'nın Eski Türk Yazıtları" kitabı üç cilt olarak Kızıl'da (I-1963; II-1963; III-1965) yayınlanmıştır.

Bu çalışmaların ve bunların ardından yapılmış olan araştırmaların neticesinde 1983 yılında D. Vasilyev "Yenisey Vadisindeki Türk Runik Anıtlar Külliyesi" adlı kitabını yayınlamıştır. Kitapta, Yenisey anıtlarının metinleri, resimleri, haritası, açıklaması ve kapsamlı kimliği bulunmaktadır. Bu kitabın listesinden bugüne kadar bulunan Yenisey anıtlarının toplam sayısının 145 olduğu ve bunlardan 72'sinin Tıva'nın topraklarında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde Orhun-Yenisey anıtları Kızıl, Minusinsk, Abakan, Sankt-Peterburg, Ulan-Bator, Helsinki müzelerinde koruma altında bulunmaktadır. Bir kısmı hâlâ buldukları yerlerinde durmaktadır. Hâlâ

yeni Orhun-Yenisey runik yazılı anıtları bulunmaya devam etmektedir.

Yazıtların Araştırılması

Orhun-Yenisey runik yazıtlarının araştırmaları dil, tarih, edebiyat olarak üç ana gruba ayrılabilir.

Gizemli yazıtların okunması, çevrilmesi ve bilimsel olarak açıklanmasında en büyük katkıyı dil araştırmacıları yapmıştır. Bunların arasında V. Thomsen, V. Radloff, S. Malov'un adları önemli bir yer tutmaktadır.

25 Kasım 1893'de Danimarkalı bilim adamı V. Thomsen bu yazıtların okunmasının bir yolunu bulup Orhun'un en büyük anıtları olan Bilge-Kağan ve Kül-Tegin yazıtlarını okuyabilmiştir. Onun bu çalışmaları başka ülkelerde de yayımlanmıştır.

19 Ocak 1894'de V. Radloff "Kül-Tegin Yazıtını" çevirip Rusya'nın Bilimler Akademisi toplantısında açıklamıştır. 1899 yılında yine V. Radloff "Tonyukuk Yazıtını" yayımlamıştır. Onun talebesi P. Melioranski bu yazıtın dilini araştırarak özel bir bilimsel çalışma (tez) hazırlamıştır.

Anıtların yazıtlarının yeniden yayınlanmasında, çevirilerin tamamlanmasında V. Radloff'un bir başka talebesi olan S. Malov'un katkısı çok büyüktür. Onun "Eski Türkçe Yazıtları", "Türklerin Yenisey Yazıtları", "Moğolistan'ın ve Kırgızistan'ın Eski Türk Yazıtları"

(1959) adlı çalışmaları Türk runik arařtırmalarının temel kaynađı olmuřtur.

Orhun-Yenisey yazıtlarının çevirisi ile ilgili “Eski Türk Yazıtları” adlı büyük çalıřmayı Türk bilim adamı H. Namık Orkun İstanbul’da (I-1936; II-1939; III-1940; IV-1941) yayınlamıřtır.

Yazıtların dili, onların ses, řekil, cümle yapısı ile ilgili çalıřmalarını bařka bilim adamları yapmıřlardır. Bu bilim adamları arasında Y. Nemeth, W. Kotwicz, G. Ramstedt, W. Bang, A. fon Gabain, T. Tekin, A. Kononov, V. Nadelyayev, A. řerbak, D. Nasilov, İ. Batmanov, E. Teniřev, İ. Kormuřın, M. Borgoyakov, A. Kuna, Z. Aragaı gibi arařtırmacılar bulunmaktadır.

Yazıtların dili ile ilgili arařtırmalarda tartıřılan konular řunlardır: Bu yazılar hangi yazı sisteminden (alfabeden), hangi dili esas alarak geliřmiř; eski Türk dili ile ađdař Türk dilleri arasındaki bađlantıları nedir?

Orhun-Yenisey yazıtlarının tarihi ile ilgili arařtırmalar da çok yönlüdür. Tarihçiler yazıtlarda tarihi arařtırıyorsa; arkeologlar, paleograflar yazıtların dikildiđi zamanı, yerlerini, kaya resimleri ile bađlantılarını; etnograflar adı geçen eski akraba oymakların tarihini, inanıřlarını arařtırmaktadır.

Tarih ile ilgili alıřmaları V. Barthold, S. Kisilev, S. Klyashorniy, P. Gryaznov, A. Gra, S. Vaynřteyn, L. Kızlasov gibi arařtırmalar yapmıřtır. Onların arasında S. Klyashorniy’in “Orta Asya Tarihinde Eski Türk

Yazıtlarının Yeri” (1964) adlı çalışması arařtırmalara büyük katkıda bulunmuřtur.

Tarihçiler arasındaki tartıřmalı konulardan ilki, yazıtların yařının tam olarak belirlenmesi ve yazıtlarda adı geçen oymakların, kiřilerin tarihteki yerleri, aralarındaki baęlantısı gibi hususlardır.

Yazıtların e d e b i y a t ile ilgisi isi çok az arařtırılmıřtır. İlk önce bunları edebî birer eser olarak I. Stebleva arařtırmaya bařlamıřtır. Birçok bilimsel arařtırması ve “Eski Türklerin Manzum Edebiyatı” (1965) adlı çalışmasında bu eserlerin manzum olduęunu bilim açasından kanıtlanmıřtır.

Edebiyat arařtırmacısı gözü ile yazıtlar hakkındaki çalışmaları M. Awezov, V. Jirmunski, F. Korş, S. Surazakov, A. Bombaci, A. fon Gabain, R. Giraud gibi bilim adamları yürütmüřlerdir.

“Звезда Востока” (Doęunun Yıldızı) dergisinde (1991) Kül-Tegin yazıtının büyük metninin Rusça manzum çevirisini A. Prelovski, İ. Stebleva’nın bilimsel çevirisine dayanarak gerçekleřtirmiřtir.

Yazıtları edebî açından deęerlendiren arařtırmacılar arasında birçok tartıřmalı konu vardır. “Yazıtlar edebî eser olarak deęerlendirilebilir mi? Bunların türü nedir? Manzum ve mensur edebî eserler midir? Halk edebiyatı ile ilgisi ne kadardır?” gibi sorular da bu tartıřmalı konulardandır.

Orhun-Yenisey Yazıtları ve bunlar hakkındaki arařtırmalar göçebe halkların tarihinin, dilinin,

edebiyatının araştırılması konusunda bilime önemli katkılarda bulunmaya başlamıştır. Bundan önce, bu bilgilerin çoğu Çin yıllıklarından alınmaktaydı.

Yazıtların Genel Görünüşü

Yukarıda adı geçen araştırmalara bakıldığında, Orhun-Yenisey Yazıtlarının çözülmesi ve onların kökeninin bulunması çok ilginçtir. Türk runik yazıları benzer olmasına rağmen bilim adamları bunları iki gruba ayırır: Orhun Yazıtlarına Kuzey Moğolistan’da Orhun, Selenga, Tola ırmaklarının vadilerinde bulunmuş büyük ebatlı anıtlar olan “Kül-Tegin Yazıtı”, “Tonyukuk Yazıtı” ve “Ongin Yazıtı” girer; Yenisey Yazıtlarına Yenisey ırmağın vadisinde bulunmuş küçük ebatlı çok sayıda anıt dahil edilmektedir. Bunlar Begiree, Altın-Köl, Eleges, Barık, Ögük-Turan’da bulunmuş anıtlardır.

Bu anıtlardaki yazıları (özellikle Orhun yazıtlarını) anlaşılması için, onları çevreleyen mezar kompleksleri ile birlikte araştırılması gerekmektedir.

Örneğin bilim adamlarına göre “Kül-Tegin Yazıtının” orijinal görünüşü, kahramanın mezarı taş yapı ile çevrilmiştir. Yapının duvarlarının dış tarafında ejderhalar, iç tarafında kahramanın hayatını anlatan resimler ve bezekler çizilmiştir. Anıtın yakınında mermerden yontulmuş bir kaplumbağa üstünde yükselen üç metre uzunluğundaki anıtın yanlarında iki dilde, Eski Türkçe ve Çince yazılar kazınmıştır. Taş yapının çıkışına

balballar dikilmiştir. (*Balbal* kahramanın savaşta öldürdüğü düşmanların sayısını ifade eden anıtlara verilen addır.) Bu yapıtları Çin'den davet edilmiş ustalar yapmışlardır.

Kül-Tegin'in bileşik yapıtlı anıtını ilk olarak Eski Uygurlar tahrip etmişlerdir. Anıtın birkaç kere onarılıp bozulmuş olduğu da bilim adamlarınca belirtilmiştir.

Bazı Orhun-Yenisey anıtlarının yazılarının yanında ilgisiz resimler ve damgalar bulunmaktadır. Örneğin, çok eski zamanlarda İskit çağından kalmış olan taşların üzerine yeniden yazılar kazındığı görülür. Yazıtlarda yazıların yanına okuduğunu işaret etmek için sonradan birileri kendi damgalarını yontmuş olabilir. Mesela Tıva'da bulunan Kerbis-Baarı ve Kaya-Ucu yazıtlarında Yenisey yazılarıyla iç içe damgalar ve "geyik" şekilleri de bulunmaktadır. S. Vaynşteyn sonradan yapılmış olan kurganların, onlardan önce yapılan eski anıtların yanında yapıldığını veya yazılı anıtların bulunduğu yerden alınıp başka bir yere yeniden dikildiğini S. Vaynşteyn ileri sürmüştür.

Yazıtların Sırrının Çözülmesi

Orhun-Yenisey Yazıtlarının sırrının çözülmesinde V. Thomsen son derece özgün bir yöntem kullanmıştır. Ondan önceki bilim adamları bu gizemli yazıları o zamana kadar bilinen yazı sistemlerinin şekil benzerliklerine (alfabelere) bağlamaya çalışmışlardır;

oysa V. Thomsen bambaşka bir yol seçmiştir. O bilinen bütün alfabeleri bir yana bırakıp, yazıtlardaki işaretler arasında ilgi kurmuştur. Bazı harflerin sürekli olarak yan yana geldiğini görerek diğer dillerden farklı olduğunu sezmiştir. Buna dayanarak, V. Thomsen harfleri ön ve art sıra sesleri olarak iki gruba ayırmış ve ünlü seslerin arasında uyum olduğunu fark etmiştir. Bunun Türk dillerinin yapısına uygun olduğuna karar vermiştir.

İlk 9 işaretin anlamını bulunca, kalan 38 işareten oluşan alfabe de çözmüştür. Bu yazının sağdan sola doğru okunduğunu da belirtmiştir. Bu harfleri iyice araştırdıktan sonra V. Thomsen, Orhun Yazıtları'ndan ilk olarak "Teŋri", "Kül-tegin", "Bilge", "Türk" sözcüklerini okumayı başarmış ve bunlara dayanarak başka sözcükleri de okuyabilmiştir.

Orhun-Yenisey Yazısının Kökeni

Türk runik alfabesinin kaynağı hakkında değişik düşünceler vardır. V. Thomsen, O. Donner, A. Şerbak gibi bazı bilim adamları bu alfabenin Sogd yazı sistemi üzerinden Arami yazı sisteminden geliştiğini; N. Aristov, N. Malitski, E. Rıgdılon, L. Kızlasov gibi diğerleri ise bu harflerin eski damgalardan geliştiğini; A. Emre, I. Batmanov ise yerli damgalara ve başka ideogramalara dayandığını savunmuşlardır.

Türk runik yazısının en az 500 yıl kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bu alfabenin değişik varyantları

Baykal çevresinden başlayarak Tuna'ya Orta Asya'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar yayılmıştır.

VIII-IX. yüzyıllarda Uygurlar, Eski Türkler ile aynı Orhun alfabesine dayandırılmış olan runik alfabe-yi kullanmışlardır.

Orhun-Yenisey Yazısının Gelişmesi ve İlişkisi

Bu yazının ne zaman, nereye kadar yayıldığı hakkında bilim adamları değişik düşüncelere sahiptir. Harflerin görünüşü açısından Yenisey yazısının Orhun yazısından eski olduğunu söyleyenler de vardır. Bazılarıysa bu düşünceye karşı çıkmaktadırlar.

V. Radloff runik yazının Yenisey ve Orhun şekillerinin Kara İrtiş, Kemçik, Orhun bölgelerinde birbirlerinden bağımsız olarak geliştiğini söylemiştir. S. Kiselev runik yazının beşiğinin Yedi-Su olduğunu iddia etmiştir. A. Lon Gabain önce Talas'ta, sonra Yenisey'de, ondan sonra Orhun'da gelişmiş olduğunu iddia etmiştir.

En tartışmalı konulardan birisi de, Yenisey yazılarının yaşı ile ilgilidir. Çünkü bu yazıtlarda onların dikildiği yıl hakkında ne doğrudan ne de dolaylı olarak bir bilgi verilmiştir. V. Radloff, VII-VIII; V. Thomsen, P. Melioranski VI-VII; S. Malov V-VI; L. Kızlasov, G. Clauson IX-X. yüzyıllarda dikildiklerini söylemektedirler.

Yenisey yazısının çağdaş Türk dilleri ile ilişkisi hakkında da farklı düşünceler vardır. Örneğin

A. Şçerbak: Orhun-Yenisey yazısının dilinin eski çağlarda ortaya çıkmış en eski Türk dili olmayıp, böyle bir dilden ayrılmış bir dil olduğu açıklamasını yapmaktadır. Başka bir ifade ile ilk Türk dilinden, Orhun-Yenisey yazıtlarının dili olduğunu ve bu dilden ondan Eski Oğuz ve Eski Uygur-Karluk dillerinin çıktığını söylemiştir.

S. Malov yazıtların dilini, eski Türk dillerden Oğuz diline (Tofa, Tıva, Uygur, Hakas, Şor) bağlamaktadır.

Oğuz, Kırgız, Hakas ve Tıvaların ataları ile diğer Türk dilli boylara bu anıtların yazısının yaratıcıları denilebilir.

Ortaçağda Türk boylarının yazıyı kullandıkları yazıtların içeriğinden anlaşılmaktadır:

*Türk begler, halk, bunu dinleyiniz
Türk halkını topladım
El tutmasın burada (taşta) oydum
Söyleyecek sözlerimi ise
Bengü taşta oydum
Onu görüp, biliniz ...*

Yazıtların Ana Konusu

Orhun-Yenisey anıtlarında Orta Çağda (VI-XII. yy.) yaşayan Türk oymaklarının devlet yapılanmalarının tarihinin gösterildiği bilinmektedir. O dönemde Türklerin

çok sayıdaki akraba boyları (eller) kimi zaman güçlü devletler (kağanlık) olarak birleşmekte, kimi zaman ise kendi aralarında rekabete girip parçalanmakta idi.

VI. yüzyılda Türkler önce Altay'da ortaya çıkarak Türk Kağanlığı'nı (551-744 yy.) kurmuşlardı. O zamanlardaki Türk boyları günümüze göre daha geniş topraklara yayılmıştı. 555 yılında kurulmuş olan Türk Kağanlığı'nın toprakları yavaş yavaş oldukça genişlemiştir: Doğuda Çin Büyük Seddine, batıda Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'e, kuzeyde Altay ve Tıva'ya, güneyde Yedi Su ve Amu Derya'ya kadar uzanmıştır. Çevresindeki Çin, Bizans, İran gibi güçlü devletler ile sınırdış olmuştur.

581 yılında Türk Kağanlığı ikiye bölünmüştür: Yedi Su merkezli Batı-Türk Kağanlığı, Orhun merkezli Doğu-Türk Kağanlığı kurulmuştur. 630-651 yıllarında iki kağanlık birbirleriyle savaşarak yok olmuşlardır. 682 yılında İç Asya'nın Türkleri Orhun merkezli İkinci Doğu-Türk Kağanlığını yeniden kurmuş (682-744 yy.), İkinci Doğu-Türk Kağanlığı'nın ordusu yavaş yavaş topraklarını genişletmiştir. 709 yılında Türkler Yukarı Yenisey mecrasında yaşayan şimdiki Tıvaların ataları olan "Çik" oymağını sınırları içine katmıştır. 710-711 yıllarında Yenisey Kırgızlarına, 715 yılında ise Batı Tıva'nın boyun eğmeyen "Az" oymağına karşı seferler düzenlemişlerdir.

İkinci Doğu-Türk Kağanlığı döneminde Türk ordusunun içindeki Uygurlar, Kağanlığın zayıflamasını

fırsat bilip, Uygur Kağanlığını (754-840 yılları) kurmuştur. Türklerin güçlü Kağanlığı, kuruluşunda yer alan boyların arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle zayıflayarak yok olmuştur.

Anıtları Kimler, Ne İçin Dikmiştir?

Yukarıda adı geçen bölgede yaşamış olan boyların vefat eden ordu komutanları ve saygın kişiler anısına yazılı taş anıtlar dikilmiştir. Bu anıt taşlara Eski Türkler Bengü Taş adını vermişlerdir.

Yenisey'in runik yazıları, adları tarihçe belli olmayan yazıcılar tarafından yazılmıştır. Bunlar, ölen bir kişinin ağzından, üzüntülerinin dile getirildiği ebedî türün ilk örneklerini oluşturur. Büyük ebatlı anıtlarda (Begiree, Altın-Köl, Eleges) vefat eden kişilerin hayatlarındaki önemli olaylar anlatılmaktadır; ancak, Yenisey yazıtlarında ölen kişinin hayat öyküsüne fazla yer verilmemektedir. Yenisey anıtlarının ana konusunu, ölen kişinin yakınlarından, akrabalarından erken ayrılmasından duyduğu üzüntü ve acı oluşturmaktadır.

Orhun yazıtlarında Türk Kağanlık döneminin tarihi yazılmıştır. Daha ayrıntılı bakarsak yazıtlar İkinci Doğu-Türk Kağanlığı'nın kurulduğu ve geliştiği döneme (VIII. yy.) aittir. Türklerin, Çinlilerin yönetiminden kurtuluşunun tarihi ve Kağanlığın itibarını yaymak için düzenlenen askerî seferler anlatılmaktadır.

Örneğin, “Kül-Tegin Yazıtının” küçük metni, Türk Kağanı Bilge-Kağan’a (ölümü 734), “Kül-Tegin Yazıtının” büyük metni, onun kardeşi Kül-Tegin’in (ölümü 732) anısına dikilmiştir. Bunları Kağanın küçük yeğeni, tarihin ilk Türk yazarı Yollug-Tegin yazmıştır. (Bilim Adamları) “Tonyukuk Yazıtı”nı İkinci Doğu-Türk Kağanlığı’nın üç kağanının büyük “danışmanı” olan Tonyukuk’un kendisinin aziz hatırasını taşa ebedileştirmek için yazmış olduğunu tahmin etmektedir.

Adı geçen anıtlar yalnız Büyük Türk Kağanlığı’nın ünlü ordu komutanlarının anısına değil, aynı zamanda kağanlığın tarihinin taş üzerinde ölümsüzleşmesi içinde dikilmişlerdir. Yazıtlarda Türklerin bundan böyle yeryüzünde nasıl yaşayacakları, Çin ile komşuluk ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, sayısız savaşlarda kendilerini nasıl savunacakları ile ilgili kutsal öğütler yer almaktadır.

Göçebe boyların hayatındaki sürekli savaşlar nedeniyle, kişilerin yaşam şartlarının zorlaştığı, duygu ve düşüncelerin katılaştığı da yazıtlarda anlatılmaktadır. Ancak anıtların ana konusu, barışçıl hayata çağrıdır. Anıtlarda Türk halkı, atalarının öğütlerine uymaya, kağanlarına, komutanlarına sadık olmaya, devletin güçlendirmesi için hayatlarını vermeye davet edilmektedir.

Yazıtlar Edebî Eser Olarak Kabul Edilebilir mi?

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Türk halklarının ortak hazinesi olduğu şüphesizdir. Onların yalnız birer tarih ve dil değil, aynı zamanda edebiyat eseri de olduklarını savunan bilim adamları vardır.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Eski Türk edebiyatının temel eserleri olarak kabulü, Türkolojide ikinci büyük buluş olmuştur. Günümüzde “Ilyada”, “Odysseia” gibi eserleri aratmayacak değerdeki bu eserlerin bulunmasının büyük bir olay olarak değerlendirmesi gerektiğini şair A. Prelovski, “Edebiyat Gazetesinde” (“Литературная газета”, 26.6.1991) söylemiştir. Bu anıtların edebî unsurları I. Stebleva tarafından bilimsel olarak doğrulandıktan sonra, Eski Türk edebiyatının ortaya çıkış tarihiyle ilgili önceki iddialar çürütülmüş (XI. yüzyılda yazılmış Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” ve Mahmud Kaşgarlı’nın “Divanü Lugati’t-Türk” gibi eserler başlangıç kabul edilmekte idi) ve bu tarih 300 yıl geriye çekilmiştir. Bu, 1200 yıl önce Türklerin bir edebiyata sahip olduğunu göstermektedir.

Orhun-Yenisey anıtlarının ünlü “İgor Ordusu Hakkında Kaside”den 300 yıl, “Moğolların Gizli Tarihi”nden 400 yıl önce yazıldığı kanıtlanmıştır. Orhun-Yenisey anıtları, önceki eserler gibi başka diller, varyantlar üzerinden değil, orijinal dilinde korunduğu için de bilimsel olarak daha büyük bir önemi haizdir.

Çünkü Orhun-Yenisey yazıtları taşa kazındığından bu yana hiç değişmeden korunmuştur.

Neden Edebiyat ?

Bazı bilim adamları Orhun-Yenisey Yazıtlarını birer edebî eser olarak değil, tarihteki olayları gündelik konuşma dile aktaran gerçekten yaşamış kişilerle ilgili yıllıklar olarak değerlendirmektedir. Kimi bilim adamlarınca bu yazıtlar edebiyat kurallarına uygun olarak yazılan, kahramanlaştırılmış bir şahsiyeti içeren, edebî kalıplara eserler olarak kabul edilmektedir.

Orhun-Yenisey Yazıtlarını edebiyata yakın olarak değerlendirenlerin fikirlerine katılarak, yasadların edebî yönlerini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi deneyelim.

Orhun-Yenisey Yazıtlarını bilim adamları henüz “Orhun-Yenisey Eserleri” olarak adlandıramamaktadırlar; Çünkü yazıtları klasik edebiyata ait görmeye alışmamışlardır. Diğer taraftan ise yazıtların “Orhun-Yenisey Anıt Yazıları” olarak adlandırılmasında konumuza daha uygundur. Fakat bu çalışmada alıştığımız “Orhun-Yenisey Yazıtları” veya “Orhun-Yenisey Anıtları” (burada “anıt” edebî eser anlamında kullanılmıştır) terimlerini kullandık. Böylece burada bu gelenek korunmuş oldu.

Yazıtlar Manzum Eserler midir, Mensur Eserler midir?

Orhun-Yenisey Yazıtlarının manzum birer eser mi yoksa, mensur birer eser mi olduğu konusu da bilimsel olarak tartışılmaktadır.

Kimi bilim adamlarınca (R. Giraud, S. Surazakov) Orhun-Yenisey Yazıtlarının ilk ve son kısımlarının manzum bir üslupla, ana konusunun ise düz yazı ile yazılmış olduğu söylenmektedir.

Bu konuda en sıcak tartışma, ünlü edebiyat araştırmacılarından Akademik V. Jirmunski ile İ. Stebleva arasında geçmiştir.

V. Jirmunski ve onunla aynı görüşte olanlar (A. Bernştam, A. Şçerbak) Orhun-Yenisey Yazıtlarının manzum değil, düz yazılı (mensur) eserler olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü Türk şiir yapısının önemli bir kuralı olan ilk uyum (alliterasyon) ve dizilerdeki hece sayısının birbirine denk olması kuralına (izosillabizm: “izo” denk, “sillaba” – hece) Orhun-Yenisey Yazıtlarında pek az rastlandığını ileri sürmüşlerdir. Anıtlarda Türk şiir yapısının sonradan çıkmış bir kuralı olan son uyağın dört şekilden (aaab, abab, aaaa, aaba) sadece birincisine rastlanmaktadır. Konuşmanın çift uyumlu yapısı (ritmik-sentaktik–paralellik) ve kelime tekrarına (anafora) anıtlarda sık rastlandığından, şiir yapısının son uyaklarını hatırlatmakta, bu da paralelliklerin Türk dilinin cümle yapısına uygun düşmektedir. Daha ayrıntılı açıklayacak

olursak, bu anıtlarda, özellikle Yenisey anıtlarında. cümleler fiilin birinci tekil şahıs eki ile bitmektedir. (adırıldım, yarıldım, öldüm...). Gerçekten de dizelerde hecelerin sayısı denk değildir. Bu sebeple bunların şiir olarak, şarkı olarak söylenmesinin de zor olacağı sonucuna varmışlardır.

İ. Stebleva bu görüşe çok sert bir şekilde karşı çıkıp Orhun-Yenisey Yazıtlarının şiirsel bir yapısı olduğunu ayrıntıları ile ispatlamıştır. O bu görüşünü ispatlamak için V. Radlof, Z. Ahmetov'un çalışmalarına dayanmıştır.

Birincisinde, İ. Stebleva şiir yapısının sesli ve sessiz hecelerin tekrarlanan kısımlarına dayanarak bu yazıtları üç heceli kısımlara (anapest) ayırmıştır. Son hece biraz vurgulu ve uzatılarak söylenir.

İkincisinde, yazıtların dizelerinde ilk olarak kıta biçimini kullanmış. Böylelikle, Orhun-Yenisey yazıtlarında 2, 4 dizeli şiirlere bolca rastlanmıştır. Örneğin, 4 dizeli şiirlerin sayısı "Kül-Tegin Yazıtının" küçük metninde – 21, "Kül-Tegin Yazıtının" büyük metninde – 73, "Tonyukuk Yazıtında" – 69 kere geçmektedir.

Üçüncüsünde, bu şiirlerde hecelerin sayısı denk olmamasına rağmen, onların havasına (ezgisine) uyarak, sesli ve sessiz vurguların sayısını denkleştirerek, uyumlu kısımlara ayırmıştır.

Böylece bu yazıtların sadece şiir gibi okunması değil, sözlü edebiyat türü gibi uyumlu kısımlara

(tempolara) ayırarak şarkı gibi söylenmesinin de mümkün olacağını ispatlamıştır.

Yazıtların Türü

Bilim adamları Orhun-Yenisey Yazıtlarında sözlü ve yazılı edebiyatın değişik türlerinin birleşerek ilginç bir tür oluşturulduğunu kabul etmektedirler.

Orhun anıtları tarihî yıllıklar gibi kabul edilerek, bileşik yapılı edebî ürünler olarak da değerlendirilmektedir. Boyların geçmiş tarihi, tarihin şahit olduğu savaş görüntüleri, ağıtlar, insan gönlünün lirik duygularıyla boy ölçüşerek; üsluplar iç içe girse de genel olarak ağır ritimli destan şeklinde yazılmışlardır.

Yenisey Yazıtları Orhun Yazıtlarına göre daha basit yapıdır. Bunların büyük bir kısmında ölen kişinin adı, onun hayatındaki önemli olaylar, katıldığı savaşlar, akrabaları, yakınları ve dostlarından erken ayrılmasından dolayı duyduğu üzüntüyü anlatan kısa ağıtlar yer almaktadır. Onun için S. Malov bu tarz anıtların türünü “Kurgan Eposu” diye adlandırmıştır.

Runik Yazıtların, özellikle Orhun Yazıtlarının, halk edebiyatı ile olan yakınlığını çok sayıda bilim adamı dile getirmiştir. M. Awezov Türklerin, onların içerisinde Kırgızların sözlü edebiyatında yaygın bir biçimde görülen töre türlerinin ölen kişiye ağıt yakma, koşok; ölen kişinin öğütleri keres; – Orhun-Yenisey yazıtları ile anlam bakımından yakın olduğunu yazmıştır. M. Awezov

ayrıca (ona S. Surazakov, İ. Stebleva da katılmışlardır) Orhun-Yenisey Yazıtlarının kahramanlık masalları ile olan güçlü bağına da ispatlamıştır. Ayrıntılı bir şekilde söylersek, bu yazıtların türünün gelişimini şöyle açıklamıştır: Önce sözlü edebiyatın töre şarkılarının özelliklerine dayandırılmış tarihî olayların anısına söylenmiş anma türü meydana gelmiştir. Bu şarkılar kahramanlık masallarının bir parçası olup daha sonra yavaş yavaş kahramanlık masallarına ve kahramanlık eposlarına dönüşmeye başlamıştır. Böylece, Orhun-Yenisey Yazıtları eski töre şarkılarından ve kahramanlık masallarından yavaş yavaş uzaklaşıp, ayrı bir edebiyat türü olarak gelişmiş, belirli tarihî olayları anlatan ilginç bir anlatıma sahip (özgeçmişe bol yer verilen) anıtlar olmuştur.

Yazıtlarda Runik Yazının Tipleri

Türk runik yazısının başka bir ilginç edebî özelliğini ise, yazıtlarda bahsi geçen karakterler bize göstermektedir. Bu anıtlarda ortaçağdaki Türk oymaklarının bireylerinin yüksek ülküleri (erdemleri) kahramanlaştırılmış şahsiyetler üzerinden aktarılmıştır.

Kişinin eline (ülkesine), halkına, atalarının öğütlerine sahip çıkması; kağanlarına, komutanlarına sadık olması, kanlı savaşlarda fedakârlık göstermesi o devrin erdemlerindedir. Bu nitelikleri taşıyanlar arasında ilk olarak ulu Türk Elinin kağanları, akraba

boyların şerefli ordu komutanları, yüksek veya orta derecede başka saygın kişiler bulunmakta idi. Bu yüzden bu yazıtların onların anısına dikilmiş olmaları anlamlıdır.

Orhun-Yenisey Yazıtları tarihte yaşamış kişilerin anısına dikildiğinden kahramanlarının gerçek olduğu, tarih bilimine tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte onlar, edebî kurallara uyan ve o çağın erdemlerini üstlenen örnek kişilere aittir.

Yenisey Yazıtlarında genellikle orta rütbeli kağanlar veya ordu komutanları bir örnek tip olarak gösterilirken, Orhun Yazıtlarında ise en şerefli komutanlar ve gerçek idealleştirilmiş tipler örnek gösterilmektedir.

Örneğin, “Kül-Tegin Yazıtının” küçük metni Doğu-Türk Kağanlığın ünlü kağanı Kutlug’un (diğer adı İteriş-Kağan) oğlu Bilge-Kağan’ın anısına dikilmiştir.

Gökten inmiş Bilge-Kağan, Kağanlığa oturunca önce, Türk ve Tabgaç (Çin) halkı arasında barışı sağlamış, sonra Tabgaçlarca aldatılarak dağıtılan Türk halkını yeniden bir araya toplayarak fakir halkı zengin, az halkı çok yapmıştır. Yazar, Bilge-Kağan’ın halkına bağlı olduğunu, bilgeliğini, zekiliğini belirtmiştir. Yine Bilge-Kağan ile yazar Türk ve Tabgaç halklarının karakterini, onların arasındaki ilişkileri açık bir şekilde göstermiştir; örneğin, Çinlilerin yumuşak sözler, değerli hediyeler ve kurnazlıkları ile Türkleri kendilerine yakınlaştırmaları sonucunda çok sayıda halkın öldüğünü

Bilge-Kağan anıtından öğrenebilmekteyiz. Türkler hakkında şöyle denilmektedir:

*Türk halk tok, aç idin
Açken, tok olmayı bilemezsın
Bir tok olursan, açlığı bilemezsın
Öyle olduğundan seni yükselten kağanlığın
Sözün dinlemeden yerler saymaya vardın.*

“Kül-Tegin Yazıtının” büyük metni Bilge-Kağan’ın küçük kardeşi, Kutlug’un yeğeni Kül-Tegin anısına dikilmiştir. Orhun-Yenisey anıtlarında Kül-Tegin önemli bir yer tutmaktadır; çünkü bu şahsiyet ile o çağın erdemleri tam ve ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Yazıtların yazarı, kağanların akrabası olan Yollug-Tegin Kül-Tegin’in kahramanlaştırılmış tipini yansıtmayı başarmıştır. Kül-Tegin tipinin eski Türk edebiyatındaki ilk gerçek kahraman olduğu görülmektedir.

Kül-Tegin karakterini yazar şöyle kaydetmiştir: O çok sadık, cesur, uyku nedir bilmeyen, yorulmayan, kararlı, savaşçı ve başarılı bir ordu komutanıdır. Halkının erdemleri için fedakârca savaşarak genç yaşında hayattan ayrılır. Onun bu niteliğini yazar genellikle savaş görüntüleri ile betimlemiştir. Kül-Tegin’in Kağanlığa gösterdiği yararlılıkları Yollug-Tegin şöyle anlatmaktadır:

*Anam kadın, onu büyütmiş analarım
Kardeşlerim, gelinlerim, kucağımlarım
Böyle kişi kul olacaktınız
Ölenler yurttta, yolda kalacaktınız
Kül-Tegin yok ise
Hepiniz ölecektiniz...*

“Tonyukuk Yazıtı” Türk kağanlarının ünlü danışmanı, ordu komutanı Tonyukuk’un anısına dikilmiştir. Bu yazıtı Tonyukuk’un kendisinin otobiyografi üslubunda yazmış olabileceği de bilim adamlarınca düşünülmektedir.

Tonyukuk tipindeki en ilginç özellik onun bilgeliğidir. Tarihte gerçekten yaşamış olan Tonyukuk (Çince adı Yuancen) o çağda Türk kağanlığının en tecrübeli kişilerinden biri idi. O uzun zaman Çin’de okumuştur. Türk ordusunun kendisine denk olmayan ordularla yaptığı savaşlarda zaferleri yalnız Kül-Tegin gibi kahramanların sayesinde değil, Tonyukuk gibi bilge danışmanların katkılarıyla kazandıkları, şu sözlerle ifade edilmiştir:

*Onun kağanı kahraman
Onun danışmanı bilge*

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Kompozisyonu

Orhun-Yenisey Yazıtlarında önceden tasarlanmış bir kompozisyonun var olduğunu görebilmekteyiz. Şiir yapısında ön ve son uyaklar az ise de, Türkçe cümle yapısına bağlıdır ve çift uyaklı dizelerde sıkça rastlanmaktadır.

Orhun Yazıtlarının genel yapısını İ. Stebleva üç epik bölüme ayırmıştır:

- 1) Ön kısım – olaylar ve kahramanların faaliyetlerinin hazırlanması;
- 2) Ana kısım – olayların konusunun gelişmesi;
- 3) Son kısım – belirli bir sonuca varılması.

Yenisey Yazıtlarının ilginç olmayan, sade konuşma parçalarını anımsatan yapısını bilim adamları, yarıtların kısa ölçülü olmasına bağlamaktadırlar. Yazıtların ön kısmında herhangi bir kağanın başından geçen önemli olaylar anlatılmakta, kağanın ağzıyla erken vefat ettiği için üzüldüğünü anlatan acılı sözlerle son bulmaktadır.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Üslubu

Yenisey Yazıtlarının üslubuna yavaş anlatım tarzında bile günlük konuşmaya yakın denilebilir. Orhun Yazıtlarının üslubu onlardan biraz farklıdır. Bilge-Kağan

ve Kül-Tegin'e dikilmiş yazıtların yazarı Yollug-Tegin yönetici kağanların temsilcisi, eğitilmiş, edebî dili iyi kullanan biri olduğundan bu anıtların üslubu düz ve güzeldir. Bunlarda kahramanlık anlatımı ile siyasî bildirinin coşkulu yüksek üslubu önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca lirik kahramanın iç dünyası, gönül durumu, (özellikle Kül-Tegin'in ölümünden duyulan üzüntü) çok canlı bir biçimde gösterilmiştir.

Buna göre "Tonyukuk Yazıtının" yazarı Tonyukuk ordu komutanı, diplomat, yurt dışında eğitilmiş, birkaç dil bilen bir kişi olduğundan, ayrı ayrı üslupları karıştırarak kullanmıştır. Kimi zaman övgülü otobiyografik anlatı (panegirik), diyalog, öğüt, atasözleri onun kendi ağzı (şivesi) ile bir arada kullanılmıştır.

Bilim adamları, Orhun-Yenisey Yazıtlarının üslubunun kaynağının yalnız bilim o zamanın törenlerine, bayramlarına has yüksek bir üslup olduğunu (N. Konrad, V. Jirmunski, S. Surazakov) söylemektedirler.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Dili

Yazıtlarda, Ortaçağda yaşamış Oğuz, Uygûr, Kırgız, Kıpçak boylarının kendi ağızlarının karışımıyla ortaya çıkmış, yapı açısından karışık bir edebî dil; yani başka bir ifade ile, genel edebî bir Türk dili (koyne) kullanılmıştı. E. Tenişev'e göre, bu dilde Oğuz ve Uygur

dillerinin birleşik varyantları çok önemli bir yer tutmaktadır.

Bu değişik ağızlardan bağımsız olan edebî dil topluma hitap edildiğinde törenlerde ve sözlü edebiyatta da kullanılmıştır. Bu edebî dil, Orhun-Yenisey Yazıtlarında da kullanılmıştır. Fakat bazen kimi yazarlar boylarının yüksek bilgili temsilcileri olmadıkları için, Türk dilinin ağızlarının değişik unsurlarına da rastlanmaktadır (el-il, yer-yir vb). Göçebe halkın bilincinin, hayata bakışının ilginç tarafı; herhangi bir şeyi (canlı, cansız) betimlerken onları canlandırması ve güzelleştirmesidir. Orhun-Yenisey Yazıtlarında Türk dilinde sıkça rastlanan edebî yöntemler kullanılmıştır. Bunlar eski, yeni, sözlü, yazılı Türk edebiyatında sıkça karşılaşılan konuşmanın çift uyağı (sentaktik paralelizm), canlandırma (metafora), denkleştirme, açıklama (epitet) gibi edebî formüllerdir.

Türk runik yazısından bazı örneklere bakalım:

Karşılaştırmalar:

*Kanın su gibi aktı,
Kemiğin dağ gibi yattı.*

*Atam kağanın ordusu kurt gibi olmuş,
Düşmanı koyun gibi olmuş.*

Ateş gibi kızıl oldular.

Cümle yapısındaki ortaklıklar:

*Gece uyumadan,
Gündüz oturmadan.*

*Başlıları başın eğitmiş,
Dizlileri dizin çökertmiş.*

*Oğlan çocuğu kul oldu,
Silik kız çocuğu kul oldu.*

*Sınığımı ederim,
Kesiğini ularım.*

Açıklamalar:

Sünger kadar kalın kar.

*Kızıl kanı dökülünce
Kara teri akınca ...*

Orhun-Yenisey Yazıtları ve Tıva Edebiyatı

Türk runik yazıları, göçebe halkların umumî serveti olduğuna göre, her halkın eski zamanlardan günümüze kadar geliştirdiği öz kültürü ile bu yazıtların birbirine sıkı sıkıya bağlı olması normaldir. Bu bağlantılar çok yönlüdür: Zaman, toprak, dil, tarih, inanış, edebiyat vb.

Orhun-Yenisey Yazıtları ile Tıva edebiyatı arasında ilişki var mıdır? Bu konuda henüz bilimsel çalışmalar yapılmamıştır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz genel araştırmalara dayanarak, Orhun-Yenisey Yazıtları ile Tıva edebiyatı arasındaki bağlantıyı kurmayı deneyebiliriz.

Edebiyat halkın manevî kültürünün doruğu, onun hayatının, tarihinin ve dilinin gelişiminin aynasıdır. “Tıva Edebiyatı” ifadesi çok geniş kapsamlı bir ifadedir. Tıvaların sözlü yaratıcılığında eski anlatılardan (mitler, efsanelerden) başlayarak sözlü edebiyatın diğer değişik türleri ve günümüz yazılı edebiyatının bütün yazılı türlerinin tamamı bugüne kadar gelişip yayılmıştır. Bunların Orhun-Yenisey Yazıtları ile ilişkisi nedir?

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Tıva Mitleri ile İlişkileri

Çıktığı dönem ele alındığında çok eski kabul edilen mitlerin Tıva’da günümüze kadar korunmuş

olması bilimsel açıdan çok önemlidir. Çünkü mitoloji göçebe halkların felsefesidir. Halkın felsefesi, evrene bakışı çok sağlam köklere bağlı olup kolay kolay değişmez. Bunun göstergesi, göçebe halkların sözlü ve yazılı edebî eserlerindeki eski bilgilerin hiç değişmeden korumuş olmasıdır. Mesela Orhun-Yenisey Yazıtlarında bir biçimde belirtilmiş olan eski Türklerin Göğü, Yeri, Suyu, Ataları kutsallaştırma inancı Tıva mitlerinin konularında, motiflerinde, tiplerinde de sık görülür.

Bu yazıtlarda kağanların Gökten indiği ve onların atalarının Yer, Gök yaratıldığında yaratıldıkları gösterilmiştir. “Kül-Tegin Yazıtının” küçük metninin başında şöyle denilmektedir:

*Gök gibi gökte doğmuş
Türk Bilge-Kağan
Böyle zamanda [kağanlığa] oturdum.*

“Kül-Tegin Yazıtının” büyük metninin başında ise şöyle yazmaktadır:

*Üstte mavi gök
Altta kara yer yaratıldığında
İkisinin arasında kişi oğlu yaratılmış
Kişi oğlumun üstüne atalarım
Bumın-Kağan, İstemi-Kağan oturmuş...*

“Gök” yardımıyla Türk halkı kendisinden sayıca fazla olan düşmanlarla yaptığı savaşlarda çok kere üstün gelmiştir. “Gök”, Türk kağanlarına güç, saadet ve baht bağışlamıştır. Yurda ihanet edildiğinde ise acımasızca cezalandırır. “Umay’a” benzeyen anasının sayesinde oğlu “Kül-Tegin” adını almıştır (“Moğolların Gizli Tarihi”nde Temuçin de Gök sayesinde Cengiz-Kağan adını almıştır).

Tıva masallarında kahramana ve atına ad verme geleneği çok önemli bir yer tutmaktadır. Kahramana ve atına adı, saygın ana veya babası ya da herhangi yaşlı bir kişi verir. Bunda ataları kutsallaştıran eski bir gelenek görülmektedir.

Günümüz Tıva dilindeki “Gök atam, Yer anam” atasözünün kökü eski mitlere dayanmaktadır. Tıva sözlü edebiyatında Ata, Gök, Ana, Yer tarzındaki tipler çoktur.

Orhun-Yenisey Yazıtlarındaki önemli bir kişinin, kahramanın, masalcının, kamın, otcunun, yadacının vb. Gök Tegrinin isteği ile yaratıldığına ilişkin Tıva mitleri ve masalsı hikâyeleri; Tıvaların evrene bakışlarının, inançlarının eski Türkler ile çok yakın olduğunu ispatlamaktadır.

Türk runik yazılarında rastlanan bazı tiplere (al atlı yol tanrısı, bars) Tıva mitlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, Tıva mitlerinin arasında Türk boylarının atalarının bir hayvandan türediklerine ilişkin

eski inancı andıran totemsel tipler (kurt, kuğu, boğa) de vardır.

Taş anıtların dış görünüşünde de mitoloji felsefesiyle yakın ilişkisi olan tipler vardır. Mesela, “Kül-Tegin Yazıtı” büyük bir mermerden yontulmuş olan bir kaplumbağa üstüne dikilmiştir. Tıvaların eski inanışına göre dünyanın bir kaplumbağanın (veya “alıp-melegey”, Türkçe de “alp”~ kahraman) üstünde durduğuna inanılırdı.

Bu mit ile S. Klyaştorıny’ın dikkatlere sunduğu “İts-Zin” adlı kitabında Fu Si hakkındaki (M.Ö. 2852-2737 yy. yaşamış) masalsı Çin hikâyesini karşılaştıralım: “Bir gün Fu Si, Huanhe ırmağından sahile çok büyük bir kaplumbağanın çıktığını görmüş. O kaplumbağanın sırtında yapışık ve ortasında kesik çizgilerle yapılmış gizli işaretlerin olduğunu fark etmiş. Bu çizgilerde Fu Si kendine uygun düşen özel işaretler olduğunu anlamış. Orada Gök ve Yerin esas yeri alarak, onların birleşmesinden bütün canlı ve cansız varlıkların doğduğu sonucuna varılmış.

“Kül-Tegin Yazıtını” çevreleyen taş duvarların dış yüzündeki ejderha resimleri de bir mitsel tip olarak değerlendirilir.

Türk ve Moğol dili konuşan halkların sözlü edebiyatında ejderha gökte yaratılmış olan bir hayvandır. Tıvaların eski mitsel görüşlerine göre “Ejderhanın bağırmasıyla gök gürültüsü çıkmıştır. Ejderhanın ağzında dokuz hazine varmış, o dokuz hazineyi yere düşürmemek

için, ağız ile değil, göğsü ve burnu ile ses çıkartmış. Eğer ağız ile bağırsa, yer üstünde hayat kalmazmış”. Bu yüzden Tıvalar: “Ejderha kuyruğunu hareket ettirdiğinde, yerin sarsılacağına, Ejderha Yılı’nda ise çok sayıda yer sarsıntısı ve gök gürültüsü olacağına” inanırlar.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Tıva Sözlü Edebiyatı ile İlişkisi

Orhun-Yenisey Yazıtları her ne kadar yazılı edebiyata ait olsalar bile, Türk halklarının ve Tıvaların, sözlü edebiyatı ile benzer tarafları da çöktür.

Akademik V. Jirmunski’nin araştırmalarına göre, Sayan-Altay Türklerinin kahramanlık masalları orijinalliği bozulmamış epik eserler (arkaik-epos) olarak değerlendirilir. Örneğin, kahramanlık masalları ile hileli masallar arasında yer alan pehlivanlık masallarında mitsel ve gerçekçi zaman, mekân, olay ve kişi adları, tipler bir arada bulunur.

Bu özellik Orhun-Yenisey Yazıtlarında da vardır. Örneğin, Tıva halkının kahramanlık masallarındaki ve Orhun-Yenisey Yazıtlarındaki kahramanlaştırılmış tipler arasında yakın ilişki vardır. Kahramanları anlatan edebî yöntemler (yapı, dil ve motif) yine büyük bir benzerlik göstermektedir. Tıva masallarının kuruluşunda olayların üç kere tekrarlanması gibi manzum üsluplar, Orhun anıtlarında da kullanılmıştır. Kül-Tegin Yazıtında

Kül-Tegin'in savaş seferleri onun içinde bulunduğu yaşa (16, 21, 27, ...) göre tekrarlanmıştır. Tıva masallarındaki halk kahramanları gibi, o da iyi at biner:

*Önce Tadıkın-Çur'un
Kır atına binip, saldırdı.
O at orda öldü.
İkinci kez İşbara-Yamtar'ın
Kır atına binip, saldırdı.
O at orda öldü.
Üçüncü kez Yegin-Silig beğın
Eyerli doru atına binip, saldırdı
O at orda öldü.*

Tıva masallarında ve Orhun-Yenisey yazıtlarında bazı kahramanların adları anlamca birbirine yakındır. Örneğin, Tıva masallarında rastlanan Kan-Külük, Kayındırınmay gibi adlar ve Orhun-Yenisey Yazıtlarında yaygın biçimde girilen Kül-Tegin, Külüg-Tutuk, Külüg-Çur, Uçın Külüg Tirig, Külüg-Togan (“Moğolların Gizli Tarihi”nde Çengiz Kağanın dört Külüg’üne benzetilebilir) gibi adlar tek köklüdür. Eski Türk dilde “Kül” bir unvandır; “Külüg” sözcüğü ise hem “ünlü” hem de “unvan” anlamına gelir; “tegin” prens unvanını ifade eder. Böylece her isminde “ünlü, kahraman, küllü” ve “unvanlı kişi” anlamları vardır. Tonyukuk’un adını kimi bilim adamları “Dun-Ertine”

şeklinde çevirmişlerdir. Tıva masallarında Er-Çangıs Ertine-Mergen gibi anlamlı adlar çok yaygındır.

Anıt taşın göçebe halkın hayatında büyük bir yer tuttuğunu, Orhun-Yenisey anıtları ve sözlü edebiyatta görülen taş anıtlarla ilgili konu, tema ve tipler ispatlamaktadır. Mesela, Tıva masallarında anıt taşı eski inanışlara dayandırılarak kutsal ve olağanüstü nitelikli olarak gösterilmektedir. Başka bir ifade ile söylersek, Eski Türklerde anıt taşın ölen kişinin ruhunun bulunduğu yer ve eski toprağa verme törenleri ile alakalı olduğunu Tıva sözlü edebiyatı göstermektedir. Tıva masallarında kahramanın yaşlı ana-babası öldüğünde anıt yakınına gömülmesini dilemiş veya masalın kahramanı anıt taşın çevresinde döndüğünde kılığını değiştirebilir ya da anıt taşın yanına konan kuşların konuşmalarını anlarmış vb.

Türk runik yazı ve Tıva sözlü edebiyatının tür açısından gelişmesindeki ilginç ilişkiler kolaylıkla fark edebilir. Din etkisi ile Eski Türk edebiyatının bazı türleri kaybolmuştur. Mesela, sözlü edebiyatın töre-adet türlerine ait, ölen kişi için ağıt yakması (koşok) veya ölen kişinin öğüdü (keres) Kırgız halkının sözlü edebiyatında bugüne kadar korunmuştur. Tıva sözlü edebiyatında bu türün kaybolmuş olduğu söylenebilir. (Eski Tıva masallarında böyle törenlerin olduğunu etnograf V. Dyakonova söylemiştir). Tıvalar Budizm inancı sebebiyle yakınları öldüğünde ağlamazlar. Çünkü; “Yakınları ağlarsa, onların gözlerinin yaşları dolu olup,

ölenin (ruhun) başına vurmaya başlar ve onun öbür aleme gitmesine engel olabilir” şeklinde eski bir inanç vardır.

Tıva sözlü edebiyatında (özellikle masallarda) devamlı rastlanan formlar Orhun-Yenisey Yazıtlarının dilinde kullanılmış edebî yöntemler ile (örnekleri yukarıda verilmiştir) büyük bir yakınlık gösterir. Tıva masallarından alınmış örneklere bakalım:

*Börklü başını börkü ile
Yenli kolumu yeni ile ...*

*Yere düşüp toprak yiyip
Küstüye düşüp kül yiyip,
Kelçeş basarak, kemi geçip
Alçaş basarak, dağları geçip ...*

*İki kaya gibi vuruşup
İki boğa gibi savaşıp ...*

*Kara-Yer analı
Mavi Gök atalı,
Demir kara yaylı
Demir-Kara atlı
Gök oğlu Demir Kara pehlivan ...
(veya Çes-Küler atlı
Yer oğlu Çerzi pehlivan) ...*

Orhun-Yenisey Yazıtlarının Çağdaş Tıva Edebiyatı ile İlişkisi

Türklerin eski atalarının gelişmiş yazı ve edebiyatı değişik tarihî sebepler ile unutulmuş ise de halkın manevî kültürünün kolay kolay silinemediğini, yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa devam eden sözlü edebiyat ispatlamaktadır. Her çağın yazılı edebiyatının gelişmesinde sözlü edebiyatın etkisi çok büyük olmuştur. Tıva halkının zengin sözlü edebiyatı, eski Türk edebiyatı ile çağdaş Tıva edebiyatını birbirine bağlayan bir köprü olduğu bundan da anlaşılmaktadır.

Bazı gelişmiş Türk edebiyatları ve Arap-Fars edebiyatına göre, yazısı olmayan halkların yeni doğmuş edebiyatında sözlü edebiyatın etkisi büyüktür. Eski Türk edebiyatının ilk örnekleri olan Orhun-Yenisey Yazıtları ile çağdaş Tıva edebiyatı arasında da açık değilse bile gizliden gizliye devam etmiş bir ilişki vardır.

Bu ise öncelikle türlerin ve üslupların benzer yönlü gelişmesinden fark edilir. Mesela, S. Malov'un "Kurgan Eposu" olarak adlandırdığı Yenisey Yazıtlarının genel stilişi çağdaş Tıva lirik şiirlerinin uyumuna çok yakındır. Çağdaş Tıva şiirinde lirik ve lirik epos türleri önemli yer tutmaktadır. Lirik üslup, edebî üslup olarak da yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

Eski Türk edebiyatında da, çağdaş Tıva şiirinde de liriğin güçlü olarak belirtilmesinin sebebi, her ikisinde de kişinin gönlünde yaşayan üzüntü gibi derin duyguların

(özellikle birisini kaybedip üzüldüğünde) barındırılmasıdır. Bu lirikliğin kökünün, sözlü edebiyatın töre türlerinden çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yine çağdaş Tıva şiir yapısı açısından klasik Türk ve Arap-Fars şiir yapısına bakıldığında, Orhun-Yenisey Yazıtlarına yakın olduğu görülür. Çünkü Orhun-Yenisey Yazıtlarının ve Tıva şiirinin yapısında sözlü edebiyat ile benzer yönler korunmuştur. Örneğin, eğer Arap-Fars şiirinde yazılı edebiyatın gelişmiş şiir ölçüleri olan aruz, redif, gazel sağlam bir şekilde yerleşmiş ise, Tıva şiirinde de eski Türk edebiyatının halk şiiri örnekleri olan ön uyak, uyumlu sözcüklerin tekrarı, 4, 8 dizeli, 4, 8, 12 heceli şiirler önemli bir yer tutmaktadır.

Orta Asya Türkleri İslam dinini kabul ettikten sonra (X. yy.) onların edebiyatı, gelişmiş Arap-Fars edebiyatının etkisi ile hızla gelişmiştir. Bu yüzden onların da yazılı edebiyatı gelişmiş, sözlü edebiyatın güçlü etkisinden uzaklaşmışlardır.

Sayan-Altay Türkleri uzun yıllar boyunca Kam inançlı (Tıvalar ayrıca Budizm'i de kabul etmiştir) yazısı olmayan, sayıca az halklardan idiler. Gelişmiş edebiyatlardan uzaktılar ve sözlü edebiyatın güçlü etkisi altındaydılar. Bu yüzden çağdaş Tıva edebiyatında eski Türk edebiyatının öğeleri, klasik Türk edebiyatına göre daha güçlü görülmektedir.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının anlamı, tipleri, türleri, ölçüsü, yapısı, edebî yöntemleri çağdaş Tıva edebiyatını

doğrudan etkilemeye başlamıştır. Bu yazıtlar Tıva edebiyatını zenginleştirerek, Tıva yazarlarını yeni yeni edebî buluşlar yapmaya teşvik etmektedir.

Örneğin alkış, dua, ağıt gibi türler çağdaş Tıva yazarlarınca yeniden kullanılmaktadır. A. Darjay “İgil Ağıtı”, “Çaa-Köl Duası”, “Tek İneğini Hırsıza Kaptıran Yaşlı Kadının Ağıtı”, “Yüğrük Atını Kaybeden Dedenin Ağıtı” gibi şiirlerinde ulusçu üslupları kullanmıştır. Son iki ağıtın yapısı Orhun-Yenisey Yazıtlarının kompozisyonuna çok yakındır.

Yenisey Yazıtlarının uyağı ile yazılmış olan çağrışımsal lirik türüne A. Üyerjaa “Adırıldım” adlı şiirinde yeni bir felsefi anlam vermiştir. Eleges yazıtında:

*Dostlarımdan karımdan?
Yüğrük atımdan
Kara halkımdan
Ben üzülerek ayrıldım ...*

yazar dizeleri A. Üyerjaa'nın şiirini epigrafi olarak alıp, şöyle devam ettirmektedir:

*... Ayrıldım.
Ölüm bilmez ruhum vefat edip, uçtu,
Atam gibi anıta dönüşerek,
Sevdiğim gönlümü yeterince söyleyemediğimi
Ancak o zaman anlayınca üzüldüm. İnledim:
Ayrıldım!*

Orhun-Yenisey Anıtlarının Anlamı

Eski Türklerin “Bengü Taş” diye adlandırdıkları Orhun-Yenisey Yazıtlarının bilime katkısı çok büyük olmuştur. Bu anıtlarda gizemli metinlerin işaretlerinin okunmasının 110. yıldönümünü kutlayarak, bu buluşun Türkoloji bilimine çok büyük katkısı olduğunu belirtmemiz yerinde olur.

V. Thomsen ve V. Radloff’un Orhun-Yenisey yazısını okuması ve çevirmesi Champollion’un Eski Mısır’ın, Yu. Knorozov’un Eski Maya’nın yazılarının sırrını çözmeleriyle eş değerde, dünya çapında önemli bir buluş olmuştur. Çünkü Orhun-Yenisey Yazıtları göçebe halkların eski tarihinin, dilinin, kültürünün araştırılmasında önemli belgeler olarak kalmıştır.

110 yıl boyunca bilim adamlarının dikkatini çeken Orhun-Yenisey Yazıtlarına karşı günümüz insanların çok dikkatli olmaları ve sorumluluk duymaları gerekmektedir.

Bu anıtların henüz tamamının bulunmadığına, kapsamlı bir biçimde araştırılmadığına yukarıda da değinilmiştir. Bilim açısından yazıtlarının çevirilerinin düzeltilmesi, tamamlanması, başka dillerde bilimsel açıklamalı yayınların hazırlanması gibi sorunlar bilim adamlarının önüne çıkmaktadır.

Orhun-Yenisey Yazıtlarının katkılarının sadece bilime değil, geniş halk kitlelerine de ulaştırılması için acele kararlar alınması gerekmektedir.

Her şeyden önce anıtların korunması ile ilgili çalışmaların artırılması hiç şüphesiz çok önemli bir husustur. Anıtların korunması, herkesin kutsal bir görevi olmalıdır. Her çağın anıtları kişi oğlunun yaşadığı tarihin şahidi, kültürünün bölünmez parçası, zamanları, nesilleri birbirine bağlayan bir unsurdur. Orhun-Yenisey anıtlarının korunması için onların sayısının belirlenmesi, bugüne kadar yapılmış olan ve devam eden harita çalışmalarının sonuçlandırılması çok önemlidir. Anıtların korunması ile ilgili özel bir kanun çıkarılmasını istemekteyiz.

“Tıva Cumhuriyetinin Diller hakkındaki Kanununun” 26. maddesinde: “..... Latin harfli Tıva yazısı, onun yanında Çin, Mançu, Eski Moğol ve Tibet yazılarının bilim için öğretilmesinde yardımcı olmalı” diye belirtilmiştir. Eski Türk ve çağdaş Türk dillerinden bu kanunda bahsedilmemesi bir eksikliktir. Tıva’da ve diğer Türk cumhuriyetlerinde, orta ve yüksek öğretim programlarına “Orhun-Yenisey Yazıtları” adlı bir dersin konulması, okuma ve ders kitaplarının yayınlanması en büyük hedef olmalıdır.

Bu çalışmaların tümünün hayata geçirilebilmesi için bilim adamlarının ve öğretmenlerin özel olarak hazırlanması, yakın zamanda gerçekleştirilebilecek önemli bir başlangıç olabilir.

Dr. Zoya SAMDAN

ESKİ TÜRK ALFABESİ

Runik Harfler		Harf çevrimi	Runik Harflar		Harf çevrimi
Orhun	Yenisey		Orhun	Yenisey	
𐰃	𐰃𐰃	a, e	𐰃	𐰃 𐰃	t ¹
𐰄	𐰄	ı, i	𐰄	𐰄 𐰄 𐰄	t ²
𐰅	𐰅	o, u	𐰅	𐰅𐰅	y ¹
𐰆	𐰆𐰆𐰆	ö, ü	𐰆	𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆	y ²
	𐰇𐰇𐰇	ê	𐰇	𐰇 𐰇	ç
𐰈	𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈	b ¹	𐰉	𐰉 𐰉 𐰉 𐰉 𐰉 𐰉 𐰉	m
𐰉	𐰉𐰉𐰉𐰉𐰉𐰉𐰉𐰉	b ²		○ ○ □ ◇	η ¹
𐰊	𐰊 𐰊 𐰊 𐰊 𐰊	d ¹	𐰋	𐰋𐰋	η ²
𐰋	𐰋 ⊗	d ²	𐰌		ñy
𐰌	𐰌 𐰌 𐰌 𐰌 𐰌 𐰌 𐰌	g ¹	𐰍	1	p
𐰍	𐰍 𐰍 𐰍 𐰍 𐰍 𐰍 𐰍	g ²	𐰎	𐰎 𐰎 𐰎 𐰎	ş ¹
𐰎	𐰎 𐰎 𐰎 𐰎	k ¹		∧ ⊗	ş ²
𐰏	𐰏 𐰏 𐰏 𐰏	k ²	𐰐	𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐	z
𐰑	𐰑	l ¹	𐰒	↓ ↑	ok, ko uk, ku
𐰓	𐰓	l ²	𐰔 𐰔	𐰔 𐰔	ok, ko uk, ku
𐰕	𐰕)𐰕	n ¹	𐰖	𐰖	ik, ki
𐰗	𐰗 𐰗 𐰗 𐰗 𐰗 𐰗	n ²	𐰘		rt
𐰙	𐰙 𐰙 𐰙 𐰙 𐰙	r ¹	𐰙	𐰙	lt
𐰛	𐰛 𐰛	s ¹	𐰚	𐰚 𐰚 𐰚 𐰚 𐰚	nç
𐰝	𐰝	s ²	☺	☺	nt

NOT: Üstüz harflerin kalın (1) ve ince (2) okunuşları rakamla gösterilmiştir.

КӨЖЭЭЛЕРДЕ БИЖИКТЕРНИҢ ЧАЖЫДЫ

*Кайы-даа чоннуң бурунгу
тоөгүзүнче, эрткен үезинче эглип
көрнүрү дээрге-ле, ол чоннуң бот-
медерелиниң өскенин, сагыш-
сеткил культуразының оттууш-
кунун херечилеп турар.*

Академик Н. И. Конрад

Шаандагы көшкүн аймактарның, оларның аразында тываларның өгбелериниң, чурттап чораан девискээринде үе-дүптен бээр туруп турар даш көжээлерде сиилбиттинген бижиктерниң эртемге ужур-дузазын калбак масса чонга чедирер үе келген. Сөөлгү он чыл дургузунда Россияга болуп турар чаартылгалар национал бот-медерелдин сайзыралында чаа үе-чаданың херечизи бооп турар.

Тюркология эртеминиң ачызында Орхон-Енисей бижимелдери төөгүнүң, дылдың, чогаалдың делегей чергелиг тураскаалы апарган. Ындыг-даа болза ук бижиктерни эртемденнерниң номчаанындан бээр 110 чыл эрткен хиреде-ле, оларның ужур-утказын бөдүүн номчукчу тодаргай билир дээрзин чугалаары берге. Мындыг байдалдың бир чылдагааны – эртем ажылдарын чон аразынга бөдүүн

билдингир аргалар-биле чедирип, нептеретпейн турарында база чадавас.

Ынчангаш бо чүүлге тыва чогаал шинчилекчинин көрүжү-биле Орхон-Енисей бижимелдеринин жур-утказының дугайында ниити допчулалды болгаш чамдык бот-хууда бодалдарны номчукчуга чедирерин оралдажып көрээли. Бо ажылдың кол сорулгазы – к ы м , к а ж а н , к а я а , ч ү г е даш көжээлерни тургусканыл; ында ч ү н ү бижип кааныл; тываларның төөгүзүнге, чогаалынга оларның хамаарылгазы кандыгыл? – деп бөдүүн айтырыгларга харыыны тывары. Бо айтырыгларга харыылаарда чүгле эртемнің күчүлүг күжүнге даянып болур. Борга янзы-бүрү үениң, чурттарның эртемденнеринин – төөгүчүлернин, археологтарның, дыл, чогаал шинчилекчилеринин ажылдары дузалап шыдаар. Оларның хөй улуг ажылдарындан безин долу харыыны алыры берге. Чүге дээрге кандыг-даа шинчилекчи бодунуң эртеминин негелделери-биле бодунуң хууда көрүжүн, догааштырыын (гипотеза) бээрин оралдажып келген. Ынчангаш ам-даа чүгле амгы болгаш келир үениң хөй янзы эртемденнеринин дилээшкиннери, ажыдыышкыннары, демниг күжү-биле даш көжээлерде бижиктернин чажыдын долузу-биле билип ап болур.

Мында кирген бот-хууда бодалдарны эртем ёзузу-биле үзе шиитпирлеттинген быжыг түннелдер деп санап болбас. Оларны чүгле баштайгы

дилээшкиннерниң шенелдези деп билип алыры чугула.

Бижиктиг көжээлерни ажытканы

XVII чүс чылдың төнчүзүндөн эгелээш Енисей хемниң унундан тывылган билдинмес бижиктиг даш көжээлер дугайында медээлер эртемге дыңналып эгелээн. Ооң соонда ындыг бижиктерни эртемденнер Моолда Селенга хемниң адыры Орхоннуң унундан, Кыргызстанның Талас шынаазындан, Алдайдан, Саха-Якутияның мурнуу талазындан болгаш өске-даа черлерден тыпкан.

Ындыг бижиктер хорумнарны казып турда янзы-бүрү эт-херекселдерден база хол-биле бижээн материалдар аразындан тывылган.

Ук тураскаалдарны "Орхон-Енисейниң руниктиг бижиктери" деп эртемге адай берген. "Рун бижиктер" деп терминни бурунгу скандинав дылда $г u n \sim$ чажыт деп сөстөн үлегерлеп алган. Ол болза нургулайында скандинав улустарга хамааржыр бурунгу герман бижиктерни ынча деп адаар. Оларның эң-не бурунгулары бистиң эраның ийи чүс чылдардан бээр кадагалаттынган даштардан болгаш демир эт-херекселдерден тывылган.

1692 чылда голланд эртемден Н.Витзен Енисей унундан тывылган бижиктиг көжээлер дугайында баштайгы медээни кылган. 1696 чылда орус эртемден

С.Ремизов көжээлерниң турар черлерин айыткан ийи картаны тургускан. Эртем талазы-биле баштайгы медээлерни Сибирьже шөлүткен турган швед офицер Иоганн Страленберг дыңнаткан. Оларның парлалгазын 1773 чылда немец аян-чорукчу П.С.Паллас боттандырган. А 1823 чылда руниктиг бижиктерни орус эртемден Г.И.Спасский «Древности Сибири» («Сибирьниң эрткен үези») деп номга үндүргөн. 1889 чылда фин эртемденнер Енисей бижиктериниң атлазын үндүргөн.

Көжээде бижиктерниң парлалгага көстүп келгениниң соонда XIX чүс чылдың төнчүзүндө Моолдуң Орхон хем унунда Кошо-Цайдам деп черже элээн каш экспедициялар кылдынган. 1889 чылда орус эртемден Николай Михайлович Ядринцев Билге-каганга болгаш Күл-тегинге тураскааткан бижиктерни эң-не баштай эртемге ажыткан. 1891 чылда орус эртемден В.В.Радловтуң Орхонче экспедициязы эң-не үре-түннелдиг болган.

Көжээлерни тып илередир талазы-биле А.В.Адрианов, С.В.Киселев, Л.А.Евтухова дээш оондаа өскелер хөйүнү кылган.

Енисей хемниң унунда бижиктерни ажыдарынга А.И.Батманов, А.Д.Грач, С.И.Вайнштейн, М.А.Дэвлет, Л.Р.Кызласов, А.М.Щербак олар хөй ажылды чорутканнар.

Тываның девискээринде тураскаалдарны ажыдарынга тыва эртемденнер А.Ч.Кунаа, З.Б.Арага-

чы (Чадамба), Ю.Л.Аранчын, М.Х.Маңнай-оол база боттарының үлүг-хуузун киирген.

И.А.Батманов, А.Ч.Кунааның белеткээни «Памятники древнетюркской письменности Тувы» («Тываның эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары») деп номнуң үш үндүрөлгези Кызылга парлаттынган (1963 ч.; 1963 ч.; 1965 ч.).

Ук ажылдарның база ооң соонда кылган экспедицияларның түңнели-биле 1983 чылда Д.Д.Васильев «Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея» («Енисей унунуң түрк руника тураскаалдарының чыындызы») деп номну чырыкчке үндүрген. Ында Енисей тураскаалдарының бижиктери, чуруктары, картазы, тайылбыры, долу паспорду кирген. Ол номда даңзы-биле алырга, Енисей бижии-ниң тураскаалдарының ниити саны 145 чедип турар, ооң иштинден 72-зи Тываның девискээринден тывылган.

Амгы үеде Орхон-Енисей бижиктериниң тураскаалдары Кызыл, Минусинск, Абакан, Санкт-Петербург, Улан-Батор, Хельсинки хоорайларның музейлеринде шыгжаттынган. Оларның чамдык кезии турган черлеринде артпышаан. Орхон-Енисейниң руниктиг тураскаалдарын ажыдары ам-даа үргүлчү-левишаан.

Бижиктиг көжээлерни шинчилээни

Орхон-Енисейниң руниктиг бижиктеринин дугайында шинчилел ажылдарын үш кол бөлүккө чарып болур: д ы л , т ө ө г ү , ч о г а а л .

Билдинмес бижикти номчуур, очулдулар, эртем тайылбырын бээр талазы-биле эң-не кол ажылдарны д ы л эртемденнери кылган. Оларның аразында В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е.Малов оларның аттары онзагай черни ээлеп турар.

1893 чылдың ноябрь 25-те Данияның эртемдени Вилгельм Томсен ол бижикти номчуурунун аргазын тып, Орхоннун эң-не улуг тураскаалдары Билге-каганга болгаш Күл-тегинге тураскааткан бижиктерни чазып номчаан. Ооң ажылдары даштыкыга парлаттынып эгелээн.

1894 чылдың январь 19-та В.В.Радлов «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти», «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» очулдургаш, Россияның эртемнер академиязының хуралына илеткээн. 1899 чылда В.В.Радлов «Тоньюккука тураскааткан бижикти» парлап үндүрген. Ооң өөреникчизи П.М.Мелиоранский ук тураскаалдың дылын шинчилээн тускай диссертацияны база бижээн.

Тураскаалдарны катап парлап үндүреринге, очулгаларын чедир тодарадырынга В.В.Радловтун база бир өөреникчизи болур С.Е.Маловтун үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ооң «Памятники

древнетюркской письменности» («Эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары». 1951 ч.), «Енисейская письменность тюрков» («Түрктерниң Енисей бижии». 1952 ч.), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» («Моолдуң болгаш Киргизияның эрте-бурунгу түрк бижик тураскаалдары», 1959 ч.) деп номнары түрк руника шинчилээриниң кол үндезини апарган.

Орхон-Енисей бижиктеринин очулгазынга тураскааткан хөй үндүрүглүг «Eski Türk Yazıtları» («Эрги түрк бижиктер» 1936 (I); 1939 (II); 1940 (III); 1941 (IV) чч.) деп улуг ажылды турк эртемден Намык Оркун Стамбулга үндүргөн.

Тураскаалдарның дылының, ооң үн, домак тургузуунун талазы-биле ажылдарны өске-даа дыл эртемденнери чороткан. Оларга Ю.Немет, В.Котвич, Г.Рамстедт, В.Банг, А.фон Габэн, Талат Текин, А.Н.Кононов, В.М.Наделяев, А.М.Щербак, Д.М.Насилов, И.А.Батманов, Э.Р.Тенишев, И.В.Кормушин, М.И.Боргояков, А.Ч.Кунаа, З.Б.Арагачы д.о.ө. хамааржыр.

Тураскаалдарның дыл талазы-биле шинчилелдеринде маргылдаалыг айтырыглар мындыг: кандыг бижиктен (алфавиттен), кандыг дылдан үндезилеттингени, эрте-бурунгу түрк дылдарның аразында харылзаалары дээш оон-даа өске.

Орхон-Енисей бижиктериниң төөгү талазы-биле шинчилелдери база хөй угланыышкынныг:

төөгүчүлөр бижиктерде кирген төөгүлүг болуушкунарны шинчилеп турар болза, археологтар, палеографтар тураскаалдарның тургустунган үезин, девискэрин, хаяда чурумалдар-биле харылзааларын, а этнографтар тураскаалдарда кирген бурунгу төрөл аймактарның төөгүзүн, чүдүлгезин шинчилеп турар.

Төөгү талазы-биле шинчилелдерни В.В.Бартольд, С.В.Киселев, С.Г.Кляшторный, П.А.Грязнов, А.Д.Грач, С.И.Вайнштейн, Л.Р.Кызласов дээш өскелер-даа чоруткан. Оларның аразында С.Г.Кляшторныйның «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» («Эртебурунгу түрк руниктиг тураскаалдар Ортаа Азияның төөгүзүнүң үндезини», 1964 ч.) деп ному тураскаалдарны шинчилээринге улуг идигни берген.

Төөгүчүлөрнің маргылдаалыг айтырыгларының эң-не чугулазы тураскаалдарның тургустунган үезин чиге тодарадыры болур. База ол ышкаш тураскаалдарда адаттыган аймак чоннарның болгаш кижилернің аттарының тывылган төөгүлүг барымдаалары, оларның аразында харылзаалары дээш оон-даа өске.

Тураскаалдар ч о г а л талазы-биле эвээш шинчилеттинген. Эң-не баштай оларны чогаал кылдыр И.В.Стеблева шинчилеп эгелээн. Хөй санныг эртем чүүлдеринде болгаш «Поэзия древних тюрков» («Бурунгу түрктернің шүлүк чогаалы», 1965 ч.) деп номунда ол ук тураскаалдарны шүлүк чогаалдары-

дыр деп эртем ёзузу-биле шынзыткан.

Чогаал шинчилекчизиниң туружундан тураскаалдар дугайында ажылдарны база ол ышкаш М.О.Ауэзов, акад. В.М.Жирмунский, Ф.Е.Корш, С.С.Суразаков, даштыкы эртемденнер А.Бомбачи, А.фон Габен, Р.Жиро дээш оон-даа өскелер бижээн.

«Звезда Востока» («Чөөн чүктүн сылдызы», 1991 ч. №6) деп сеткүүлге «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктин» орус дыл кырында уран-чечен очулгазын А.В.Преловский И.В.Стеблеваның эртем очулгазынга даянып тургаш боттандырган.

Чогаал шинчилекчилериниң аразында маргылдаалыг айтырыглар хөй: ук тураскаалдарны чогаалга хамаарыштырып болур бе азы чок бе? Оларның жанры кандыгыл? Шүлүктээн бе азы калбак чогаал кылдыр бижээн бе? Аас чогаалы-биле харылзаалары кандыгыл? – дээш оон-даа өске.

Ынчангаш Орхон-Енисей тураскаалдары, оларның дугайында шинчилелдер, көшкүн амыдыралдыг улустарның төөгүзүн, дылын, чогаалын өөренир талазы-биле эртемге канчаар-даа аажок үнелиг чаа үүже-тывыш апарган. Ооң мурнунда ындыг медээлерни колдуунда кыдат чыл демдеглелдеринден ап болур турган.

Тураскаалдарның ниити хеври

Үстүндө адаанывыс шинчилелдерден алгаш көөргө. Орхон-Енисей тураскаалдарының бижиин ажытканы болгаш ооң үндезинин тыпканы кончуг солун. Түрк руника бижиктери чеже-даа дөмейлешкек болза оларны эртемденнер ийи бөлүккө ылгаар: О р х о н б и ж и к т е р и н г е Соңгу Моолда Орхон, Селенга, Тола хемнерниң унундан тывылган улуг хемчээлдиг тураскаалдар хамааржыр – «Күлтегинге тураскааткан биче бижик», «Күлтегинге тураскааткан улуг бижик», «Тоньюкукка тураскааткан бижик» база Онгин бижии; Е н и с е й б и ж и к т е р и н г е Енисей хемниң унундан тывылган эвээш бижиктиг элээн хөй көжээлер хамааржыр – ол болза Бегирээден, Алдын-Хөлден, Элегестен, Барыктан, Өөк-Турандан тывылган болгаш оон-даа өскелер болур.

Ол көжээлерде бижиктерни (ылаңгыя Орхон бижиктерин) билип алырда, оларны дескиндир нарын тургузуглуг хөөр-чевег тудуун катый-хаара шинчилээри чугула.

Чижээ, «Күлтегинге тураскааткан улуг бижик» ниити даш тудуглуг бөлүктүң иштинге кирип турган. Ол тудугнуң ортузунда маадырның тураскаалын тургускан, ону дескиндир даш тудуг туттунган. Тудугнуң ханаларының даштыкы талазын улу дүрзүлери-биле, иштики талазын маадырның маа-

дырлыг чоруктарынга тураскааткан чурумалдар болгаш угулзалар-биле каастаан. Тураскаалдың чоогунга маны даштан кылган языты-мелегейиниң кырында үш метр узун көжээниң ийи талазында ийи дыл кырында – эрте-бурунгу түрк болгаш кыдат – бижиктерни оюп каан. Даш тудугнуң девискээринин үнер аксында балбалдар тургустунган. Б а л б а л - д а р дээрге маадырның чаа-дайын үезинде хуузунда базып тиилээн удурланыкчаларының санынга дең кылдыр тургускан даш көжээлерни ынча дээр. Ук тудуг-тураскаалды Кыдаттан чалаткан ус-шеверлер шуткуп сиилбээн деп ында бижип каан.

Күл-тегинниң нарын тургузуглуг тураскаалын эң-не баштай уйгурлар бузуп үрээн, ооң соонда ол тураскаал каш удаа катап тургустунуп-даа, үрелип-даа келген деп эртемденнер шинчилээн.

Чамдык Орхон-Енисей тураскаалдарының бижиктеринин чанында өске чурумалдар болгаш таңмалар база бар бооп турар. Чижээ, каш чүс-чүс чылдарның мурнунда скиф үезинде турган с ы ы н д а ш т а р ы н д а (оленьи камни) бижиктер оя хап каан-даа боор. Чок болза көжээлерде бижиктерниң чанынга улус соңнай, ону номчаанының херечизи кылдыр, таңмаларны оюп арттырып база турган. Чижээ, Тываның девискээринден тывылган Хербис-Баарында, Хая-Ужунда көжээлерде Енисей бижиктеринин чанында таңмалар болгаш сыын дүрзүлери база бар. Соңнай тургустунган хорумнары оон

мурнунда турган бурунгу көжээлер чанынга-даа тургузуп каар азы бижиктиг көжээлерни турган черинден көжүрүп, өске хорум чанынга-даа тургузуп каап турган чадавас деп С.И.Вайнштейн бодап турар.

Көжээлерде бижикти номчааны

Орхон-Енисей бжииниң чажыдын ажыдарда В.Томсен кончуг тывынгыр мерген угаанныг арганы ажыглаан. Өске эртемденнер ол билдинмес бижикти мооң мурнунда билдингир турган үжүктерни (алфавитти) ажыглап номчуурун оралдажып турган болза, профессор В.Томсен көңгүс өске орукту шилип алган. Ол шупту алфавиттерден ойталааш, тураскаалдарда демдектерниң аразында харылзаазын шүүштүрген. Бир чамдык үжүктер аразында доктаамал кожа турар, өскелери ындыг эвес болган. Оон үндезилээш, В.Томсен үжүктерни мурнуку болгаш артыкы одуругнуң үннериниң аайы-биле ийи бөлүкке чарган. База ол ышкаш ажык үннерниң аяннажылгазы барын эскерген. А ол түрк дылдарның тургузуунга чоок болган. Баштайгы 9 демдектиң утказын тыпкаш, арткан 38 демдектен тургустунган алфавитти тургузуп алган. Ук бижикти оң талазындан солагай талазынче номчуур дээрзи билдинип келген. Ол үжүктерни хандыр шинчилээниниң түңнелинде В.Томсен Орхон бижиктеринден Тегги (деңгер, дээр), Kültegin (Күлтегин), Bilge (Билге),

Türk (түрк) деп сөстөрнн баштай номчуп тыпкаш, оларга дулгаштырып тургаш, арткан сөстөрнн база номчуп тыпкан.

Орхон-Енисей бижиктеринин үндезини

Түрк руниканың тывылганының дугайында айтырыг талазы-биле янзы-бүрү бодалдар бар. Бир чамдык эртемденнер (В.Томсен, О.Доннер, А.Щербак) ону **с о г д а б и ж и н** * дамчыштыр а р а - м е й б и ж и к т е н ** укталган деп, а өскелери (А.Аристов, Н.Малицкий, Э.Р.Рыгдылон, Л.Р.Кызласов) эрте-бурунгу таңмалар-биле холбап, үшкүлери (А. Дж. Эмре, И.А.Батманов) тус черниң таңмалары болгаш өске-даа **и д е о г р а м м а л а р г а** *** үндезилээн деп санап турар.

---

* **Согда бижик** – IV-X чүс чылдарның тураскаалдарында амгы таджиктер биле үзбектерниң өгбелериниң бижии.

** **Арамей бижик** – бистиң эраның мурнунда VII-IX чүс чылдарда нептерээн турган еврей улустуң бижии.

*** **Идеограмма** – кайы-бир дылдың үнүн эвес, а бүдүн сөстөрнн илередир чижек демдек.

Түрк руниктиг бижикти бети дизе-ле 500 ажыг чылдың дургузунда нептерээн турган деп эртемденнер санап турар. Ук алфавиттин янзы-бүрү хевирлери Байкал кавызындан эгелээш Дунайга чедир, Ортаакы Азиядан Соңгу Кавказка чедир нептерээн турган.

VIII-IX чүс чылдарда уйгурлар түрктерни биле бир дөмей Орхон алфавитке үндезилээн руниктиг бижикти ажыглап турган.

Орхон-Енисей бижиниң сайзыралы болгаш харылзаалары

Ук бижиктиң кажан, каяа нептерээнин дугайында эртемденнерниң бодалдары ангы-ангы. Үжүктерниң хевириниң талазы-биле тус бижиктерниң Енисей хевири Орхоннуундан эрги деп турарлар база бар. Өскелери ол бодалга удурланып турар.

В.В.Радлов рун бижиктерниң Енисей болгаш Орхон хевирлери Кара Иртыш, Хемчик, Орхон девискээринге бот-боттарындан хамаарылга чокка чергелештир сайзыраан деп турар. С.В.Киселев руниканың кавайы Джети-Су (Семиречье) деп санаан. А.фон Габенниң санап турары-биле баштай Таласка, оон Енисейге, ооң соонда Орхонга сайзыраан деп турар.

Енисей бижиктериниң тывылган үзиниң дугайында айтырыг эң-не маргылдаалыг болуп турар (чүге дээрге ук тураскаалдарның бижиинде оларны тургускан чылынының дугайында дорт-даа, доора-даа медээ чок бооп турар) : В.В.Радлов – VII-VIII; В.Томсен, П.М.Мелиоранский – VI-VII; С.Е.Малов – V-VI; Л.Р.Кызласов, Дж. Клосон – IX-X чүс чылдарда тургустунган деп тус-тузунда санап турарлар.

Енисей бижииниң амгы түрк дылдар-биле харылзаазының дугайында база аңгы бодалдар бар. Чижээ, А.Щербактың бодалы-биле алырга, Орхон-Енисей бижииниң дылы ооң мурнунда-ла турган эң-не баштайгы түрк дыл эвес, а оон адырланган дыл деп санап турар. Өскээр чугалаарга, эң-не баштайгы түрк дылдан Орхон-Енисей тураскаалдарының дылы, а оортан эрте-бурунгу огуз болгаш эрте-бурунгу уйгур-карлук дылдар тывылган дээни ол.

С.Е.Малов тураскаалдарның дылын бурунгу түрк дылдарның аразынга (тофа, тыва, уйгур, хакас, шоор) кирип турар огуз дылга хамаарыштырып турар.

Ынчангаш огузтар, кыргызтар, хакастар, тывалырных өгбелери болгаш өске-даа түрк дылдыг аймактар ук бижикти тургузушкан деп болур-дур.

Ортаакы вектер үзинде түрк аймактар бижик билир турган дээрзи тураскаалдарның утказындан билдинип турар:

... Түрк беглер, чон, мону дыңна (цар).

Түрк чонну чыып

Эл чурт тударын мында (дашта) кактым.

Соглээр созум болза

Мөңге дашта оя кактым.

Ону көрүп, билип алыңар ...

Көжээлерде бижиктерниң кол утказы

Т ө ө г ү л ү г б а й д а л ы. Орхон-Енисей тураскаалдарында ортаакы вектер үезинде (VII-XII вв.) чурттап турган түрк аймактарның күрүне каттыжыышкыннарының төөгүзүн бижип көргүскен бооп турар. Ынчан түрктерниң хөй санныг төрөл аймактары (э л) бирде күчүлүг күрүнелер (к а г а - н а т) бооп каттыжып ап, чамдыкта аразында адааннашкаш, катап быдарап тарап-даа турган.

VI векте түрктер баштай Алдайга тывылган Т ү р к к а г а н а д ы н (551-744 чч.) тургусканнар. Ол үеде түрктерниң каттышкан аймактары амгы үеге деңнээрге, оранчок делгем девискээрлерни ээлеп турган. 555 чылда тургустунган түрк каганадының девискээри чөөн таладан Кыдаттың Улуг ханазынга чедир, барыын таладан Соңгу Кавказ болгаш Кара-Далайга чедир, соңгу таладан Алдай, Тывага чедир, мурнуу таладан Джети Су (Семиречье), Аму-Дарьяга чедир кызыгаарлыг турган. Кыдат, Византия, Иран

дээн ышкаш күчүлүг күрүнелер-биле кызыгаарлажып турган.

581 чылда Түрк каганады ийи күрүне бооп үзүлгөн – Семиречьеде төптүг Барыын-Түрк каганады, Орхон хемде төптүг Чөөн-Түрк каганады тургустунган. 630-651 чылдарда ийи каганат аразында дайылдашкаш, буураан. А 682 чылда Төп Азияның түрктери Орхонда төптүг И й и г и Ч ө ө н - Т ү р к каганадын катап тургузуп алган (682-744 чч.). Ийиги Чөөн-Түрк каганадының шерии чоорту девискээрин алгыдып орган. 709 чылда түрктөр Үстүү Енисей унунга чурттап турган амгы тываларның өгбелери болур ч и к аймакты чаалап алган. 710-711 чылдарда Енисей кыргыстарынче, 715 чылда Барыын Тываның чагыртпас а з аймаанче халдаан болгаш, оон-даа өске дайыннарны чорудуп турган.

Ийиги Чөөн-Түрк каганат үезинде бурунгу түрк шеригниң иштинге кирип турган уйгурлар, каганаттың кошкаанын ажыглап алгаш, У й г у р к а г а н а д ы (745-840 чч.) деп боттарының күрүнезин тургузуп алганнар. Түрктөргө күчүлүг каганады ынчап аразында адааннажылгадан кошкааш узуткаттырган.

Тураскаалдарны кым, чүгө тургусканыл?

Үстүндө адаанывыс девискээрге чурттап чораан аймактарның мөчээн шериг баштыңчыларынга ийикпе азы кандыг-бир хөрөңгитеннерге тураскаал кылдыр бижиктиг даш көжээлерни тургускулаан. Ындыг чевег даштарны бурунгу түрктер *b e n g ü t a ş ~ м ө н г е д а ш* деп ол бижиктерде айыткан.

Енисейниң руниктиг бижиктерин ады төөгүге кадагалаттынмаан бижикчилер арттырган. Ол болза, өлгөн кижиниң адындан бижиттинген качыгдал сөстери илереттинген баштайгы үлегерлер бооп турар. Элээн улуг хемчээлдиглери (Бегирээ, Алдын-Хөл, Элегестен тураскаалдарда) мөчээн кижиниң амыдыралының кол болуушкуннарын төөгүп турар. Ынчалза-даа Енисей бижиктеринде өлгөн кижилерниң чуртталгазының төөгүзү колдавайн турар. Кол утказы өлгөн кижиниң ха-төрелинден, чоок кижилеринден эрте адырлып чарылганының дугайында хомудалын илереткен бооп турар.

Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти» түрк каган Билге-каганга (база бир ады Могилян, 734 ч. өлгөн), «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» оон дунмазы Күл-тегинге (732 ч. өлгөн) тураскааткан. Оларны хаанның төрели болур аныяк төөгүгө эң-не баштай билдинген түрк дылдыг чогаалчы Йоллуг-тегин бижээн. А «Тоньюккука

тураскааткан бижикти» Ийиги Чөөн-Түрк каганадының үш каганының кол чөвүлекчизи Тоньюкук боду бижээн чадавас деп эртемденнер санап турар.

Ук тураскаалдарны чүгле алдаржаан түрк каганадының күчүлүг шериг баштыңчыларының чырык тураскаалын дашка мөңгөжидер дээш эвес, а каганаттың төөгүзүн дашка сиилбиир дээш тургускан. Түрктерниң моон соңгаар чырык чер кырынга канчаар амыдыраарын, Кыдат-биле канчаар кожа чурттаарын, төнчү чок тулчуушкуннарга канчап боттарын камгалап алырының дугайында ыдык чагыгны ында бижээн.

Көшкүн аймактарның амыдыралынга чаадайынның үеде кижилерниң амыдыралы-даа, үзел-бодалы-даа каржы-дошкун турган дээрзин тураскаалдарда бижиктер бадыткап турар. Ындыг-даа болза тураскаалдың кол утказы – т а й б ы ң ч у р т т а л - г а ж е к ы й г ы р ы г. Тураскаалдарда түрк чонну өгбелериниң эчис күзелинге шынчы; каганнарынга, баштыңчыларынга бердинген; күрүнезин быжыглаар дээш амы-тынын харамнанмас болурунче кыйгырган.

Дашта бижиктерни чогаалга хамаарыштырар бе?

Орхон-Енисей бижиктери түрк дылдыг улустарның ниити эртине-байлаа-дыр дээрзинге бүзүредивис. Оларны чүгле төөгүнүн болгаш дылдың

тураскаалдары эвес, а харын чогаал деп санап турар эртемденнер база бар.

Орхон-Енисей бижиктери эрте-бурунгу түрк литератураның эгезин салган чогаалдар бооп санаттынганындан бээр тюркологияга база бир улуг ажыдыышкын болган. Амгы үеде «Илиада», «Одиссея» чергелиг чогаалдарның тывылганы улуг болуушкун болбастың аргазы чок деп шүлүкчү А.В.Преловскийниң «Литературная газета» (1991, июнь 26) солунга демдеглээни ужурлуг. Ук тураскаалдарның чогаал шынарын И.В.Стеблеваның шынзытканының соонда эрте-бурунгу түрк литератураның тывылган үези ооң мурнунда санаттынып турганындан (XI чүс чылда бижиттинген Юсуф Баласагуниниң «Кутадгу билиг» болгаш Махмуд ал Кашгариниң «Диван лугат ат-түрк» деп чогаалдарындан эгелеп санап турган) 300 чыл мурнай апарган. Ол дээрге 1200 чыл бурунгаар түрктер чечен чогаалдыг турган дээни ол.

Орхон-Енисей тураскаалдары сурагдыг «Игорь полугунуң дугайында сөстөн» («Слово о полку Игореве») 300 чыл «Моолдарның чажыт бижиинден» («Сокровенное сказание монголов») 400 чыл эрте бижиттинген бооп турар. Харын-даа үстүндө ол чогаалдарның ышкаш соңнай дамчып келген хевирлери эвес, а чиңгине оригиналы кадагалаттынганы эртемге улам үнелиг. Чүге дээрге Орхон-Енисей бижиктери дашта сиилбиттинген болганын-

дан барык өскерилге чок арткан.

Чүге чогаал деп санаарыл?

Чамдык эртемденнер Орхон-Енисей бижимелдерин чогаал эвес, а анаа бөдүүн чугаа-биле дамчыткан, төөгүге болган болуушкуннарның, херек кырында чурттап чораан кижилерниң дугайында анаа-ла чыл демдеглелдери - дир дээр хөөннүг артпышаан. Өскелери оларны чечен чогаалдың турумчуткан дүрүмү-биле бижиттинген, тускай маадыржыткан овор-хевирлерлиг, аяннашкан тургузуглуг, уран-чечен үлегер-майыктарлыг чогаалдар деп санап турар.

Орхон-Енисей бижиктерин чогаалче чоокшуладып турарларга катгышпышаан, оларның уран-чечен шынарын тодаргай сайгарарын оралдажып көрээлиңер.

Ук тураскаалдарны эртемденнер «Орхон-Енисей чогаалдары» деп термин-биле дорт адавайн турар. Бир талазындан, оларны арыг чогаалга хамаарыштырып чаңчыкпаанындан ийикпе, ындыг термин ажыглаары арай чалданчыг бооп турар хире. Өске талазындан, «Орхон-Енисейниң тураскаадыг бижимелдери» деп адаар болза утказынга чоок болгу дег. Ындыг-даа болза чаңчыккан ёзу-биле «Орхон-Енисей бижимелдери» азы «Орхон-Енисей тураскаалдары» («чогаал» деп утказын бодап алгаш) деп терминнерни

ажыглавышаан хевээр болуп турар. Ынчангаш бо чүүлде ол традиция сагыттынып арткан.

Шүлүк чогаалы бе азы проза бе?

Орхон-Енисей бижимелдери шүлүк чогаалы бе, проза бе деп айтырыг база эртемде маргылдаалыг болуп артпышаан.

Бир чамдык эртемденнер (Р.Жиро, С.Суразаков) Орхон-Енисей бижимелдериниң эге болгаш төнчү кезектерин шүлүктээн, а кол утказын калбартыр бижээн чогаалдар деп санап турар.

Бо айтырыг талазы-биле эң-не чидиг маргылдаа сураглыг чогаал шинчилекчилери академик В.М.Жирмунский биле И.В.Стеблеваның аразында өөскээн.

В.М.Жирмунский база ооң талалакчылары (А.Н.Бернштам, А.М.Щербак) Орхон-Енисей бижимелдерин шүлүктээн эвес, а калбартыр бижээн чогаал (проза) деп санап турар. Чүге дээрге түрк шүлүк тургузуунуң кол дүрүмү болур эге аяннажылга (а л л и т е р а ц и я) болгаш одуругларда слогтарның санын деңнештирер дүрүм (и з о с и л л а б и з м : «изо» – дең, «силлаба» – слог) Орхон-Енисей бижиктеринде ховар таваржып турар деп олар түңнээннер. Түрк шүлүк тургузуунуң база бир соңнай тывылган дүрүмү болур төнчү аяннажылганың (р и ф м а) дөрт хевирлериниң (а а а в ,

а в а в, а а а а, а а в а) чүглө баштайгызы ук тураскаалда колдап турар. Чугааның аянашкак эжеш тургузуу (ритмико – синтакстический параллелизм) база сөс катаптаашкыннары (анафора) тураскаалдарда доктаамал таваржып, шүлүк тургузуунуң төнчү аянажылгазын сагындырыр. Ындыг байдал параллелизмниң түрк дылдың домак тургузуунга чагыртканындан болуп турар. Тодаргайлаарга, ук тураскаалдарда, ылаңгыя Енисей бижимелдеринде, домактар бирги арынның кылыг сөзү-биле илереттинген сөстөр-биле дөмейлешкек кожумактар-биле доостур болгаш («адырылдым», «чарылдым», «өлдүм»...) ынчаар билдинер. Херек кырында одуругларда слогтарның саны дең эвес. Ынчангаш оларны шүлүктээри-даа, ырлаары-даа болдунмас деп түңнелге келгеннер.

И.В.Стеблева ол бодалга шиитпирлии-биле удурланып Орхон-Енисей бижимелдериниң шүлүктээн хевирин тодаргай бадыткаан. Ону шынзыдарда ол В.В.Радлов, З.А.Ахметов оларның ажылдарынга даянган.

Бирээде, И.В.Стеблева шүлүк тургузуунуң дыңзыг болгаш кошкак слогтарлыг катаптап турар кезектеринге (стоп а) даянган, ук бижиктерни үш слогтуг стопаларга (анапест) чарган. Сөөлүнде слог дыңзыг ударениелиг болгаш узадыр адаттынар.

Ийиде, бижиктерни одуруглап бөлүктөп

бижииринин хевирлерин (с т р о ф а) ол бир-ле дугаарында ажыглаан. Ынчап кээрге, Орхон-Енисей бижимелдеринде 2, 4 одуруглуг шүлүктөр колдап турар болган. Чижээ, 4 одуруглуг шүлүктөргө саны «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикте» – 21, «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» – 73, «Тоньюкукка тураскааткан бижикте» – 69 болган.

Үште, ол шүлүктөрдө слогтарның саны деңзес-даа болза, оларның аялгага чагырткан (н а - п е в) дыңзыг, кошкак ударениелерлиг санын деңнештирген аяннашкак кезектерге чарган.

Ынчангаш ук бижиктерни чүглө шүлүктээрзес, а харын аас чогаалдары ышкаш аялгалыг кезектерге (тактыларга) үзүп ырлай аарак күүседип болур деп бадыткаан.

Дашта бижиктерниң жанры

Орхон-Енисей бижиктеринде аас болгаш бижимел чогаалдың янзы-бүрү жанрларының шынарлары аразында чергележип онзагай хевирни тургузуп турар деп эртемденнер санап турар.

Орхоннуң тураскаалдары төөгүлүг чыл демдеглели болбушаан, нарын тургузуглуг чогаал база болуп турар. Аймактарның эрткен төөгүзү, төөгүлүг херечилелдер, чаа-дайын, тулчуушкуннар чурумалдары ыы-сыы, халак-хилек долган аңгы кижиниң сагыш-сеткилиниң лириктиг хөөнү-биле

чергележип, жанрлар холужуп турза-даа, колдуунда таваар аянный ы р л ы г т о о ж у кылдыр бижиттинген.

Енисей бижиктери Орхоннуундан бөдүүн тургузуглуг. Оларның улуг кезиинде өлгөн кижинин адын, ооң чуртталгазының кол болуушкуннарын, аян-чоруктарын, тулчуушкунга киришкенин, ооң соонда дөргүл-төрели, эш-өөрүндөн эрте чарылганынга хомудаан сеткилин илереткен кыска хемчээлдиг кударал лириказы бооп турар. Ынчангаш, ук тураскаалдарның жанрын С.Е.Малов «чевег поэзиязы» деп адаан.

Рун бижиктерниң, ылангыя Орхон бижиктериниң, аас чогаалы-биле төрелдешкээниң дугайында элээн хөй эртемденнер бижээн. М.Ауэзов түрктерниң, ооң иштинде кыргыстарның, аас чогаалында нептерээн а м ы д ы р а л – ё з у л а л д а р ы н ы ң ж а н р л а р ы – б и л е (обрядово-бытовые) – өлгөн кижини чоктап ыглаары (к о ш о к), өлгөн кижиниң чагыг ыры (к е р е с) – Орхон-Енисей бижиктери-биле утка талазы-биле чоок деп бижээн. База ол ышкаш М.Ауэзов (аңаа С.С.Суразаков, И.В.Стеблева олар база каттыжып турар) Орхон-Енисей бижиктериниң маадырлыг тоолдар-биле быжыг харылзаалыын бадыткаан. Тодаргайлаарга, ук бижиктерниң жанрының хөгжүл-дезин ол мынчаар тайылбырлаан: эң-не баштай аас чогаалының амыдырал-ёзулал ырларының хевиринге

даянган төөгүлүг болуушкуннарны көргүскөн т у р а с к а а д ы г жанры турган. Ол ырлар маадырлык тоолдарнын кезээ апаргаш, оон чоорту ук ырлар маадырлык тоолдар азы маадырлык тоожуушкун бооп өскерлип эгелээн. Ынчангаш, Орхон-Енисей бижиктери бурунгу ёзулал ырларындан болгаш маадырлык тоолдардан чоорту өзектелип, чогаал кылдыр болбазыраан, тодаргай төөгүлүг болуушкуннарны көргүскөн онзагай т о о ж у у ш к у н жанрлык (бот-намдар колдаан) тураскаалдар апарган.

Руниканың омур-хевирлери

Түрк руниканың база бир эң-не онзагай чогаал шынарын ында тургустунган омур-хевирлер бадыйткап турар. Ол тураскаалдарда ортаакы вектер үезинде түрк аймактарнын кижилериниң дээди күзелин (и д е а л) маадыржыткан омур-хевирлерни дамчыштыр авторлар дамчыдып шыдаан.

Ол үениң кижилериниң дээди күзели дээрге күрүнезинге, чонунга, өгбелерниң чагыынга шынчы, каганнарынга, баштыңчыларынга бердинген, ол дээш кадыг-дошкун демиселге, чаа-дайынга амы-тынын харамнанмас болуру. Шак ындыг мөзү-шынарнын кол эдилекчилеринге эң-не баштай күчүлүг түрк күрүнениң каганнары боттары, төрел аймактарнын шылгараңгай шериг баштыңчылары, дээди азы ортумак чергениң хөренгитеннери хамааржыр тур-

ган. Ынчангаш ук бижиктерни оларга тураскааткан ужуру-даа ында.

Орхон-Енисей бижимелдерин төөгүге херек кырында турган кижилерге тураскааткан чүве болганда, ук овор-хевирлер даап бодап чогааттынмаан, а төөгүлүг барымдаалыг бооп турар. Ындыг-даа болза олар чогаалдың чурумчуткан негелделеринге чагырткан болгаш ол үениң идеалын сиңирген бир мөзүлеш овор-хевирлерге хамааржыр.

Бир эвес Енисей бижиктеринде колдуунда ортумак эргениң хааннарының азы шериг баштыңчыларының бир мөзүлеш овор-хевирлери (т и п и ч н ы е о б р а з ы) чуруттунган болза, а Орхон бижиктеринде эң-не шылгараан баштыңчыларнын ёзулуг-ла маадыржыткан овор-хевирлери (и д е а л и з и р о в а н н ы е о б р а з ы) тургустунган.

Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан биче бижикти» Чөөн-Түрк каганадының сураглыг каганы Кутлугтуң (база бир ады Илтериш-каган) оглу Билге-каганга тураскааткан.

Дээр уктуг Билге-каган хааннап олурупкаш, баштай түрктөрни табгач (кыдат) чон-биле эптештирген, оон аңаа мегелеткен, быдараан түрк чонну чыып, ядыы чонну бай кылган, эвээш чонну хөй кылган деп ында айыткан. Автор Билге-каганның овор-хевиринде ооң чонунга бердингенин, мерген угаанныын, херек болза кажар-оптуун база көргүскен. База ол ышкаш Билге-каганның овор-

хевириң дамчыштыр автор түрк болгаш табгач чоннарның аажы-чанын. оларның аразында харылзааларны тода көргүскен. Чижээ, кыдаттар чымчак сөзүбиле, эртине-байлак белектери-биле, кажар аргазыбиле түрктөрни чоокшуладып алганының түңнелинде хөй чон өлгөн деп Билге-каганга тураскааткан бижиктен билдинер. Түрктөрниң дугайында мынча дээн:

Түрк чон тодуг, арган [чорааш] сен

Аш, тодугну билбес сен.

Бир тотса, ашты билбес сен.

Ындыыңның ужун [сени] бедиткен

Каганыңның сөзүн дыңнавайн,

Чер санай [тарап] бардың.

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикти» Билге-каганның биче дуңмазы, Кутлугнуң чээни, Күл-тегин тажыга тураскааткан бооп турар. Орхон-Енисей тураскаалдарында Күл-тегинниң овор-хевири онзагай черни ээлеп турар. Чүге дээрге ук овор-хевирде ол үениң кижилериниң идеалы эң-не долу болгаш тода илереттинген.

Бижиктиң автору, каганнарның биче төрели Йоллуг-тегин, Күл-тегинниң маадырлыг овор-хевириң эң-не хайыралыг кижизинге тураскаадыг хевири кылдыр ындынныг болгаш бүзүрэнчиг тургузуп шыдаан. Ынчангаш Күл-тегинниң овор-

хевири эрте-бурунгу түрк литературада эң-не баштайгы ёзулуг маадырлыг овор-хевир апарган.

Күл-тегинниң овор-хевирин автор мынчаар тургускан: ол эң-не бердинген. ишим. уйгу-чыдын чок, чаныш-сыныш чок, шийттир.ни. сүрлүг дайынчы, шылгараңгай шериг баштыңчызы. Чоннуң дээди күзели дээш ол амы-тынын-даа харамнанмайн дең эвес тулчуушкун үезинде аныяк назынындан чарлыр. Ооң мындыг мөзү-шынарын автор колдуунда тулчуушкун чурумалдарын дамчыштыр көргүскен.

Күл-тегинниң каганатка чедирген ачы-хавыязын Йоллуг-тегин мынчаар көргүскен:

*Ием кадын, [аңаа] улай [азыраан] иелерим,
Угбаларым, келиннерим, кунчуйларым
Мынча кижиниң дириш кул болгү оег,
Өлүү чуртка, орукка чыдып калгы дег
турдуңар.*

*Күл-тегин чок болза,
Шупту өлүр турган силер ...*

«Тоньюкукка тураскааткан бижикти» түрк каганнарның кол сүмечизи, шериг баштыңчызы Тоньюкукка тураскааткан. Ук бижикти Тоньюкук бот-намдар хевирлиг кылдыр боду бижээн чадавас деп эртемденнер санап турар.

Тоньюкуктун овор-хевиринде эң-не онзагай чүве – ооң угаанныы. Төөгүге херек кырында турган

Тоньюкук (кыдат ады Юаньчжень) дээрзи шынап-ла ол үеде түрк каганадының эң-не билиглиг кижилериниң бирээзи турган. Ол Кыдат чурттунга үр үеде өөренип чораан. Түрк шеригниң дең эвес тулчуушкун үезинде тиилелге чедип ап турарының ужуру – чүгле Күл-тегин ышкаш маадырларның ачызында эвес, а Тоньюкук ышкаш мерген угаанныг сүмечилерде база турган деп чүвени ук овор-хевир бадыткап турар:

*Ооң хааны маадыр болгай,
Ооң сүмечизи угаанныг болгай.*

Билиг эжи, алдар эжинге мен чагырттым.

Орхон-Енисей бижимелдериниң тургузуу

Орхон-Енисей бижимелдеринде тускай баш удур бодаттыңан чогаал тургузуу (к о м п о з и - ц и я) барын база эскерип болур. Шүлүктээн тургузуунда эге болгаш төнчү аяннажылгалар эвээш-даа болза, түрк дылдың домак тургузуунга чагырткан болгаш, оларда эжеш аянынг одуруглар хөй таваржып турар.

Орхон бижимелдериниң ниити тургузуун И.В.Стеблева үш тоожуушкун кезектеринге үскен:

- 1) эге кезээ – болуушкуннарның сайзыралын болгаш маадырларның хөделиишкиннерин белеткээни;
- 2) кол кезээ – болуушкуннарның сайзыралы;
- 3) төнчү кезээ – тодаргай түннелди көргүскени.

Енисей бижимелдериниң онзагай чүве чок, анаа бөдүүн чугаа үзүндүлерин сагындырар тургузуун эртемденнер оларның кыска хемчээлдиин-де деп санап турар. Оларның эгезинге кандыг-бир хаанның амыдыралының кол болуушкунун бижээн, ооң соонда элекке мөчээнинге хомудалын илереткен сөстери-биле төнөр.

Орхон-Енисей бижимелдериниң стили

Енисей бижимелдериниң стили таваар тоожушкун аянын, харын-даа анаа кара чугаага чоок деп болур. Орхон бижиктериниң стили олардан элээн ылгалдыг. Билге-каган болгаш Күл-тегинге тураскааткан бижиктерниң автору Йоллуг-тегин – каганнарның төлээзи, эртем-билиглиг, литературлуг дылды эки билир кижиге болганындан ол тураскаалдарның стили дески болгаш чечен бижиттинген. Оларда маадырлыг тоожушкун-биле политиктиг декларацияның хей-аттыг б е д и к с т и л и колдап турар. База ол ышкаш лириктиг маадырның иштики делегейин, сагыш-сеткилиниң хөөнүн (ылаңгыя Күл-тегинниң өлгенинге хомуда-

лын) канчаар-даа аажок хайнышкынныг кылдыр дамчыткан.

Аңаа бодаарга «Тоньюккукка тураскааткан бижиктиң» автору Тоньюкук – шериг баштыңчызы, дипломат, даштыкыга (Кыдатка) эртем чедип алган, хөй дылдар билир кижиге болганындан, чогаалда аңгы-аңгы стилдерни холуштур ажыглаан. Шала мактанган аянныг бот-намдар тоожуушкуну (п а н е г и р и к), диалог, суртаал, үлегер домактар ооң төрөөн диалектизи-биле чергележип турар.

Орхон-Енисей бижимелдериниң стилиниң үндезини чаңгыс – ол үениң ёзулалдарынга, байыр-лалдарынга ажыглап турган тускай бедик стиль турган боор деп эртемденнер (Н.И.Конрад, В.М.Жирмунский, С.С.Суразаков) санап турарлар.

Орхон-Енисей бижимелдериниң дылы

Ортаакы вектер үезинде чурттап турган огуз, кыргыз, кыпчак аймактарның аңгы-аңгы диалектилерин шүүштүрүп тургаш болбаазырадып каан, тургузуг талазы-биле холушкак литературлуг хевир, өскээр чугаалаарга ниитижиткен түрк литературлуг дыл (к о й н э) турган. Э.Р.Тенишевтиң бодалы-биле ында огуз болгаш уйгур дылдарның каттышкан вариантызы колдап турар.

Ол янзы-бүрү диалектилерден хамаарышпас литературлуг дылды хөй кижиге мурнунга чүве чугаа-

лаарда. Ёзулалдар үезинде база ол ышкаш аас чогаалынга ажыглап турган. Ол-ла литературлуг хевирни Орхон-Енисей бижимелдеринде база ажыг-лаан. Ындыг-даа болза ийи-чаңгыс таварылгаларда, кажан чамдык авторлар аймактарның шоолуг бедик эвес билиглиг төлээлери болганда, түрк дылдарның диалектилериниң янзы-бүрү элемен-тилери база таваржып турар (эл-ил, йер-йир, о.ө.). Көшкүн улустуң угаан-медерилиниң, өртемчейже көрүүшкү-нүнүң онзагай талазы – кандыг-даа (амылыг-даа, амы чок-даа) чүүлдерни чуруп көргүзерде ону дириг-жидери болгаш чеченчидери. Ынчангаш Орхон-Енисей бижимелдеринде түрк дылда доктаамал та-варжыр уран-чечен аргалар ажыглаттынган. Ол болза бурунгу-даа, амгы-даа, аас-даа, бижимел-даа түрк чогаалдарда эң-не нептеренгей таваржып турар чу-гааның эжеш аяны (с и н т а к с и с т и г п а р а л - л е л и з м), диригжидилге (м е т а ф о р а), деңнелге (с р а в н е н и е), тодарадылга (э п и т е т) дээш оон-даа өске уран-чечен үлегер-майыктар (ф о р - м у л а) болур.

Түрк руниканың чижектеринден көрээли:
Д е н н е л г е л е р :

*Ханың суг дег чүгүрдү,
Сөөгүң даг дег чытты.*

*Адам каганын шери борү дег апарган
Дайзыны хой дег апарган.*

Өрт дег кызып келдилер.

Синтаксистиг

параллелизмнер:

*Дуне удувайн,
Хүндүс олурбайн.*

*Баштыгларын сөгөйтирткен[нер],
Дискектиглерин сөгүрткен[нер].*

*Мөге оол уруу эр кул болду,
Силиг кыс уруу кыс кул болду.*

*Сыныгыңны эдер мен,
Үзүгүңнү улаар мен.*

Тодарадылгалар:

Чыда дурту ханы хар.

*Кызыл ханым төгүлдүр,
Кара дерим чүгүртүр.*

Орхон-Енисей бижимелдери болгаш тыва чогаал

Түрк руника көшкүн амыдыралдыг улустарның ниити салгал дамчып келген байлаа, өнчүзү болган төлээде, чон бүрүзүнүң үе дүптөн бээр амгы үеге чедир сайзырап келген бот-тускайлаң культуразы-биле ук бижиктер сырый харыылзаалыг дээрзи чугаажок. Ол харылзаа хөй янзылыг: үе, девискээр, дыл, төөгү, чүдүлге, чогаал талазы-биле дээш оон-даа өске.

Орхон-Енисей бижимелдери-биле тыва чогаалдың аразында харылзаа бар бе?

Бо айтырыг талазы-биле тускай эртем шинчилели амдыызында бижиттинмээн. Ындыг-даа болза үстүнде допчулаанывыс ниити шинчилелдерге даянып тургаш, Орхон-Енисей бижимелдери-биле тыва чогаалдың аразында харылзааларны тодарадырының баштайгы оралдажышкынын шенеп көрээлиңер.

Чогаал дээрге чоннуң сагыш-сеткил культуразының дээжизи, ооң амыдыралының, төөгүзүнүң, дылының сайзыралының көрүнчүү болур. « Т ы в а ч о г а л » деп билиг калбак уткалыг. Тываларның сөс чогаадылгазынга бурун-чугаалардан (м и ф т е р - д е н) эгелээш аас чогаалының өске-даа янзы-бүрү жанрлары база ол ышкаш амгы бижимел чечен чогаалдың барык шупту хевирлери бөгүнге чедир

сайзырап тараан. Оларның Орхон-Енисей бижимел-дери-биле харылзаазы кандыгыл?

Орхон-Енисей бижимелдеринин тыва мифтер-биле харылзаазы

Тывылган үе-чадазы-биле алыр болза эң-не бурунгу деп санаттыныр м и ф т е р н и ñ амгы үеге чедир Тывада кадагалаттынганы эртемге канчаар-даа аажок үнелиг. Чүге дизе мифология дээрге көшкүн амыдыралдыг улустарның философиязы болгай. Чоннуң философиязы, октаргайже көрүүшкүнү канчаар-даа аажок быжыг дазылдарлыг болгаш белен өскерилбес болур. Ооң херечизи көшкүн амыдыралдыг улустарның аас болгаш бижимел чогаалдарында бурунгу билиглерниң барык дөмей кылдыр кадагалаттынганында. Чижээ, Орхон-Енисей бижиктеринде тода илереттинген бурунгу түрктөрдүн д э э р н и, ч е р н и, с у г н у, ө г б е л е р н и ы д ы к т а а р сүзүг-чүдүлгези тыва мифтерниң сюжеттеринде, мотивтеринде, омур-хевирлеринде доктаамал таваржып турар.

Ук бижиктерде каганнарны Д э э р д е н укталган, оларның өгбелери Чер, Дээр тыптып турар үеде төрүттүнген кылдыр көргүскен. «Күл-тегинге тураскааткан биче бижиктиң» эгезинде мынча дээн:

*Дээр дег, дээрде төрээн
Түрк Билге-каган
Бо өйде [хааннап] олурунтум ...*

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктин»
эгеzi бо:

*Үстүнге көк дээр
Адаанга кара чер кылдынарда
Ол ийиниң аразынга кижси оглу кылдынган.
Кижси оглунуң үстүнге өгбелерим
Бумын-каган, Истеми-каган олурган...*

Дээрниң ачызында түрк чон дең эвес тулчуушкуннарга каш удаа тиилээр. Дээр түрк каганнарга күштү, аас-кежикти хайырлаар. Чуртунга өскерлирге база Дээр торгаар. Умай бурган дег кадын-иезиниң аас-кежииниң ачызында оглу «Күл-тегин» деп маадыр атты алып. («Моолдарның чажыт төөгүзүнде» Темучин база Дээрниң бурган авыралы-биле «Чингис-хаан» деп атты алып.)

Тыва тоолдарның сюжединде маадырга база ооң аьдынга ат тыпсырының тускай ёзулалын көргүскени дыка улуг черни ээлеп турар. Маадырга, ооң аьдынга атты эки иези, азы эки адазы, азы кандыг-бир кырган кижси бээр. Мында база өгбелерни ыдыктаар бурунгу ёзулал илереттинген.

Амгы тыва дылда «Дээр адам, Чер ием» деп

үлегер домактың дөзү база бурунгу мифтерде. Тыва аас чогаалында Ада-Дээр, Ие-Чер уткалыг (Үстүкүнүн Курбустузу дижик) овор-хевирлер хөй.

Орхон-Енисей бижимелдеринде ышкаш кандыг-бир шылгараңгай кижиниң – маадырның, тоолчунун, хамның, оьдучунун, чатчының дээш оон-даа өске – Дээрниң бурган авыралы-биле төрүттүнген чаян-дөстүг болганының дугайында тыва мифтер, тоолчургу чугаалар тываларның октаргай көрүүшкүнүнүн, сүзүк-чүдүлгезиниң түрктөр-биле төрөлдөшкөн бадыткап турар-дыр.

Түрк руникада таваржып турар чамдык овор-хевирлер (ала аъттыг чол бурганы, барс) тыва мифтерде база таваржып турар. Чижээ, бижимелдерде түрк аймактарның өгбелериниң кандыг-бир дириг амытандан тывылганының дугайында бурунгу билиишкинин илереткен т о т е м н и г овор-хевирлер база бар (бөрү, куу куш, буга).

Даш тураскаалдарның тургузуг-хевиринде база мифологтуг көрүүшкүн-биле сырый харылзаалыг овор-хевирлер бар. Чижээ, «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» бижиктерни ойган көжээни кончуг улуг мань даштан сиилбээн я з ы т ы – м е - л е г е й н и ñ кырында тургускан. Тываларның бурунгу үзели-биле алырга чер-делегей языты-мелегейниң (азы «алып-мелегей», түрк дылда «а л п» ~ м а д ы р) кырында ызырнып турар дээр.

Бо миф-биле С.Г.Кляшторныйның эскергени «Иц-зин» деп номдан Фу Си дугайында (бистин эраның мурнунда 2852-2737 чч. чурттап чораан) кыдат тоолчургу чугааны деңнеп көрээли: «Бир-ле катап Фу Си көрүп турарга, Хуанхэ хемден эрикче канчаар-даа аажок улуг языты-мелегей эштип үнүп келген. Ол языты-мелегейниң ооргазында тудуш болгаш ортузунда үзүктелчек шыйыглардан тургустунган хуулгаазын-чажыт демдектер шыйып каан болган. Ол шыйыгларның харылзааларында Фу Си бодунуң октаргай көрүүшкүнү-биле дүгжүп тускай демдектерни көрүп каан. Ында Дээр болгаш Чер кол черни ээлеп, оларның каттышканындан бүгү-ле амылыг болгаш амы чок чүүлдер төрүттүнүп турар дээн уткалыг көзүлгөн».

«Күл-тегинге тураскааткан улуг бижиктин» чеveg-тураскаалының даштыкы хевиринде база бир мифологтуг овор-хевир бар. Ол болза тураскаалды дескиндир кажаалаан даш ханаларның даштыгы талазындан у л у дүрзүлери-биле сиилбиип каастаан.

Түрк болгаш моол дылдыг улустарның аас чогаалында улу база дээр уктуг овор-хевирлерге хамааржыр. Тываларның бурунгу мифологтуг билиишкини-биле алырга, «улунуң алгызындан дээр динмирээшкини болуп турар. Улунуң аксында тос эртин бар, ол тос эртинени оскунмас дээш, ол аксы-биле алгырбас, хөрээ болгаш думчуу-биле үн үндүрүп турар. Бир эвес аксы-биле алгырыптар

болза, чер кырынга чуртталга турбас». Оон ынай тывалар «Кажан улу кудуруун шимчедирге, чер шимчээшкини болур. Ынчангаш улу чылы хөй диңмирээшкинниг, чер шимчээшкинниг чыл болур» дижир.

Орхон-Енисей бижиктериниң тыва аас чогаалы-биле харылзаалары

Орхон-Енисей бижиктери чеже-даа бижимел чогаалга хамааржыр болза, оларда түрк улустарның, ооң иштинде тываларның, а а с ч о г а а л ы – б и л е төрөлдешкек шынарлар хөй.

Акад. В.М.Жирмунскийниң шинчилээни-биле алырга, Саян-Алтай түрктериниң маадырлыг тоолдары эң-не бурунгу хевирлерин чидирбээн эпиктиг чогаалдар (а р х а и ч е с к и й э п о с) деп санатыттынар. Чижээ, маадырлыг тоолдар-биле хуулгаазын тоолдарның аразында турар мөгелер тоолдары (б о г а т ы р с к а я с к а з к а) деп жанрлыг тоолдарда мифологтуг үе болгаш реалистиг үе; девискээр; болуушкуннар; черлер, кижилер аттары; овор-хевирлер чергележип турар.

Шак ындыг шынар Орхон-Енисей бижимелдеринде база бар. Чижээ, тыва улустун маадырлыг тоолдарында болгаш Орхон-Енисей бижимелдеринде маадыржыткан (хөөреткен) овор-хевирлер аразында чоок харылзаалыг. Маадырлыг овор-хевирлерни көр-

гүскен уран-чечен аргалары – тургузуу, чурумалдары, дылы – база элээн дөмөйлөш-кек. Тыва тоолдарның тургузуунда болуушкун-нарның үш катап катаптаары ышкаш (үш ужурал, үш мөөрей, үш удуг ...) поэктиг арганы Орхон тураскаалдарында база ажыглаан. «Күл-тегинге тураскааткан улуг бижикте» Күл-тегиннің дайынчы аян-чоруктарын ооң харының аайы-биле (16, 21, 26, 27, 30, 31...), ол харларның иштинде үш катап катаптаар кылдыр чуруп көргүскен. Ол тулчуушкунче кирер санында-ла, тыва тоолдарның маадырлары ышкаш, эки аътты шилип мунуп алыр. Чижээ, 21 харлыында:

*Эң баштай Тадыкың-Чурнуң
Бора-Аъдын мунгаи, халдап кирди.
Ол аът ында өлдү.
Ийи дугаарында Ышбара-Йамтарның
Бора-Аъдын мунгаи, халдап кирди.
Ол аът ында өлдү.
Үш дугаарында Йегин-Силиг бегниң
Эзерлиг Доруг-Аъдын мунгаи, хат кирди.
Ол аът ында өлдү.*

Тыва тоолдарда болгаш Орхон-Енисей бижимелдеринде чамдык маадырларның аттары утка талазы-биле чоок болуп турар. Чижээ, тыва тоолдарда таваржып турар Хан-Хүлүк, Хайындырыңмай деп аттар болгаш Орхон-Енисей бижимелдеринде

нептереңгей Күл-тегин, Күлүг-тутук. Күлүг-чур, Учин-Күлүг Тириг, Күлүг-Тоган («Моолдарнын чажыт бижинде» Чингис-хаанның дөрт күлүгү-биле база дөмейлеп болур) деп аттар чаңгыс дазылдыг. Эрте-бурунгу түрк дылда «küil» деп сөстүң утказы эрге-дужаал ады; «küilüg» деп сөстүң утказы «сураглыг, алдарлыг» дээн, өске утказы – эрге-дужаал ады; «tegin» дээрге тажы (принц) дээн уткалыг эрге-дужаал ады болуп турар. Ынчангаш кайызында-даа «сураглыг, маадыр, хүлүк», «эрге-дужаалдыг кижиге» деп утка бар. Тоньюкуктун (Юаньчжень) адын эртемденнер «Дун-Эртинге» деп очулдурган. Тыва тоолдарда болза Эр-Чаңгыс Эртинге-Мерген дээн хевирлиг аттар база нептереңгей.

Көжээ дажы көшкүн улустун амыдыралында улуг черни ээлеп турар дээрзин Орхон-Енисей тураскаалдары боттары болгаш аас чогаалында таваржып турар көжээ дугайында сюжеттер, мотивтер болгаш овор-хевирлер бадыткап турар. Чижээ, тыва тоолдарда көжээ дажы бурунгу сүзүглелдерге үндезилеттинген болгаш ыдыктыг азы хуулгаазын бот-шынарлыг кылдыр чуруттунган. Өскээр чугаалаарга, бурунгу кижилер көжээ дажын өлгөн кижиниң сүнезининиң чыдар чери деп санап, бурунгу орнукшудулга ёзулалы-биле холбап чораанын тыва аас чогаалы бадыткап турар. Тыва тоолдарда маадырның кырган ада-иези өлүрде көжээ

чанынга орнукшударын дилээр, азы тоолдун маадыры көжээни дескиндир мацнапкаш, хуулуп турар апаар, азы көжээ чанынга хонгаш, куш дылын билир апаар дээш оон-даа өске.

Түрк руника болгаш тыва аас чогаалының жанр талазы-биле сайзыралында солун харылзааларны эскерип болур. Шажынның салдары-биле бурунгу түрк чогаалдың чамдык жанрлары чиде берген деп болур. Чижээ, кыргыз улустун аас чогаалында амыдырал-ёзулал жанрынга хамааржыр өлген кижини чоктап ыглаар (кошок) азы өлген кижиниң чагыг ыры (керес) бөгүнге чедир кадагалаттынган болза, тыва аас чогаалдан ук жанр чиде берген чадавас деп болур (чогум бурунгу тыва тоолдарның сюжединде ындыг ёзулал бар деп этнограф В.П.Дьяконова демдеглээн). Тывалар сарыг шажын ёзузу-биле чоок кижизи өлген черге ыглавас дээр. Чүге дээрге «Чоок улузу ыглаарга, оларның карактарының чажы долу болуп хуулгаш, өлген кижиниң (сүнезининиң) бажын хап эгелээрге, оон өске оранче таптыг чедип алырынга шаптыктай бээр» деп бурунгу сүзүглелдиг чораан.

Тыва аас чогаалда (ылаңгыя тоолдарда) доктаамал таваржып турар үлегер-майыктар Орхон-Енисей бижимелдериниң дылында ажыглаттынган уран-чечен аргалар-биле (чижектер үстүнде) дыка чоок. Тыва тоолдардан алган чижектерден көрээли:

*Бөрттүг бажын бөргү-биле,
Чеңниг холун чеңи-биле ...*

*Доңгая дүжүп довурак пактап,
Күстүге дүжүп хул пактап ...*

*Келчеш кылдыр баскаш, хемин кезит,
Алчаиш кылдыр баскаш, артын ажыр базып ...*

*Ийи хая дег үскулежит,
Ийи буга дег тутчуп ...*

*Кара-Чер иелиг,
Көк-Дээр адалыг,
Демир кара чалыг
Демир-Кара аъттыг
Дээр оглу Демир-Кара мөге ...
(азы Чес-Хүлер аъттыг
Чер оглу Черзи Мөге) ...*

Орхон-Енисей бижимелдериниң тыва литература-биле харылзаазы

Түрктерниң бурунгу өгбелериниң сайзырангай бижии, чогаалы төөгүнүң янзы-бүрү чылдагааннары-биле уттундуруп-даа калган болза, чоннуң сагыш-сеткил культуразы белең балалбас дээрзин чүс-чүс чылдар дургузунда салгалдан салгалче дамчып

келген аас чогаалдары херечилеп турар. Кайы-даа үениң бижимел литературазаның сайзыралынга аас чогаалының салдары канчаар-даа аажок улуг турган. Ынчангаш тыва улустуң байлак аас чогаалы эрте-бурунгу түрк литература-биле амгы тыва литератураны тудуштуруп турар өзек апарганының ужуру-даа ында.

Чамдык сайзыраңгай түрк литератураларга база араб-персид литературага бодаарга, бижик чок чораан улустарның чаа тывылган литератураларынга аас чогаалының салдары күштүг бооп артпышаан. Ынчангаш эрте-бурунгу түрк литератураның баштайгы үлегери болур Орхон-Енисей бижимелдери-биле амгы тыва литератураның аразында иле эскертинмес-даа болза бүдүү билдинер ала-чайгаар дамчып келген харылзаалар бар.

Ол болза бир дугаарында жанрларның болгаш стильдерниң дөмейлешкек угланыышкынныг сайзыралындан эскертинер. Чижээ, С.Е.Маловтуң «чевег поэзиязы» деп адааны Енисей бижиктериниң ниити стилистиказы амгы тыва лириканың аяны-биле дыка төрелдешкек. Амгы тыва поэзияда лирика болгаш лирика-эпос жанрлары колдап турар. Лириктиг хөөн уран-чечен арга кылдыр база калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Эрте-бурунгу түрк литературада-даа, амгы тыва поэзияда-даа лириканың күштүг илереттинген чылдагааны – кайызы-даа аңгы кижиниң сагыш-

сеткилинин эң-не хайныышкынныг, көдүрлүүшкүн-нүг хөөнүн (ылангыя бир-ле чидириин, оскундуруун хараадааны дижик) дамчытканында. А ол лириканың дөзү аас чогаалының амыдырал-ёзулал жанрларындан үнген дизе чазыг болбас боор.

База ол ышкаш тыва шүлүк тургузуг талазабиле классиктиг түрк азы араб-персид шүлүк тургузуун бодаарга, Орхон-Енисей бижимелдеринге элээн чоок. Чүгө дээрге Орхон-Енисей бижимелдериниң болгаш тыва шүлүктүн тургузуунда аас чогаалы-биле ниитилешкек чүүлдер быжыг хевээр арткан. Чижээ, бир эвес араб-персид поэзияда бижимел чогаалдың сайзыраңгай шүлүк хемчээлдери – аруз, редиф, газель – быжыг турумчуй берген болза, а тыва шүлүкте бурунгу түрк поэзияның улусчу хевирлери – эге аяннажылга, аяннашкак сөс катаптаашкыннары, 4, 8 одуруглуг, 4, 8, 12 слогтуг шүлүктөр колдап турар.

Ортаакы Азияның түрктери мусульман шажыны хүлээп алган соонда (X в. үези) оларның чогаалы сайзыраңгай араб-персид литератураның салдарыбиле шапкын хөгжүп эгелээн. Ынчангаш олар сайзыраңгай бижимел литератураларлыг апарган, аас чогаалының күштүг салдарындан уштунган турган.

А Саян-Алтай түрктери хөй чылдарның дургузунда хам чүдүлгелиг (тивалар оон аңгыда сарыг шажынны база хүлээп алган) бижик чок биче буурай улустарга хамааржып турган, сайзыраңгай литературу-

ралардан хоорук, аас чогаалының күштүг салдарының адаанга артпышаан турган. Ынчангаш амгы тыва литературада эрте-бурунгу түрк литератураның элементилери, классиктиг түрк литератураларны бодаарга, күштүг илереттинген деп болур.

Орхон-Енисей бижимелдериниң утказы, овурухевирлери, жанрлары, хемчээли, тургузуу, уран-чечен аргалары амгы тыва литературага дорт салдарны база чедирип эгелээн. Ол бижик тураскаалдары тыва литератураны байыдып, тыва чогаалчыларны чаа-чаа чогаадыкчы дилээшкиннер кылырынче хей-аът кирип турар.

Чижээ, алгыш, мөргүл, ыы-сыы, халак дээн чижектиг жанрларны амгы тыва чогаалчылар чаа ёзу-биле ажыглап эгелээннер. А.А.Даржай «Игил ыызы», «Чаа-Хөл мөргүлү», «Чаңгыс инээн оорга алыскан шуваганчының халагы» деп шүлүктеринде улусчу аргаларны ажыглан. А сөөлгү ийи халагының тургузуу Орхон-Енисей бижиктериниң композициязынга дыка чоок.

Енисей бижиктериниң аяны-биле бижит-тинген ассоциативтиг лирика хевирин А.Үержаа «Адырылдым» деп шүлүүнде чаа философтуг утка кирип тургаш ажыглан. Элегестен тывылган көжээде:

*Өөрүмден курумдан
Адаккыр [чүгүрүк] аьдымдан*

*Халак кара чоңумдан
Мен муңгап адырылдым ...*

деп одуругларны А.Үержаа шүлүүнүн эпигравы кылдыр алгаш, боду мынчаар сайзыраткан:

... Адырылдым.

*Өлүм билбес сүңезишим мөчүп калгаш, ужа
бээрге,*

Өгбөм ышкаш көжээ болуп хуулуп чыда,

*Ынак чораан сеткилимни четче сөгөп
четтезимни*

Ынчан чугле билип кааштың човууртаар мен:

Адырылдым!

Орхон-Енисей тураскаалдарының ужур-дузазы

Бурунгу түрктөрдүн «мөңгө даштар» деп адааны Орхон-Енисей бижимелдеринин эртемге ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг. Ук тураскаалдарда билдинмес бижиктердин демдектерин үжүглөп тыпканындан бээр 110 чыл оюн демдеглеп тура, ол ажыдыышкынның тюркология эртеминге эргилделиг ужур-дузазын айтыры чугула.

В.Томсен биле В.В.Радловтун Орхон-Енисей бижиинин демдектерин үжүглөп номчаанын болгаш очулдурганын Шампольоннун Бурунгу Египеттин,

Кнорозовтуң Бурунгу Майяның бижиктеринин чажыдын тыпканынга чоок делегей чергелиг эртем ажыдыышкыны деп санап болур. Чүге дээрге Орхон-Енисей бижимелдери көшкүн амыдыралдыг улустарның бурунгу төөгүзүн. дылын, культуразын шинчилээр кол бижик-барымдаалары бооп артпышаан.

110 чыл дургузунда эртемденнерниң кичээнгейин хаара тудуп келген Орхон-Енисей бижик тураскаалдарынга амгы үениң кижилериниң хамаарылгазы билдилиг болгаш камныг болур ужурлуг.

Ол тураскаалдар ам-даа чедир ажыттынмаан, хандыр шинчилеттинмээн дээрзин үстүндө допчулал бадыткаан боор. Эртем талазы-биле бижик тураскаалдарының очулгаларын тодарадыры, эдери, чедир шинчилээри, хөй дылдар кырынга эртем-тайылбырлыг үндүрүлгезин белеткээри дээш оон-даа өске сорулгалар эртемденнерниң мурнунда туруп турар.

Орхон-Енисей бижимелдериниң ужур-дузазын чүгле эртемге эвес, а харын калбак масса чонга чедирер сорулга-биле дарый хемчеглерни алыры база негеттинип келген.

Бир-ле дугаарында тураскаалдарны камгалаарын күштелдирери чугула дээрзи чугаажок. Тураскаалдарны камгалаары – кижини бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези болур ужурлуг. Кайы-даа үениң тураскаалдары дээрге кижини төрөлгөтөнниң чурттап

эрткен төөгүзүнүң херечизи, культуразының чарылбас кезии, үелерни, салгалдарны тудуштуруп турар ужуу-дур. Орхон-Енисей тураскаалдарын камгалаар сорулга-биле оларның долу бүрүткелин, картазын кылырын уламчылаары чугула. Тураскаалдарны камгалаар дугайында тускай хоойлуну хүлээп алганы эки, ынчалза-даа ону амыдырал кырынга ажыглаарын күштелдирери күзенчиг.

«Тыва Республиканың дылдар дугайында хоойлузунун» 26-гы чүүлүнде: «... латин үжүктүг тыва бижикти, ол ышкаш база кыдат, маньчжур, эрги моол болгаш төвүт бижиктерни эртем-практиктиг сорулгага өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузар» деп бижээн. А эрте-бурунгу түрк болгаш амгы турк дылдарны ук хоойлуда айытпааны частырыг болган хире. Тывага, өске-даа түрк дылдыг республикалар-биле бир дөмей, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң программаларынга «Орхон-Енисей бижиктери» деп эртемни киирери, номчулга болгаш өөредилге номнарын парлап үндүрери чугула сорулга болуру чугаажок.

Бо бүгү ажылдарны амыдырал кырынга боттандырып сорулга-биле эртемденнерни болгаш башкыларны тускай белеткээри – чоокку үениң бир кол болгаш чугула эгелээшкини бооп болур.

З.Б. САМДАН

филология эртемнериниң кандидады

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ РУНИЧЕСКИЙ АЛФАВИТ

Рунические знаки		Зна- чение	Рунические знаки		Зна- чение
Орхон- ские	Енисейские (тувинские)		Орхон- ские	Енисейские (тувинские)	
𐰇	𐰇𐰇	a, e	𐰇	𐰇 𐰇	t ¹
𐰈	𐰈	i, i	𐰈	𐰈 𐰈 𐰈	t ²
𐰉	𐰉	o, u	𐰉	𐰉 𐰉	y ¹
𐰊	𐰊 𐰊 𐰊	ö, ü	𐰊	𐰊 𐰊 𐰊 𐰊 𐰊	y ²
	𐰋 𐰋 𐰋	ê	𐰌	𐰌 𐰌 𐰌	ç
𐰍	𐰍 𐰍 𐰍 𐰍 𐰍 𐰍	b ¹	𐰎	𐰎 𐰎 𐰎 𐰎 𐰎 𐰎	m
𐰏 𐰏	𐰏 𐰏 𐰏 𐰏 𐰏 𐰏 𐰏 𐰏	b ²		○ ○ ○ □ ◇	η ¹
𐰐	𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐 𐰐	d ¹	𐰑	𐰑 𐰑	η ²
𐰒	𐰒 𐰒	d ²	𐰓		ny
𐰔	𐰔 𐰔 𐰔 𐰔 𐰔 𐰔 𐰔 𐰔	g ¹	𐰔	𐰔	p
𐰕	𐰕 𐰕 𐰕 𐰕 𐰕 𐰕 𐰕 𐰕	g ²	𐰕	𐰕 𐰕 𐰕 𐰕	ç ¹
𐰖	𐰖 𐰖 𐰖 𐰖 𐰖	k ¹		∧ ⊗	ç ²
𐰗	𐰗 𐰗 𐰗 𐰗	k ²	𐰘	𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘 𐰘	z
𐰙	𐰙	l ¹	↓	↓ ↑	ok, kō uk, kü
𐰚	𐰚	l ²	𐰛 𐰛	𐰛 𐰛	ok, kō uk, kü
𐰜	𐰜 𐰜 𐰜 𐰜 𐰜 𐰜	n ¹	𐰝	𐰝	ik, ki
𐰞	𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞 𐰞	n ²	𐰞		ri
𐰟	𐰟 𐰟 𐰟 𐰟 𐰟 𐰟	r ¹	𐰟		ri
𐰡	𐰡	r ²	𐰠	𐰠	li
𐰢	𐰢 𐰢	s ¹	𐰡	𐰡 𐰡 𐰡 𐰡 𐰡 𐰡	nc
𐰣	𐰣	s ²	☉	☉	nt

* Алфавит составлен по: *А.М. Шербаков*. Тюркская руника: Происхождение древней письменности тюрков. — СПб.: Наука, 2001.

Примечание. Цифрами отмечены согласные для твердых (1) и мягких (2) слогов.

1 . K Ü L - T E Ğ İ N Y A Z I T I
(Küçük metin)

Güney yüzü:

(1) t(e)ḡri t(e)g : t(e)ḡride bolm(ı)ş türük bilge k(a)g(a)n :
bu ödke ol(u)rt(u)m : s(a)b(ı)m(i)n tük(e)ti (e)şidg(i)l :
ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m : bir(i)ki ug(u)ş(u)m
bod(u)n(u)m : bir(i)ye ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r : yırıya
t(a)rk(a)t buyruk b(e)gl(e)r ot(u)z [...]

(2) tokuz og(u)z b(e)gl(e)ri bod(u)nı bu s(a)b(ı)m(i)n
(e)dgüti (e)şid : k(a)t(ı)gdı tıḡla : ilg(e)rü kün tugs(ı)k(k)a
: bir(i)g(e)rü kün ortusıḡ(a)ru : kuurıg(a)ru kün
b(a)tsıkıḡa : yır(ı)g(a)ru tün ortusıḡ(a)ru : (a)nta içr(e)ki
bod(u)n koo[p] m[(a)ḡ]a kör[ür (a)nç]a bod(u)n :

(3) koop itd(i)m : ol (a)mtı (a)nıg yok : türük k(a)g(a)n
ötük(e)n yış ol(u)rs(a)r : ilte buḡ yok : ilg(e)rü ş(a)ntuḡ
y(a)zıka t(e)gi sül(e)d(i)m : t(a)luyka kiç(i)g
t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü tokuz (e)rs(i)nke t(e)gi
sül(e)d(i)m : tüpütke kiç(i)g t(e)gm(e)d(i)m : kuurıg(a)ru
y(e)nçü ög(ü)z

(4) k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m :
yırıg(a)ru y(e)r b(a)yırkuu yiriḡe t(e)gi sül(e)d(i)m :
bunça yirke t(e)gi yor(ı)td(ı)m ötük(e)n yışda y(i)g idi
yok (e)rm(i)ş : il tuts(ı)k yir ötük(e)n yış (e)rm(i)ş bu
yirde ol(u)r(u)p t(a)bg(a)ç bod(u)n birle

(5) tüz(ü)lt(ü)m : (a)ltun küm(ü)ş işg(i)ti kuut(a)y
buḡs(u)z (a)nça birür : t(a)bg(a)ç bod(u)n s(a)bı süç(i)g :

(a)gısı yimşak (e)rm(i)ş : süç(i)g s(a)bın y(e)mş(a)k
(a)gın (a)r(ı)p : ır(a)k bod(u)n(u)g (a)nça y(a)gutir
(e)rm(i)ş y(a)gru koontukda kisre (a)nıg bil(i)g (a)nta
öyür (e)rm(i)ş :

(6) (e)dgü bilge kişiğ : (e)dgü (a)lp kişiğ yor(ı)tm(a)z
(e)rm(i)ş : bir kişi y(a)ñ(ı)ls(a)r ug(u)şı bod(u)nı bişükiğe
t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş : süçig s(a)bına y(e)mş(a)k
(a)gısıña (a)rtur(u)p ük(ü)ş türük bod(u)n ölt(ü)g : türük
bod(u)n öls(i)k(i)ñ : bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)l : t(ü)n :

(7) y(a)zı koon(a)yin tis(e)r : türük bod(u)n öls(i)k(i)g :
(a)nta (a)nıg kişi (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş : ır(a)k
(e)rs(e)r : y(a)bl(a)k (a)gı birür : y(a)guk (e)rs(e)r : (e)dgü
(a)gı birür : tip (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş : bil(i)g bilm(e)z
kişi : ol s(a)b(ı)g (a)l(ı)p y(a)gru b(a)r(ı)p ük(ü)ş kişi
ölt(ü)g :

(8) ol y(e)rg(e)rü b(a)rs(a)r : türük bod(u)n ölt(e)çi s(e)n :
ötük(e)n yir ol(u)r(u)p : (a)rk(ı)ş tirk(i)ş ıs(a)r : n(e)ñ
buñ(u)g yok : ötü(k)e)n yış ol(u)rs(a)r : b(e)ñgü il tuta
olurt(a)çı s(e)n : türük bod(u)n tok (a)rk(u)k s(e)n :
açs(ı)k tos(ı)k öm(e)z s(e)n : bir tods(a)r açs(ı)k öm(e)z
s(e)n : (a)nt(a)g(i)ñ(ı)n

(9) üçün ig(i)dm(i)ş k(a)g[(a)n](ı)ñ(ı)n s(a)bin (a)lmatin :
yir s(a)yu b(a)rd(ı)g : koop (a)nta (a)lkınt(ı)g (a)r(ı)lt(ı)g :
(a)nta k(a)lm(ı)şı yir s(a)yu koop toru ölü yor(ı)yur
(e)rt(i)g : t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)dukin üçün : [ö]z(ü)m
kuut(u)m b(a)r üçün : k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m : k(a)g(a)n
ol(u)r(u)p

(10) yok çı[g](a)n bod(u)n(u)g koop kuubr(a)td(ı)m :
çığ(a)n bod(u)nug b(a)y kilt(ı)m : (a)z bod(u)nug ük(ü)ş

kılt(ı)m : (a)zu bu s(a)b(ı)mda ig(i)d b(a)rgu : türük
b(e)gl(e)r bod(u)n bunı (e)şid(i)η : türük [bod(u)n ti]r(i)p
il tuts(i)k(i)ηın bunta urt(u)m : y(a)η(i)l(i)p öls(i)k(i)η(i)n
y(e)me

(11) bunta urt(u)m : n(e)η n(e)η s(a)b(ı)m (e)rs(e)r
b(e)ηgü t(a)şka urt(u)m : (a)η(a)r körü bil(i)η : türük
(a)mtı bod(u)n b(e)gl(e)r : bödke kör(ü)gme b(e)gl(e)rgü
y(a)η(i)lt(a)çı siz : m(e)n b[(e)ηgü t(a)ş tikd(i)m :
t(a)bg(a)]ç k(a)g(a)nta b(e)d(i)zçi k(e)lürt(ü)m :
b(e)d(i)z(e)t[t](i)m m(e)n(i)η s(a)b(ı)m(i)n sım(a)dı :

(12) t(a)bg(a)ç k(a)g(a)n(i)η içr(e)ki b(e)d(i)zç(i)g it[t]ı :
(a)η(a)r (a)d(i)nçıg b(a)rk y(a)r(a)turt(u)m : i[ç]i[n]
t(a)şın (a)d(i)nçıg b(e)d(i)z urturt[t](u)m : t(a)ş tokıtd(ı)m
: köη(ü)lt(e)ki s(a)b(ı)m(i)n u[rturt(u)m ... on ok oğlı]a
t(a)tıña t(e)gi bunı körü bil(i)η : b(e)ngü t(a)ş :

(13) tokıtd(ı)m y[(a)g]uk [(e)l] (e)rs(e)r [(a)nç(a)] t(a)kı
(e)r(i)g y(e)rte irs(e)r (a)nça (e)r(i)g y(e)rte b(e)ngü t(a)ş
tokıtd(ı)m bit(i)d(i)m (a)nı kör(ü)p (a)nça bil(i)η : ol [...
tokıt]d(ı)m : bu bit(i)g bit(i)gme (a)tısı yol[l](u)g
t[(i)gin]e

1. КҮЛ-ТЕГИН ТУРАСКААЛЫ

Биче бирик

(1) Дээр дег, Дээрге төрээн түрк Билге-каган¹ бо өйде хааннап олуруптум. Сөзүмнү төдү дыңнаңар. Улай (салгаар) дунмаларым, оолдарым, бириккен аймаам, чонум, мурнуу чүкте шадапыт² беглер, сонгу чүкте таркан³ дужаалдыг беглер, үжен ... (2) токуз-огуз⁴ беглери, чону бо сөзүмнү эки дыңна, таптыг дыңна.

Чөөн чүкте хүн үнер черде, мурнуу чүкте хүн дүштээр черде, аткаар хүн бадар черде, солагай талада дүн ортузунуң черинде ында ооң иштинде чон шупту меңээ чагыртыр. Ынча чонну (3) шуптузун башкардым. Олар ам багай эвес байдалда. Түрк каган Өтүкен⁵ ыяшка олурар болза, эл-чуртка⁶ муңгак чок болур.

Чөөн чүкте Шантуң⁷ ховузунга чедир чаалаштым. Далайга бичии-ле четпедим, мурнуу чүкте Токуз-Эрсинге⁸ чедир чаалаштым. Төвүтке бичии-ле четпедим. Барыын чүкте Чинчи⁹ хемни кежир (4) Темир-Капыгга¹⁰ чедир чаалаштым. Сонгаар Йер-Байырку¹¹ черинге чедир чаалаштым. Мынча черге чедир чордум.

Өтүкен ыяшка эки ээ чок турган (бол), эл-чурт тутку дег Өтүкен ыяш турган.

Бо черге (хааннап) олуруп, табгач¹² чон-биле

(5) эптештим. Алдын, хүмүш. арага, торгуну муңчок ынчаны бээр табгач чоннуң сөзү таптыг, торгу пөзү чымчак турган.

Таптыг сөзү, чымчак торгузу-биле элзедип, ырак чонну ынчаар чоокшуладып турган.

Чоокшулады хонган соонда, анчыг (багай) билигни (чон) оон алыр турган. (6) Эки угаанныг кижини, эки маадыр кижини будалдырып шыдавас турган. Бир-ийи кижичасса-(даа), аймаа, чону ажы-төлүнгө дээр чазыг кылбас. Табгачының таптыг сөзүңгө, чымчак торгузунга алзып, хөй түрк чон дыка өлдүң. Түрк чон (сээн) кезиң бурунгаар Чугай¹³ ыяшка эвес, Түн¹⁴ (7) ховузунга база хонайн дээрге, түрк чон сээн кезиңни анчыг (бак) кижилер) мынчаар сургаан: «Ырак (кижи) болза, (табгач) бак белек бээр, чоок кижича болза, эки белек бээр». Ынчаар сургаан иргин. Билиг билбес кижилер) ол сөске алзып, чоокшулап барып, хөй кижича өлдүңер. (8) Ол черге барзыңза, түрк чон өлүр сен! Өтүкөн черге олуруп, аргыш-диргиш (кош-ком) ытса, кандыг-даа муңгагдал чок. Өтүкөн ыяшка олурза, мөңгө эл-чурт тудуп олурар сен. Түрк чон тодуг чорааш, аш тодугну билбес сен. Бир тотса, ашты билбес сен. Ындыыңның ужун (9) (сени) бедиткен каганыңның сөзүң дыңнавайн, чер санай (тарап) бардың. Хөйүң ында түрөп, арып-дорупту. Ында артканы чер санай хөйү туруп, өлүр чорду.

Дээр (бурган) чарлык болган ужун, бодум кудум (аксым кежи) бар ужун каган болуп

олуруптум. Каган(нап) олурупкаш. (10) чок ядыы чонну шуптузун хавырып чыгдым. Ядыы чонну бай кылдым. Эвээш чонну хөй кылдым. Азы бо сөзүмде чазыг бар бе?

Түрк беглер, чон, мону дыңна(нар). Түрк чонну чыып, эл-чурт тутканымны мында (дашта) оя шаптым (бижидим). Чазыг кылып тараарың (база) (11) мында немей оя кактым. Сөглээр сөзүм болза, мөңге дашта оя кактым. Ынаар көрүп, билип алыңар. Түрк амгы чон, беглер, дүжүлгеге чагырткан беглер, чазыг кылыр силер бе?

Мен мөңге даш тургустум. Табгач хаандан сиилбикчи келдирип, сиилбитгирдим, мээң сөзүмнү сыкпаады (өскертпеди). (12) Табгач хаан бодунуң сиилбикчилерин (менче) ытты. Оларга тускай бажың туттурдум. Ишти, даштынга тускай сиилбиг оя кактырдым. Даш тургустум. Хөңнүмде сөзүмнү Он-ок¹⁵ оолдарыңга база өске аймактарга чедир мону көрүп билип алыңар. Мөңге даш (13) тургустум. (Бо турар) болза, амдыгаа дээр турар черинде турза, мынчага чедир турар черинде мөңге дашты мен тургускаш, бижидим. Ону көрүп мынчап, билиңер. Ол дашты мен ...

Бо бижикти бижээн дуңмазы Йоллуг-тегин¹⁶.

1. KÜL-TEĞİN YAZITI

(Küçük metin)

(1) Gök Teğri gibi Gökte doğmuş Türk Bilge-Kağan¹ bu dönemde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin. Devam ettirecek kardeşlerim, oğullarım, birleşik boyum, halkım, güney tarafta Şadapıt² beyler, kuzey tarafta tarkan³ unvanlı beyler, Otuz ... (2) Tokuz-Oguz⁴ beyleri, halkı bu sözlerimi iyi dinle, sıkıca dinle.

Doğu tarafta güneş doğar yerde, güney tarafta güneşin en doruk yerinde, arkada güneş batacak yerde, sol tarafta gece ortası yerinde, orada, onun içinde halk hep bana tabidir. Bunca halkın (3) hepsini yönettim. Onlar şimdi kötü değil durumda. Türk kağan Ötüken⁵ dağlarında oturur ise, elde⁶ sıkıntı yok olur.

Doğuda Şantu⁷ ovasına kadar ordu sürdüm. Denize az olsa değerdim. Güneyde Tokuz-Ersin'e⁸ kadar ordu sürdüm. Tibet'e az olsa girendim. Batıda Yençü⁹ ırmağını (4) geçerek Temir-Kapıg'a¹⁰ kadar ordu yürüttüm. Kuzeyde Yer-Bayırku¹¹ topraklarına kadar ordu sürdüm. Bunca yerlere kadar gittim. Ötüken dağlarında iyi sahip yok idi, el olacak Ötüken dağları var idi. Bu yerde tahta oturup Tabgaç¹² halkı ile (5) (ilişkileri) düzelttim. Altın, gümüş, içki, ipeği güçlük çıkarmaksızın öylece verir. Tabgaç halkının sözü tatlı, ipekli kumaşı yumuşak imiş.

Tatlı sözü. yumuşak ipeği ile kandırıp, uzak halkı böylece yaklaştırırlar imiş. Yaklaşınca kötü bilgileri (halk) olardan alır imiş. (6) İyi akıllı kişileri, iyi cesur kişileri elinin altında bulundurur imiş. Bir kişi yanılabilir, boyununu, halkını, çoluk çocuğuna kadar yok etmez imiş. (Tabgaç halkın) tatlı sözüne, yumuşak ipeğine kanıp çok sayıda Türk halkı öldün. Türk halkı (senin) bir kısmın güneyde Çugay¹³ dağlarına değil, Tün¹⁴ (7) ovasına da yerleşeyim dediğinde, Türk halkı senin bir kısmını kötü kişiler şöylece akıl vermiş: "Uzak (kişi) ise, (Tabgaç) kötü hediye verir, yakın (kişi) ise, iyi hediye verir". Öyle akıl verirler imiş. Cahil kişiler bu sözlere kanıp yaklaşmış varıp çok kişi öldün. (8) O yere gidersen, Türk halkı öleceksin! Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen, herhangi bir sıkıntı olmaz. Ötüken dağlarında oturursan, ebedî el sahibi olacaksın. Türk halkı tokken, açlığı tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan, açlığı düşünmezsin. Böyle olduğun için (9) (seni) besleyip doyurmuş kağanlarının sözlerini dinlemeden her yere gittin. Birçoğun oralarda mahvoldun ve tükendin. Oralarda sağ kalmış olanlarınız her yönde bitkin ve ölecek yürüyor idiniz.

Tanrı yarlıgadıği için özüm kutum olduğu için kağan olarak oturdum. Kağan olarak oturunca (10) yoksul halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım. Az halkı çok yaptım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?

Türk beyleri, halkı bunu işitin! Türk halkını toplayıp el sahibi yaptığımı buraya vurdum. Yanılıp

dağıldığını da (11) buraya ekledim. Söylenecek tüm sözlerimi bengi taşa vurdum. Ona bakarak öğrenin. Bugünkü Türk halkı, beyleri, itaat eden beyler yanılacaksınız.

Ben ebedî taş diktim. Tabgaç kağanından sanatçılar getirttim. Süslettim. Benim sözümü kırmadılar. (12) Tabgaç kağanı öz sanatçısını gönderdi Onlara apayrı türbe yaptırttı. İçine dışına bambaşka süs yaptırttı. Taş diktirttim. Gönlümde var olan sözlerimi On-Ok¹⁵ oğullarına ve yabancılara kadar bunu görerek öğrenin. Bengi taş (13) diktirttim. Yakın ve kolay erişilir yer olduğundan bengi taş diktirttim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin.

O taşı... Bu yazıyı yazan yeğeni Yollug-Tegin.¹⁶

2. KÜL-TEĞİN YAZITI

(Büyük metin)

Doğu yüzü:

(1) üze kök : t(e)ηri : (a)sra : y(a)gız : y(e)r : kıl(ı)ntukda
: (e)kin (a)ra : kişi oğlu : kıl(ı)nm(ı)ş : kişi : oğlın(a) : üze :
(e)çüm (a)pam : bum(ı)n k(a)g(a)n : ist(e)mi k(a)g(a)n :
ol(u)rm(ı)ş : ol(u)r(u)p[a]n : türük bod(u)n(ı)η : ilin
tör[üs]in : tuta : birm(i)ş : itü : birm(i)ş

(2) tört : bul(u)η : kop : y(a)gı (e)rm(i)ş : sü sül(e)p(e)n :
tört : bul(u)ηd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop
b(a)z : kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş :
tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : ilg(e)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka
t(e)gi : kirü : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi : koont(u)rm(ı)ş :
(e)kin (a)r[a] :

(3) idi oks(u)z : köök : türük : <iti> : (a)nça : ol(u)rur
(e)rm(i)ş : bil[g]e : k(a)g(a)n : (e)rm(i)ş : (a)lp k(a)g(a)n
(e)rm(i)ş : buyrukı y(e)m(e) : bilge : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç :
(a)lp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri y(e)m(e) : bod(u)nı
y(e)m(e) : tüz (e)rm(i)ş : (a)nı için : il(i)g : (a)nça
tutm(ı)ş : (e)r(i)nç : il(i)g tut(u)p : törüg : itm(i)ş : özi
(a)nça :

(4) k(e)rg(e)k : bolm(ı)ş : yogçı : sıg(ı)tçı : öñre : küün :
t(u)gs(ı)kda : bökli : çöl[l](ü)g el : t(a)bg(a)ç : töpüt :
(a)p(a)r : pur(u)m : kırk(ı)z : üç kuurık(a)n : ot(u)z
t(a)t(a)r : küt(a)n : t(a)t(a)bı : bunça : bod(u)n :
k(e)l(i)p(e)n : s(ı)gtam(ı)ş : yogl(a)m(ı)ş : (a)nt(a)g :

kül(ü)g : k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : (a)nta kisre : inisi k(a)g(a)n
(5) bolm(ı)ş (e)r(i)nç : oğlı : k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)nç
: (a)nta : kisre : inisi : (e)çisin t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk
(e)r(i)nç : oğlı : k(a)ğın t(e)g : kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç :
bil(i)gsiz k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k
k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç : buyrukı : y(e)m(e) :
bil(i)gs(i)z <(e)rm(i)ş> (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş
(e)r(i)nç :

(6) b(e)gl(e)ri : bod(u)nı : tüzs(ü)z üç(ü)n : t(a)bg(a)ç :
bod(u)n : t(e)bl(i)gin : kürl(ü)g<in> üçün : (a)rm(a)kçısın
: üçün : in(i)li : (e)çili : kikşürtükün : üçün : b(e)gli :
bod(u)nılg : yoŋ(a)şurtukün : üçün : türük : bod(u)n :
illedük : ilin : ıçg(ı)nu idm(ı)ş

(7) k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nın : yit(ü)rü : idm(ı)ş :
t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oğlin : kul boltı :
sil(i)k : kız oğlin : küñ boltı : türük : b(e)gl(e)r : türük
atın : it[t]ı : t(a)bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : atın :
tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nk[a] :

(8) körm(i)ş : (e)l(i)g yıl : iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş :
ilg(e)rü : küün : t(u)gs(ı)kda : bökli : k(a)g(a)nka : t(e)gi :
sül(e)yü : birm(i)ş : kuur(ı)g(a)ru : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka :
t(e)gi : sül(e)yü : birm(i)ş t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka ilin
törüsün : (a)lı birm(i)ş : türük : k(a)ra k(a)m(a)g :

(9) bod(u)n (a)nça tim(i)ş : ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m :
il(i)m (a)mtı k(a)nı : k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir
(e)rm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(ı)m
k(a)nı : ne k(a)g(a)nka iş(i)g küç(ü)g birür m(e)n : tir
(e)rm(i)ş (a)nça tip t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka y(a)gı bolm(ı)ş

(10) y(a)gı bol(u)p : il(i)nü y(a)r(a)tunu um(a)duk y(a)na
iç(i)km(i)ş bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(g)e(r)ü s(a)kınm(a)tı
: türük bod(u)n ölü(r)e(yin ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin tir
(e)rm(i)ş : yok(a)du b(a)rır (e)rm(i)ş : üze türük t(e)ğrisi
türük ıduk yiri

(11) subı (a)nça (e)tm(i)ş : türük bod(u)n yook
bolm(a)zun tiy(i)n : bod(u)n bolçun tiy(i)n : k(a)ğ(ı)m
ilt(e)riş k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m ilbilge katun(u)g : t(e)ğri
töp(ü)sinte tut(u)p : yük(e)rü köt(ü)rm(i)ş (e)r(i)nç :
k(a)ğ(ı)m k(a)g(a)n yiti y(e)g[(i)r]mi (e)r(i)ni taşık(m)ış :
taşra

(12) yor(ı)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı
t(a)şık(m)ış : t(a)gd(a)kı inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r
bolm(ı)ş : t(e)ğri küüç birtük üç(ü)n : k(a)ğ(ı)m k(a)g(a)n
süsi böri t(e)g (e)rm(i)ş : y(a)gısı koon t(e)rm(i)ş :
ilg(e)rü kuur(ı)g(a)ru sül(e)p ti[r]m(i)ş kubr(a)t[m(ı)ş
k](a)m(a)gı

(13) y(e)ti yüz (e)r bolm(ı)ş : y(e)ti yüz (e)r bol(u)p :
(e)ls(i)r(e)m(i)ş k(a)g(a)ns(ı)r(a)m(ı)ş bod(u)n(u)g :
kün(e)dm(i)ş kuul(a)dm(i)ş bod(u)n(u)g türük törüsün
ıçğ(ı)nm(i)ş bod(u)n(u)g : (e)çüm (a)pam törüsünçe
y(a)ratm(ı)ş boşgurm(ı)ş : töliş t(a)rduş [bod(u)n(u)g
(a)nta etm(i)ş]

(14) y(a)bg(u)g ş(a)d(ı)g (a)nta b(e)rm(i)ş : biriye
t(a)bg(a)ç bod(u)n y(a)gı (e)rm(i)ş : yırya b(a)z k(a)g(a)n
: tokuz og(u)z bod(u)n y(a)gı (e)rm(i)ş : kırk(ı)z :
kuurık(a)n : ot(u)z t(a)t(a)r : kırt(a)n : t(a)t(a)bı koop
y(a)gı (e)rm(i)ş k(a)ğ(ı)m k(a)g(a)n bunça

(15) kırk (a)rtukı y(e)ti yolu sül(e)m(i)ş : y(e)g(i)rmi

sün(ü)ş sün(ü)şm(i)ş : t(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)duk için :
ill(i)g(i)g : elsiretm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g :
k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(ı)ş : y(a)g(ı)g : b(a)z kılm(ı)ş :
tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş
: k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : (a)nça il(i)g

(16) törüg k(a)zg(a)nıp uça b(a)rm(ı)ş : k(a)ñ(ı)m
k(a)g(a)nka b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)g(a)n(ı)g b(a)lb(a)l
tikm(i)ş : ol törüde üze (e)ç(i)m k(a)g(a)n ol(u)r(ı)
(e)ç(i)m k(a)g(a)n ol(u)r(u)p(a)n : türük bod(u)n(u)g yiçe
itdi : <yiçe> igitti ç(ı)g(a)n(ı)g b(a)y kılı : (a)z(ı)g ük(ü)ş
kılı :

(17) (e)ç(i)m k(a)g(a)n ol(u)rtukda öz(ü)m t(a)rduş
bod(u)n üze ş(a)d (e)rt(i)m : (e)ç(i)m k(a)g(a)n birle
ilg(e)rü y(a)ş(ı)l ög(ü)z ş(a)ntuñ y(a)zıka t(e)gi
sül(e)d(i)m(i)z : kuur(ı)g(a)ru : t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka :
t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z : kögm(e)n (a)şa : kırk(ı)z : yirine :
t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z

(18) k(a)m(a)gı biş ot(u)z sül(e)d(i)m(i)z : üç y(e)g(i)rmi
: sün(ü)şdüm(i)z : ill(i)g(i)g ilsiretd(i)m(i)z :
k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g k(a)g(a)nsıratd(ı)m(ı)z : tizl(i)g(i)g
sökürtümüz : b(a)şl(ı)g(ı)g yük(ü)ntürtüm(i)z : türg(i)ş
k(a)g(a)n türüküm(i)z [bod(u)n(u)m(ı)z (e)rti
bilm(e)dükün]

(19) için biz(i)ñe y(a)ñılukin için k(a)g(a)nı ölti :
buyrukı b(e)gl(e)ri y(e)m(e) ölti : on ok bod(u)n :
(e)mg(e)k körti : (e)çüm(i)z (a)pam(ı)z tutm(ı)ş : yir sub :
idisiz bolm(a)zun : tiy(i)n : (a)z bod(u)n(u)g it(i)p
y(a)r[atıp ...]

(20) b(a)rs b(e)g (e)rti : k(a)g(a)n (a)t bunta biz

birt(i)m(i)z : sün(i)l(i)m kuunç(u)y(u)g birt(i)m(i)z : özi
y(a)ñ(i)ltı : k(a)g(a)nı ölti : bod(u)nı küñ kul boltı :
kögm(e)n yir sub idisiz k(a)lm(a)zun tiy(i)n (a)z kırk(ı)z
bod(u)n(u)g <it(i)p> y(a)rat[(i)p k(e)lt(i)m(i)z
sün(ü)şd(ü)m(i)z...]

(21) y(a)na birt(i)m(i)z ilg(e)rü k(a)d(i)rk(a)n yış(ı)g
(a)şa : bod(u)n(u)g (a)nça koonturt(u)m(ı)z : (a)nça
itd(i)m(i)z : kuur(ı)g(a)ru kenü t(a)rm(a)nka t(e)gi türük
bod(u)n(u)g (a)nça koonturt(u)m(ı)z : (a)nça itd(i)m(i)z :
ol ödke kuul kuull(u)g bolm(ı)ş (e)rti [küñ küñl(ü)g
bolm(ı)ş (e)rti]

(22) (a)nça k(a)zg(a)nm(ı)ş <(a)nça> itm(i)ş : el(i)m(i)z
törüm(i)z (e)rti : türük og(u)z b(e)gl(e)ri : bod(u)n
(e)ş(i)d(i)ñ : üze t(e)ñri b(a)sm(a)sar : (a)sra yir
t(e)l(i)nm(e)s(e)r : türük bod(u)n (e)l(i)ñ(i)n törüñ(i)n
k(e)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (e)rti türük bod(u)n (e)rt(i)n]

(23) ökün kür(e)gün(i)n üçün ig(i)dm(i)ş bilge
k(a)g(a)n(i)ñ(i)n (e)rm(i)ş b(a)rm(ı)ş (e)dgü (e)l(i)ñe
k(e)ntü y(a)ñ(i)lt(ı)g : y(a)bl(a)k kigürt(ü)g : y(a)rakl(ı)g
k(a)nt(a)n k(e)l(i)p y(a)na (e)ltdi : sün(ü)gl(ü)g k(a)nt(a)n
k(e)l(i)p(e)n süre (e)ltdi : ıduk ötü(k)e)n y[ış bod(u)n
b(a)rd(ı)g ilg(e)rü b(a)r(ı)gm(a)]

(24) b(a)rd(ı)g kuur(ı)g(a)ru b(a)r(ı)gm(a) b(a)rd(ı)g
b(a)rduk yirde (e)dgüg ol (e)r(i)nç k(a)nıñ subça yüg(ü)rti
: sünükün t(a)gça y(a)tdı : b(e)gl(i)k urı ogl(u)ñ kuul boltı
: (e)ş(i)l(i)k kız ogl(u)ñ küñ boltı : bilm(e)dük üçün
[y(a)bl(a)k(i)ñ(i)n üç(ü)n (e)ç(i)m k(a)g(a)n uça b(a)rdı]

(25) b(a)şl(a)yu kırk(ı)z k(a)g(a)n(ı)g b(a)lb(a)l tikd(i)m
türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n

k(a)η(ı)m k(a)g(a)n(ı)g ögüm katun(u)g köt(ü)rm(i)ş
t(e)ηri il birigm(e) t(e)ηri türük bod(u)n (a)tı küsi yok
bolm(a)zun [tiy(i)n öz(ü)min ol t(e)ηri]

(26) k(a)g(a)n ol(u)rtdı (e)r(i)nç : n(e)η yıls(ı)g bod(u)nka
ol(u)rm(a)d(ı)m : içre (a)şs(ı)z : t(a)şra tons(u)z :
y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k bod(u)nta üze ol(u)rt(u)m : in(i)m
küül tig(i)n birle sözl(e)şd(i)m(i)z : k(a)η(ı)m(ı)z
(e)ç(i)m(i)z k(a)z[g(a)nm(ı)ş bod(u)n (a)tı küsi yok
bolm(a)zun]

(27) tiy(i)n : türük bod(u)n üçün : tün ud(ı)m(a)d(ı)m
künt(üz) ol(u)rm(a)<d(ı)m> : in(i)m kül tig(i)n birle (e)ki
ş(a)d birle ölü yitü k(a)zg(a)nt(ı)m : (a)nça k(a)zg(a)nıp :
bir(i)ki bod(u)n(u)g ot sub kılm(a)d(ı)m m(e)n [öz(ü)m
k(a)g(a)n ol(u)rtuk(u)m(a) yir sayu]

(28) b(a)rm(ı)ş bod(u)n ölü yitü y(a)d(a)g(ı)n
y(a)l(a)η(ı)n y(a)na k(e)lti : bod(u)n(u)g ig(i)d(e)yin
tiy(i)n : yır(ı)garu og(u)z bod(u)n t(a)pa : ilg(e)rü kıt(a)n
t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa : birig(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa :
ul(u)g sü (e)ki yegir[mi sül(e)d(i)m ... süη(ü)şdüm (a)nta]

(29) kisre t(e)ηri y(a)rılık(a)zu : kut(u)m b(a)r üçün :
ül(ü)g(ü)m b(a)r üçün : ölt(e)çi bod(u)n(u)g tırgürü
igitt(i)m : y(a)l(a)η bod(u)n(u)g tonl(u)g : çıg(a)n
bod(u)n(u)g b(a)y kılt(ı)m : (a)z bod(u)n(u)g ük(ü)ş
kılt(ı)m : (ı)gar (e)ll(i)gde [(ı)gar k(a)g(a)nl(ı)gda yig
kılt(ı)m dört bul(u)ηd(a)kı]

(30) bod(u)n(u)g koop b(a)z kılt(ı)m : y(a)g(ı)sız kılt(ı)m
: koop m(a)ña körti iş(i)g küç(ü)g birür bunça törüg
k(a)zg(a)nıp in(i)m kül tig(i)n özi (a)nça k(e)rg(e)k boltı :
k(a)η(ı)m k(a)g(a)n uşdukda in(i)m kül tig(i)n yit[i

y(a)şda k(a)ltı ...]

(31) (u)m(a)y t(e)g : ög(ü)m k(a)tun kuut(ı)ña : in(i)m kül tig(i)n (e)r (a)t bultı : (a)ltı y(e)g(i)rmi y(a)şına (e)ç(i)m k(a)g(a)n ilin törüsün (a)nça k(a)zg(a)ntı : (a)ltı çub sogd(a)k t(a)pa sül(e)d(i)m(i)z : buzd(u)m(ı)z : t(a)bg(a)ç oñ tutuk biş t[üm(e)n sü k(e)lti : sün(ü)şdüm(i)z]

(32) kül tig(i)n y(a)d(a)g(ı)n opl(a)yu t(e)gdi : oñ tutuk yurçin y(a)rakl(ı)g (e)l(i)gin tutdı : y(a)rakl(ı)gdi : k(a)g(a)nka ançul(a)dı : ol süg (a)nta yok kışd(ı)m(ı)z : bir ot(u)z y(a)şına ç(a)ça s(e)ñünke sün(ü)şdüm(i)z : (e)ñ (i)lki t(a)d(ı)k(ı)ñ çur(ı)ñ boz [at(ı)g bin(i)p t(e)gdi ol (a)t (a)nta]

(33) ölti : (e)kinti işb(a)ra y(a)mt(a)r boz at(ı)g bin(i)p t(e)gdi : ol (a)t (a)nta ölti : üç(ü)nç y(e)g(i)n sil(i)g b(e)g(i)ñ k(e)d(i)ml(i)g tor(u)g (a)t bin(i)p t(e)gdi : ol (a)t (a)nta ölti : y(a)r(ı)kında y(a)lm(a)sında yüz (a)rtuk okun urtı : yüz[(i)ñe] b(a)şına bir t[(e)gm(e)di ...]

(34) t(e)gdükin türük b(e)gl(e)r koop bilirs(i)z : ol süg (a)nta yok kışd(ı)m(ı)z : (a)nta kisre y(i)r b(a)y(ı)rku[u] ul(u)g irk(i)n y(a)gı boltı : (a)nı y(a)ñ(ı)p türgi y(a)rgun költe buzd(u)m(ı)z : ul(u)g irk(i)n (a)zkıña (e)r(i)n t(e)z(i)p b(a)rdı : kül tig(i)n [(a)ltı ot(u)z]

(35) y(a)şına kırk(ı)z t(a)pa sül(e)d(i)m(i)z : sünük b(a)t(ı)mı k(a)r(ı)g sök(ü)p(e)n kögm(e)n yış(ı)g toga yorıp : kırk(ı)z bod(u)n(u)g uda b(a)sd(ı)m(ı)z : k(a)g(a)nin birle suña yışda sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n b(a)y(ı)rkuun[(ı)ñ (a)k (a)dg]ır[(ı)g]

(36) bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi : bir (e)r(i)g okun urtı : (e)ki (e)r(i)g udş(u)ru s(a)nçdı : ol t(e)gdükde

b(a)y(ı)rk(u)un(i)ŋ (a)k (a)dg(ı)r(ı)g udl(ı)kin siyu urtı :
kırk(ı)z k(a)g(a)nın öl(ü)rt(ü)m(i)z : ilin (a)lt(ı)m(ı)z : ol
yılka türg(i)ş [t(a)pa (a)ltun yiş(ı)g]

(37) toga (e)rt(ü)ş ög(ü)z(ü)g k(e)çe yorıd(ı)m(ı)z
türg(e)ş bod(u)n(u)g uda b(a)sd(ı)m(ı)z : türg(e)ş
k(a)g(a)n süsi bolçuda otça borça k(e)lti :
sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n b(a)şgu boz (a)t bin(i)p
t(e)gdı : b(a)şgu boz k[...]

(38) tut(u)zt[ı] (e)kisin özi (a)lt(ı)zdı : (a)nta y(a)na
kir(i)p türg(e)ş k(a)g(a)n buyrukı (a)z tutuk(u)g
(e)l(i)g(i)n tutdı : k(a)g(a)nın (a)nta ölürt(ü)m(i)z : ilin
(a)lt(ı)m(ı)z : k(a)ra türg(e)ş bod(u)n koop iç(i)kdi : ol
bod(u)n(u)g t(a)b(a)rda ko[nt(u)rt(u)m(ı)z ...]

(39) sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe
t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z : (a)nta kisre
k(a)ra türg(e)ş bod(u)n y(a)gı bolm(ı)ş : keŋ(e)reş t(a)pa
b(a)rdı : biziŋ sü (a)ti toruk (a)zukı yook (e)rti :
y(a)bl(a)k kişi (e)r [...]

(40) (a)lp (e)r biz(i)ŋe t(e)gm(i)ş (e)rti : (a)nt(a)g ödke
ök(ü)n(ü)p kül tig(i)n(i)g (a)z (e)r(i)n irtürü itt(ı)m(ı)z :
ul(u)g sün(ü)ş sün(ü)şm(i)ş : (a)lp ş(a)lçı (a)k (a)tin
bin(i)p t(e)gm(i)ş k(a)ra türg(e)ş bod(u)n(u)g (a)nta
öl(ü)rm(i)ş : (a)lm(ı)ş y(a)na yor(ı)p [...]

Kuzey yüzü:

(41) [...] birle kuuşu tutuk birle sün(ü)şm(i)ş : (e)r(i)ni
koop öl(ü)rm(i)ş : (e)bin b(a)r(ı)mın k(a)lıs(ı)z koop
k(e)lürti : kül tig(i)n yiti ot(u)z y(a)şınğa k(a)rluk bod(u)n

(e)rür b(a)rur (e)rkli y(a)gı boltı : t(a)m(a)g ıduk b(a)şda
sün(ü)şd(ü)m(i)z

(42) [kül] tig(i)n ol sün(ü)şde ot(u)z y(a)ş(a)yur (e)rti :
(a)lp ş(a)lçı (a)kin bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi : (e)ki (e)rig
udşuru s(a)nçdı : k(a)rluk(u)g öl(ü)rt(ü)m(i)z :
(a)lt(ı)m(ı)z (a)z bod(u)n y(a)gı boltı : k(a)ra költe
sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n bir kırk y(a)ş(a)yur (e)rti :
(a)lp ş(a)lçı (a)kin

(43) bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi : (a)z (e)lteb(e)r(i)g tutdı :
(a)z bod(u)n (a)nta yok boltı : (e)ç(i)m k(a)g(a)n ili
k(a)mş(a)g boltukınta bod(u)n il(i)g ik(e)gü boltukınta
izg(i)l bod(u)n birle sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n (a)lp
ş(a)lçı (a)kin bin(i)p

(44) o[pl(a)yu t(e)gd]i ol (a)t (a)nta tüş[di] izgil [bod]un
ölti tokuz og(u)z bod(u)n kentü bod(u)n(u)m (e)rti t(e)ñri
yir bulgakin için y(a)gı boltı bir yolu sün(ü)şdüm(i)z eñ
ilk togu b(a)lıkda sün(ü)şdüm(i)z

(45) kül tig(i)n (a)zm(a)n ak(ı)g bin(i)p opl(a)yu t(e)gdi :
(a)ltı (e)r(i)g s(a)nçdı sü [t]egişinte yitinç (e)r(i)g
kıl(ı)çl(a)dı : (e)k(i)nti kuşl(a)g(a)kda (e)d(i)z birle
sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n (a)z y(a)g(ı)zın bin(i)p
opl(a)yu t(e)g(i)p bir (e)r(i)g s(a)nçdı

(46) tokuz (e)r(i)g (e)g(i)re tokıdı : (e)d(i)z bod(u)n
(a)nta ölti : üç(ü)nç bo[lçu]da og(u)z birle
sün(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n (a)zm(a)n (a)k(ı)g bin(i)p
t(e)gdi : s(a)nçdı : süsin s(a)nçd(ı)m(ı)z : ilin alt(ı)m(ı)z :
tört(ü)nç çuş b(a)şında sün(ü)şd(ü)m(i)z : türük

(47) bod(u)n (a)d(a)k k(a)mş(a)tdı : y(a)bl(a)k bol[taç]ı
(e)rti : oza [k](e)lm(i)ş süsin kül tig(i)n (a)g(ı)t(ı)p toñra

bir ug(u)ş (a)lp(a)gu on (e)r(i)g toña tig(i)n yogınta
(e)g(i)r(i)p öl(ü)rt(i)m(i)z : biş(i)nç (e)zg(e)nti
k(a)d(a)zda og(u)z birle süñ(ü)şd(ü)m(i)z : kül tig(i)n

(48) (a)z y(a)g(ı)zın bin(i)p t(e)gdi : (e)ki (e)r(i)g s(a)nçdı
: b(a)lık(k)a b(a)s(ı)kdı : ol sü (a)nta öl[ti] : (a)mga
kurg(a)n kışl(a)p y(a)zıña og(u)zg(a)ru sü
t(a)ş(ı)kd(ı)m(i)z : kül tig(i)n (e)b(i)g b(a)şl(a)yu
(a)kıt(tı)m(i)z og(u)z y(a)gı ord(u)g b(a)sdı : kül tig(i)n

(49) ögs(ü)z (a)kin bin(i)p tokuz (e)r(e)n s(a)nçdı :
ord(u)g birm(e)di : ög(ü)m k(a)tun ul(a)yu ögl(e)r(i)m
(e)k(e)l(e)r(i)m kuunçuy(l)a(r)ım bunça y(e)m(e) tır(i)gi
kün bolt(a)çı (e)rti : öl(ü)gi yurtda yolta y(a)tu k(a)lt(a)çı
(e)rt(i)g(i)z

(50) kül tig(i)n yok (e)rs(e)r koop ölt(e)çi (e)rt(i)g(i)z :
in(i)m kül tig(i)n k(e)rg(e)k boltı : öz(ü)m s(a)k(ı)nt(ı)m
körür köz(ü)m körm(e)z t(e)g : bil(i)r bil(i)g(i)m bilm(e)z
t(e)g boltı : öz(ü)m s(a)k(ı)nt(ı)m : öd t(e)ñri (a)ys(a)r
kişi oğlu koop ölg(e)li tör(i)m(i)ş

(51) (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m : közde y(a)ş kels(e)r : tida :
köñ(ü)lte s(ı)g(ı)t kels(e)r y(a)nt(u)ru : s(a)k(ı)nt(ı)m :
k(a)t(ı)gdi s(a)k(ı)nt(ı)m : (e)ki ş(a)d ul(a)yu
in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m
közi k(a)şı y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(ı)nt(ı)m : yogçı
sıg(ı)tçı kıtt(a)ñ t(a)t(a)bı bod(u)n b(a)şl(a)yu

(52) ud(a)r s(e)ñün k(e)lti : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nta isyi
likeñ k(e)lti : bir tüm(e)n (a)gı (a)ltun küm(ü)ş
k(e)rg(e)ksiz k(e)lürti : tüpüt k(a)g(a)nta böl(e)n k(e)lti :
kur(ı)ya kün b(a)ts(ı)kd(a)kı sog(u)d b(e)rç(e)k(e)r
buk(a)rak ul(u)ş bod(u)nta n(e)ñ s(e)ñün og(u)l t(a)rk(a)n

k(e)lti :

(53) on ok ogl(u)m türg(e)ş k(a)g(a)nta m(a)k(a)r(a)ç
t(a)mg(a)çı : og(u)z bilge t(a)mg(a)çı k(e)lti : kırk(ı)z
k(a)g(a)nta t(a)rduş in(a)nçu çur k(e)lti : b(a)rk itgüçi
b(e)d(i)z y(a)rat(ı)gm(a) bit(i)g t(a)ş itgüçi t(a)bg(a)ç
k(a)g(a)n çık(a)nı ç(a)ñ s(e)ñün k(e)lti :

Kuzey-Doğu yüzü:

kül tig(i)n koon yılka yiti y(e)g(i)rm(i)ke uçdı :
tok(u)z(u)nç (a)y y(e)ti ot(u)zka yog (e)rtürt(ü)müz :
b(a)rkin b(e)d(i)zin bit(i)g taş[in] biçin yılka yit(i)nç (a)y
yiti ot(u)zka koop (a)lkd[(ı)m]ız : kül tig(i)n özi kırk
(a)rtukı yiti y(a)şınja boltı : taş [b(a)rk itgüçig] bunça
b(e)d(i)zçig toyg(u)n (e)lt(e)b(e)r k(e)lü<r>tı :

2. КУЛ - ТЕГИН ТУРАСКААЛЫ

Улуг бижик

(1) Үстүнге көк дээр, адаанга кара чер кылдынарда, ол ийиниң аразынга кижиге оглу кылдырган. Кижиге оглунун үстүнге өгбелерим Бумын-каган, Истеми-каган¹ дүжүлгеге олурган. Олуруп алгаш, түрк чоннуң эл-чуртун, төрезин туду бергеннер, баштай бергеннер. (2) Дөрт булуңга шупту дайзын турган. Шериглиг чаалашкаш, дөрт булуңдагы (чүктеги) чонну шуптузун (чаалап) алган, шуптузун баскан(нар). Баштыгларын сөгөйттирген(нер), дискек-тиглерни сөгүрткен(нер). Чөөн чүкте Кадыркан² дагларынга чедир, барыын чүкте Темир-Капыгга³ чедир [чонун] хондурганнар. Ол ийиниң аразынга (3) ээ, ук чок көк-түрк⁴ ынчаар олурупкан. Угаанныг каган(нар) турган. Маадыр каган(нар) турган. (Оларның) дужаалдыглары база угаанныг иргин, маадыр иргин. Беглери-даа, чону-даа дески (шынчы) турган иргин. Ооң ужун эл-чуртту ынчаар туткан иргин.

Эл-чурт тудуп, төре-ёзу боттандырган, боттары (4) ооң соонда чок апарган. Ыжы-сыжылар баштаан чөөн чүкте, хүн үнер черде Бөкли⁵ шөлүнүн чону, табгач, төпүт, апар, пурум, кыргыз, үч-курыкан, отуз-татар, кытань, татабы⁶ – мынча чон келип, сыктаан, ыглаан. Ындыг алдарлыг каганнар турган.

Ооң соонда дунмалары каганнар (5) болган иргин. Оолдары-даа каганнар болган иргин. Ооң соонда дунмазы акызы дег кылынмаан иргин. Оглу адазы дег кылынмаан иргин. Угаан чок каган(нар) (дүжүлгээ) олурупкан иргин. Бак каган(нар) олурупкан иргин. Даргалары база угаан чок иргин, бак турган иргин. (6) Беглери, чону дески (шынчы) эвес ужун, табгач чон мегечи, кажар болганы ужун, көгүдүп, күткүүр ужун, дунмаларын акылары-биле бакташтырган ужун, беглерин чону-биле удурланыштырган ужун түрк чон ээлээн эл-чуртун ышкынывыткан, (7) хааннаткан каганын чидиривиткен. Табгач чонга мөге оол уруу кул болду, силиг кыс уруу хөлечик болду. Түрк беглер түрк адын (дужаалын) кагды, табгач беглерниң табгач адын эдилеп, табгач каганга (8) чагырткан. Бежен чыл (аңаа) ижин, күжүн берген. Чөөн чүкте хүн үнер черде Бөкли каганга чедир чаалашкан. Барыын чүкте Темир-Капыгга чедир чаалашкан. Табгач каганга эл-чуртун, төрезин берген.

Түрк карачал хамык (9) чон мынча дээн: «Эл-чурттуг чон чордум, эл-чуртум ам кайыл? Кымга эл-чурт тып бээр мен? – дээн иргин. – Каганныг чон чордум. Каганым ам кайыл? Чүү каганга ижим, күжүм бээр мен?» – дээн. Ынча дээш, табгач хаанга дайзын болган. (10) Дайзын болуп, эттинип-тургустунуп чадааш, катап (табгачыга) каттышкан. Мынча ижин, күжүн бээр деп сагынмайн (күзевейн), түрк чон: «Бодумну өлүрейн, уруг-дарыг чок болур

кылыйн» – дээн иргин. чок бооп бар чыткан иргин.

Үстүндө түрк дээри, түрк ыдык чери, (11) суу мынча дээн: «Түрк чон чок болбазын! – дээш, – Чон (хевээр) болзун!» – дээш, адам Илтериш-каганны⁷, ием Илбилге-кадынны⁸ дээр бодунуң бедиинге тудуп, өрү көдүрген иргин.

Адам каган он чеди эр-биле дашкаар чаалажып чорупкан. Дашкаар (12) чоруур дээн чугаа дыңнааш, хоорайдагылар даг үнүп, дагдагылар (оон) дүшкен. Диргелип чыгып келгеш, чеден эр болган. Дээр күш берген ужун адам каганның шерии бөрү дег апарган, дайзыны хой дег апарган. Чөөн чүкке, барыын чүкке чаалажып, чыгган, хавырган. Шупту (13) чеди чүс эр болган. Чеди чүс эр болуп, эл-чуртсураан, каган-зыраан чонну, кул бооп, кулдандырган чонну, түрк төрезин ышкынган чонну өгбелеримниң төре-ёзузунга өөредип башкарды. Төлиш, тардуш⁹ (чонунуң төрезин тургусту). (14) Йабгуну, шадты¹⁰ аңаа берген. Мурнуу талада табгач чон дайзыны иргин. Соңгу талада Баз-каган¹¹, тос огуз чон дайзыны иргин. Кыргыз, курыкан, отуз-татар, кытань, татабы шупту дайзыны иргин. Адам хаан мынча ... (15) Дөртен чеди катап чаалашкан. Чээрби тулчуушкунга тулушкан. Дээр чарлык болган ужун эл-чуртугнуң эл-чуртун ышкындырган, хаанныгның хаанын ышкындырган. Дайзыннарын базып оожургаткан, дискектигни сөгүрткен, баштыгны мөгөйткен.

(Адам каган) ынча эл-чуртту, (16) төрени доктааткаш, ужа берген (өлген). Адам каганга

тураскаадып Баз-каганның дүрзүзүн баштадыр балбалдарны¹² тургускан.

(Ачамның соонда) ол төрениң бажынга акым каган (бооп) олурупту. Акым каганнап олурупкаш, түрк чонну катап башкарды, деткиди. Ядыыны (бай кылды, эвээшти хөй кылды). (17) Акым хааннап олурупканда, бодум тардуш чоннун шады турдум. Акым каган-биле кады чөөн чүкте Йашыл-Өгүз¹³, Шантуң ховузу чедир чаалаштывыс, барыын чүкте Темир-Капыгга чедир чаалаштывыс. Көгмен¹⁴ ажыр кыргыз черинге чедир чорук кылдывыс. (18) Шупту чээрби беш катап чаалаштывыс. Он үш катап тулуштувус. Эл-чурттугну эл-чурт чок кылдывыс, каганныгны каган чок кылдывыс, дискектигни сөгүрттүвүс, баштыгны мөгейтирдивис.

Түргеш¹⁵ каган түрк, бистиң чонувус иргин. (19) Ону ол билбээниниң ужун, биске удур чазыг кылганының ужун каганы боду өлдү. Дужаал бээр кижилер)и, беглери база өлдү. Он-ок¹⁶ чон хинчек көрдү. Өгбелеривис туткан чер, суг ээ чок болбазын дээш аз¹⁷ чонну башкарып эвилелдээш ... (20) Барс¹⁸ бег болган. Каган атты аңаа бис бердивис. Дунмам кысты кунчуй кылдыр бердивис. Ынчалза-даа боду будалып, хааны өлдү.

Чону кул болду. Көгмен чер, суу ээ чок калбазын дээш, эвээш (кыргыз) чонну башкардывыс. Келгеш, тулуштувус. (21) (Эл-чуртун) катап бердивис. Чөөн чүкте Кадыркан ыяшты ажып, чонну ынчаар хондурдувус, ынчаар тургустувус. Барыын

чүкте Кеңү-Тарманга¹⁹ чедир түрк чонну ынчаар хондурдуvus, ынчаар тургустувус. Ол өйде кул кулдуг болган, кыс кул кыс кулдуг болган. (22) Ынчаар (делгем кылдыр) тургустунган эл-чуртуvus, төревис иргин.

Түрк огуз²⁰ беглери, чону, дыңнаңар: «Үстүнден дээр баспаза, адаанда чер чарылбаза, түрк чон эл-чуртунну, төрөнни, түрк чон кым бузарыл? (23) Буруун билин! Тоомча чогуң ужун (сени) бедиткен угаанныг каганыңга, болган-барган эки эл-чуртуңга бодуң чазыглыг бак чүве кылдың. Чепсектиг(лер) кайыын келип (сени) чаалап аппаратды? Чыдалыг(лар) кайыын келип сүрүп аппаратды? Ыдык Өтүкен ыаш чону (чер-чурттуң каггаш) чордуң. Чөөн чүк баарын (24) бардың. Барыын чүк баарын бардың. Барган черде эки чүве бо болган: ханың суг дег чүгүрдү. Сөөгүң даг дег чытты. Мөге оол урууң эр кул болду. Силиг кыс урууң кыс кул болду. Чүве билбезиң ужун, багың ужун акым хаан ужа берди.» (25)

Баштай (акымга) кыргыз каганын чураан көжээ тургустум.

Түрк чоннуң ады, алдары чок болбазын дээш адам каганны, ием кадынны көдүрген дээр, эл-чуртту берген дээр. «Түрк чоннуң ады, алдары чок болбазын!» (26) – дээш, каган (дүжүлгеге мени) олурткан иргин.

Чүнүн-биле-даа бай эвес чонну чагырып олуруптум. Ишти аш, дашты тон-хеп чок, чавыс, бак чон бажынга олурдум. Дуңмам Күл-тегин-биле²¹

чугаалаштывыс. Адавыс, акывыс каттыштырган чоннун ады, алдары чок болбазын (27) дээш, түрк чон ужун дүне удувадым, хүндүс олурбадым. Дунмам Күл-тегин-биле, ийи шад-биле (кады) өлү-чиде чаалап ап чордум. Ынча хөйнү чаалап ап, каттышкан чонга от, суг (күчүлел) кылбадым. Мен бодум каган бооп олурарымда, чер санай (28) барган чон өлү-чиде, чадаг, чанагаш чанып келди. Чонну бедидейн дээш сонгу талада огуз чондува, чөөн чүкте кытань, татабы чондува, мурнуу чүкте табгачыдыва (барып) улуг шериг-биле он ийи тулчуушкун кылдым. Ооң (29) соонда дээр чарлыы-биле кудум (аксым кежи) бар ужун, үлүүм бар ужун өлүр чыгаан чонну дириг кылдым. Чанагаш чонну тоннуг, ядыы чонну бай кылдым, эвээш чонну хөй кылдым. Күштүг эл-чурттуг, күштүг каганныгларны улам эки кылдым. Дөрт булунда (чүкте) (30) чонну шуптузун оожургаттым. Дайзын эвес кылдым. Шупту меңээ чагыртты.

Ижин, күжүн бээр мынча төрени чаалап ап, дуңмам Күл-тегин боду ынчап чок болду.

Адам каган ужарда, дуңмам Күл-тегин чеди харлыг (артып) калды. (31) Он харлыында Умай²² бурган дег ием кадынның аксының кежи бооп, дуңмам Күл-тегин деп эр ат тыпты. Он алды харлыында акым каганның эл-чуртун, төрезин калбартып мынчаар чаалашты: алды бөлүк согдактыва²³ халдадывыс, бустувус (чылча шапты-выс). Табгачыдан Оң-тутук²⁴ баштаан беш түмен

шериг келди. тулуштувус. (32) Күл-тегин чадаг халдап кирди. Оң-тутукту баштыңнары-биле кады чепсектиг холу-биле тудуп алды, чепсектиг хевээрзин хаанга чедирди. Ол шеригни ында чок кылдывыс.

Ол чээрби бир харлыында, Чача-сеңүн-биле²⁵ тулуштувус. Эң баштай Тадыкың-чурнун²⁶ бора аьдын мунгаш, халдап кирди. Ол аьт ында (33) өлдү. Ийи дугаарында Ышбара-Йамтарнын²⁷ бора аьдын мунуп, халдап кирди. Ол аьт ында өлдү. Үш дугаарында Йегин-Силиг²⁸ бегниң эзерлиг доруг аьдын мунгаш, халдады. Ол аьт ында өлдү. Чепсээнче, эжинген хевинче чүс ажыг ок-биле аттылар, (ынчалза-даа) арнынга, бажынга бир-(даа катап дегбеди). (34) Халдап турганын, түрк беглер, шуптуңар билир силер! Ол шеригни ында чок кылдывыс. Ооң соонда Йер-Байыркуларның Улуг-Иркин²⁹ дайзын болду. Ону тиилеп, Түргин-Йаргун³⁰ хөлге бастывыс, Улуг-Иркин каш эр-биле дезип барды.

Күл-тегин чээрби алды (35) харлыг турда, кыргызтыва чаалажып бардывыс. Чыда дурту ханы харга орук үндүрүп, Көгмен ыяшче бедип үнүп чорааш, кыргыз чонну удуп чыдырда бастывыс. Каганы-биле Суңа³¹ ыяшка тулуштувус. Күл-тегин Байыркунуң ак аксырын (36) мунуп, халдап кирди. Бир эрни ок-биле атты, ийи эрни (чыдазы-биле) улаштыр шашты. Ол халдаашкынга Байыркунуң ак аскырының дөңмээн сый кактылар. Кыргыз каганын өлүрдүвүс, эл-чуртун алдывыс.

Ол чылын түргештердиге Алтун-Йышты³² (37) ажа, Эртиш-Өгүзтү³³ жеже чордувус. Түргеш чонну удуп чыдырда бастывыс. Түргеш каган шерии Болчуга³⁴ от дег, казырга дег келди, чаалаштывыс. Күл-тегин дөөнейлиг бора аътты мунгаш, халдап кирди. Дөөнейлиг бора ... (38) ийизин боду тудуп алды. Оон катап (дайзын аразынче) киргеш, түргеш каганның дужаалдыг кижизин, аз(тарның) тутугун³⁵ холу-биле тудуп алды. Каганын ында өлүрдүвүс. Элчуртун алдывыс. Кара-түргеш³⁶ чон шупту (биске) каттышты. Ол чонну Табарда³⁷ хондурдувус. Катап чоруп, (39) согдак чонну башкарар дээш, Чинчи хемни кежип, Темир-Капыгга дээр чаалаштывыс. Оон соонда кара-түргеш чон дайзын болду. Кеңерештердиге барды. Бистиң шеригниң аьды арган, аьш-чеми чок калган турган. Бак кижилер ... (40) маадыр эрлер биске халдаан иргин. Ындыг өйде хараадавышаан, Күл-тегинни эвээш эр-биле ыттывыс. Улуг тулчуушкун (ол) кылган болган. Алп-Шалчы³⁸ ак аьдын мунуп, халдаан. Кара-түргеш чонну ында өлүрген, тудуп алган.

Катап чоруп ... (41) ...-биле Кушу-тутук-биле³⁹ чаалашкан, эр(лер)ин шуптузун өлүрген. Оон өглерин, эт-севин чүве арттырбайн шупту эккелген.

Күл-тегин чээрби чеди харлыг турда, карлук⁴⁰ чон хостуг, тускай апаргаш, дайзын болду. Тамаг⁴¹ ыдык даг бажынга чаалаштывыс. (42) (Күл-) Тегин ол тулчуушкунда үжен харлыг турган. Алп-Шалчы ак аьдын мунгаш, халдап кирди. Ийи эрни (чыдазы-

биле) улаштыр шашты. Карлуктарны өлүрдүвүс. алдывыс.

Аз чон дайзын болду. Кара-Хөлгө⁴² тулуштувус. Күл-тегин үжен бир харлыг турган. Алп-Шалчы агын (43) мунуп, халдап кирди. Азтын элтеберин⁴³ тутту. Аз чон ында чок болду.

Акым каганның эл-чурту аргажок болганда, чону хоптажыр-бактажыр болганда, изгил⁴⁴ чон-биле чаалаштывыс. Алп-Шалчы агын мунуп (44) халдап кирди. Ол аът ында ушту. Изгил чон өлдү.

Токуз-огуз⁴⁵ чон бодум чонум иргин. Дээр, чер булгалган (будалган) ужун (биске) дайзын болду. Бир чылын беш катап чаалаштывыс. Эң баштай Тогу⁴⁶ хоорайга чаалаштывыс. (45) Күл-тегин Азман⁴⁷ аьдын мунуп, халдап кирди. Алды эрни (өттүр) шашты. Сегиржип алыышкын үезинде чедиги эрни кылыштады. Ийи дугаарында Кушлагакта⁴⁸ эдиз-биле⁴⁹ чаалаштывыс. Күл-тегин аз (уктуг) хүрөң аьдын мунуп, халдап киргеш, бир эрни (өттүр) шашты. (46) Тос эрни четкеш, ток кылды (сокту). Эдиз чон ында өлдү. Үш дугаарында Болчуда огуз-биле чаалаштывыс. Күл-тегин Азман агын мунуп, халдады, шашты. Шериглерин (өттүр) шашкылады-выс, эл-чуртун алдывыс. Дөрт дугаарында Чуш⁵⁰ бажынга чаалаштывыс. Түрк (47) чоннуң адак-бышкаа суларады, сандараар чыгыы турду. Баштай келген шерин Күл-тегин ойладыкпан соонда, тоңра бир аймактын маадыр он эрин, Тоңа-Тегинни⁵¹ хөөржүдүп турда, сүрүп четкеш, өлүрдүвүс. Беш

дугаарында Эзгенти-Кадазга⁵² огузтар-биле чаалаш-
тывыс. Күл-тегин (48) аз (уктуг) хүреңни мунуп,
халдап кирди. Ийи эрни өттүр шашты. Хоорайже
барбады. Ол шериг ында өл(дү).

Магы⁵³ шивээге кыштап, чазын огузтарга удур
шериглиг үнүптүвүс. Күл-тегинни аал баштазын дээш
ыттывыс. Огуз дайзын орду же (турлаг же) халдады.
Күл-тегин (49) Өксүз⁵⁴ агын мунгаш, тос эрни (өттүр)
шашты, ордуну бербеди. Ием кадын, (аңаа) улай
азыраан иелерим, угбаларым, келиннерим, дунма-
ларым, мынча кижиниң дирии кыс кул болгу дег,
өлүү чуртка, орукка чыдып калгы дег турдуңар! (50)
Күл-тегин чок болза, шупту өлгей эртик силер!

Дунмам Күл-тегин чок апарды. Бодум (ажыг
ажып) сагындым. Көөр караам көрбес дег, билир
билиим (угааным) билбес дег болду. Бодум (ажыг
ажып) сагындым. Үени дээр (хуваап) чазаар. Киж
оглу шупту өлүр дээш төрүттүнген. (51) Ынчаар
(ажып) сагындым. Каракка чаш келзе тудуп,
хөңнүмге ыы-сыы келзе, дедир чандырып, (ажыг
ажып) сагындым. Кадыгланып сагындым. Ийи
шад(ым), (оларга) улай дунмаларым, оолдарым,
беглерим, чонум карактары, кирбиктери бак апаар
дээш сагышсырадым. Ыычы-сыгычы⁵⁵ кылдыр
кытань, татабы чонну баштап (52) Удар-сеңүн⁵⁶
келди. Табгач хаандан Исйи Ликең⁵⁷ келди.

Дүк-түмен эртине-байлак, алдын, хүмүштү
эндере эккелди. Төвүт хаандан бөлен⁵⁸ келди. Аткаар
хүн бадар чүкте согда, берчекер, бухара⁵⁹ улус

чонундан Нең-сеңүн. Огул-таркан⁶⁰ келди. (53) Он-ок (чондан), оглум түргөш хаанындан Макарач-таңмачы⁶¹, Огуз-Билге⁶² таңмачы келдилер. Кыргыз хаандан тардуш Ынанчу-чур⁶³ келди. Хөөрге бажың кылыр, сиилбиг кылып, бижиктиг даш кылыр табгач каганның чээни Чаң-сеңүн⁶⁴ келди.

Күл-тегин хой чылда⁶⁵, он чедиги хүнде ушту, тоску айның чээрби чедиде орнукшуттувус. Бажыңын, сиилбиин, бижиин, дажын мечи чылда чедиги ай чээрби чедиде шуптувус алгадывыс. Күл-тегин өл(үрде) дөртен чеди харлыг турду. Дашты... мынча сиилбикчини Тойгун-элтебер⁶⁶ келдирти.

2 . K Ü L - T E Ğ İ N Y A Z I T I

(Büyük metin)

(1) Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında kişi oğlu yaratılmış. Kişi oğullarının üzerine atalarım Bumın-Kağan, İstemi-Kağan¹ tahta oturmuş. Tahta oturunca Türk halkının el-ülkesini, yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. (2) Dört bucak hep düşman imiş. Ordu sürerek dört bucaktaki halkları hep almış, hep basmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kadırkan² dağlarına kadar, batıda Temir-Kapıg'a³ kadar halklarını yerleştirmişler. Bu ikisinin arasında (3) örgütsüz Kök-Türklere⁴ öylece kağanlık edermiş. Akıllı kağanlar imiş. Cesur kağanlar imiş. Onların kumandanları da akıllı imiş. Beyleri de, halkları da düz imiş. Onun için el-ülkeyi öylece tutar imiş.

El-ülkeyi tutarak töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece (4) vefat etmiş. Yasacı, ağlayıcı olarak önce doğuda Bökli⁵ çöl halkından, Tabgaç, Töpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç-Kurikan, Otuz-Tatar, Kıtany, Tatabı⁶ bunça halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. O kadar ünlü kağan imiş.

Ondan sonra kardeşleri kağan (5) olur imiş. Oğulları kağan olur imiş. Ondan sonra kardeşi ağabeyi gibi olamamış imiş. Oğlu babası gibi olamamış imiş. Akılsız kağan kağanlık eder imiş. Kumandanı da akılsız

olur imiş. Kötü olur imiş. (6) Beyleri, halkı düz olmadığın için Tabgaç halkı hilekâr, sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeşleri ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beyler ile halkı birbirine düşürdüğü için. Türk halkı iye olduğu el-ülkesini kaybetmiş. (7) Kağanlık eden kağanımı kaybetmiş. Tabgaç halkına bey olacak erkek çocuğu – kul oldu. Prenses olacak kız çocuğu – cariyeye oldu. Türk beyleri türk adını unuttu. Tabgaç taraflı beyler Tabgaç adını tutarak Tabgaç halkına (8) tabi olmuş. Elli yıl (onlara) emeğini, gücünü vermiş. Doğuda güneş doğar yerde Bökli kağanına kadar ordu sürmüştü. Batıda Temir-Kapıg'a kadar ordu sürmüştü. Tabgaç kağanına el-ülkeleri, töreleri alıp vermiş.

Türk kara halkı (9) şöyle demiş: "El-ülkeli halk idim, ülkem şimdi nerede? Kime el-ülke kazanırım? – demiş. – Kağanlı halk idim, kağanım nerede? Hangi kağana emeğimi, gücümü veririm?" – demiş. Böyle deyip Tabgaç kağanına düşman olmuş. (10) Düşman olup düzenlenemeyince, örgütlenemeyince yine bağımlı olmuş. Bunca emeği, gücü vermeyi düşünmeyen Türk halkı: "Öleyim, çoluk çocuksuz olayım!" – der imiş. Yok olmak üzere imiş.

Yukarıdaki Türk Göğü, Türk kutsal Yeri, (11) Suyu böyle demiş: "Türk halkı yok olmasın! – diye, – Halk olsun!" – diyerek, babam İlteriş kağanı⁷, annem İlbilge kadını⁸ Gök yükseğe kaldırıp tahta oturtmuş. Babam kağan on yedi er ile dağlara çıkmış. Dağlara (12) çıktığı haberi alınca şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Gök güç verdiği için

babam kağanın ordusu kurt gibi, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya ordu sürerek toplanmış, düzenlenince hepsi (13) yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olunca el-ülkeyi, kağanı özleyen halkı, kul, cariyeye gibi olmuş halkı, Türk töresini düşürmüş halkı, atalarımızın töresince düzenlemiş yönetmiş idi. Töliš, Tarduş⁹ halkları orada düzene soktu. (14) Yabgu, Şad¹⁰ orada vermiş. Güneyde Tabgaç halkı düşman imiş, kuzeyde Baz kağan,¹¹ Tokuz-Oğuz halkı düşman imiş. Kırkız, Kurıkan, Otuz-Tatar, Kıtany, Tatabı halkları hepsi düşman imiş. Babam kağan bunca (15) kırk yedi kez ordu sürmüş. Yirmi kere savaş vermiş. Gök buyurduğu için el-ülkesi olanları el-ülkesiz bırakmış, kağanı olanları kağansız bırakmış. Düşmanları bağımlı yapmış. Dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

Babam kağan bu kadar el-ülkeyi (16) töreyi ele geçirip vefat etmiş. Babam kağana anısına önce Baz kağanının balbalını¹² diktim. Töreye göre ağabeyim kağan oldu. Kağan olunca Türk halkını yeniden düzenledi. Yoksulu zengin yaptı. Az olanı çok yaptı. (17) Ağabeyim kağanladığında, kendim Tarduş halkı üzerinde Şad idim. Ağabeyim kağan ile doğuda Yaşıl-Öğüz¹³ ırmağı, Şantuğ ovasına kadar ordu sürdük, batıda Temir-Kapıg'a kadar ordu sürdük. Kögmen¹⁴ dağlarını aşarak Kırgız ülkesine kadar sefer yaptık. (18) Toplam yirmi beş kez ordu sürdük. On üç kere savaş yaptık. El-ülkesi olanları el-ülkesiz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık. Dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.

Türgeş¹⁵ kağan Türk. bizim halktan idi. Bilmediğinden (19) bize karşı hata yaptığı için kağanı öldü. Kumandanları, beyleri de öldü. On-Ok¹⁶ halkı acı çekti. Atalarımız tutmuş yer su sahipsiz olmasın diye Az¹⁷ halkını düzene sokup örgütledik (20) Bars¹⁸ beg idi. Kağan adını ona biz verdik. Kız kardeşimi prenses olarak verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü.

Halkı kul oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasını diye, az sayılı (Kırgız) halkı düzene sokup örgütlemek için geldik, savaştık. (21) Yeniden verdik. Doğuda Kadırkan dağlarını aşarak halkı öylece kondurduk, öylece düzenledik. Batıda Keñü-Tarman'a kadar Türk halkını öylece kondurduk. Öylece düzenledik. O dönemde kul – kullu olmuş idi, cariyeye – cariyeli olmuş idi. (22) Onca zengin ve düzenlenmiş el-ülkemiz, töremiz idi.

Türk Oğuz²⁰ beyleri, halkı iştin: “Üstteki Gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, Türk halkı el-ülkeni, töreni kim yıkacak? Türk halkı (23) aklına gel. İtaatsizliğinden akıllı kağanın ve gelişmiş el-ülkene kendin yalnızlık yaptın, kötülük getirdin. Silahlılar nereden gelip (seni) zapt etti, mızraklı nereden gelip (seni) sürgün etti? Kutsal Ötüken dağlarının halkı (el-ülkeni bırakıp) gittin. Doğuya gidenler (24) var idi. Batıya gidenler var idi. Vardığın yerde iyilik bu idi: kanın sular gibi aktı, kemiğin dağlar gibi yığıldı. Bey olacak erkek çocuğun – kul boldu, temiz kız çocuğun – cariyeye oldu.” Bilgisizliğinden, kötülüğünden ağabeyim kağan vefat etti. (25) Önce (ağabeyim için) Kırgız kağanın, balbal (olarak) diktim.

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı ve annem kadını yüceltmış Gök, el-ülke bağıslayan Gök, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye (26) kağan (olarak tahta) oturtmuş idi.

Zengin ve varlıklı halk üzerine oturmadım. İçi aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil halk üzerine kağanlık ettim. Kardeşim Kül-Tegin²¹ ile anlaştık. Babamız, ağabeyimiz kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın (27) diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Kül-Tegin ile, iki Şad ile ölesiye yitesiye çabaladım. Öyle çabalayıp birleşik halkı ... etmedim. Ben kendim kağan olduğumda, her yere (28) gitmiş olan halk öle yite, yayan, çıplak dönüp geldi. Halkı doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtany ve Tatabı halkına doğru, güneyde Tabgaç'a doğru on iki kez büyük ordu sürdüm, savaştım. Ondan (29) sonra Gök bağıslı ile, Göğün yarlığı için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip besledim. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin yaptım; az halkı çok yaptım, güçlü el-ülkeyi, güçlü kağanı olduğundan daha iyi yaptım. Dört bucaktaki (30) halkları hepsini bağımlı yaptım. Düşman değil (dost) yaptım. Hepsi bana bağımlı oldu, emeğini, gücünü verir oldular.

Bu kadar töreyi ele geçirip kardeşim Kül-Tegin kendisi öylece vefat etti.

Babam kağan vefat ettiğinde, kardeşim Kül-Tegin yedi yaşında kaldı. (31) Umay²² gibi annem kadın kutu sayesinde kardeşim Kül-Tegin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında, ağabeyim kağanın el-ülkesi, töresi için bu

kadar çabaladı: altı bölge Sogdakilara²³ doğru ordu sürdük, bozguna uğrattık. Tabgaç'dan Oñ-Tutuk beş tümen kişilik ordu geldi, savaştık. (32) Kül-Tegin yaya olarak atılıp hücum etti. Oñ-Tutuk'un kayın biraderini silahlı eli ile yakaladı, silahları ile kağana takdim etti. O orduyu orada yok ettik.

O yirmi bir yaşında Çaça-Señün²⁵ ile savaştık. İlk önce Tadıkıñ-Çur'un²⁶ boz atına binip hücum etti. O at orada (33) öldü. İkinci olarak İşbara-Yamtar'ın²⁷ boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. Üçüncü olarak Yegin-Silig²⁸ begin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orada öldü. Zırhından, kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir (kere) değmedi. (34) hücum ettiğini, Türk begleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yer-Bayırkuların Ulug-İrkin²⁹ düşman oldu. Onu zapt edip Türgi-Yargun³⁰ gölde bozguna uğrattık. Ulug-İrkin azıcık erle kaçtı.

Kül-Tegin yirmi altı (35) yaşında Kırgızlara doğru ordu sürdük. Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda bastık. Kağanı ile Suña³¹ dağında savaştık. Kül-Tegin Bayırkuların ak aygırına (36) binip atılarak hücum etti. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovalayıp vurdu. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız kağanını öldürdük, el-ülkesini aldık.

O yıl Türgeşlere doğru, Altun-Yış³² dağlarını (37) aşarak Ertiş-Ögüz³³ ırmağını geçerek yürüdük. Türgeş halkını uykuda bastık. Türgeş kağanının ordusu Bolçu'da³⁴ ateş, kasırğa gibi geldi, savaştık. Kül-Tegin

alını akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alını akıtmalı boz (38) yakalattı, ikisini kendisi aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgeş kağanının kumandanını, Az Tutuk'un³⁵ eli ile yakaladı. Kağanını orada öldürdük, el-ülkesini aldık. Kara-Türgeşler³⁶ hep tabi oldu. O halkı Tabar'da³⁷ kondurduk. (39) Sogdak halkını düzene sokayım diye Yençü-Ögüz ırmağını geçerek Temir-Kapıg'a kadar ordu sürdük. Ondan sonra Kara-Türgeş halkı yine düşman olmuş. Kengereşlere doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf, yiyecekleri yok idi. Kötü kişiler [...] (40) cesur erler bize hücum etmişler idi. Böyle bir zamana üzülüp Kül-Tegin'i az er ile gönderdik. Büyük bir savaş vermiş. Alp-Şalçı³⁸ kır atına binip hücum etmiş. Kara-Türgeş halkını orada öldürmüş, almış.

Yine yürüyüp ... (41) ile Kuşu-Tutuk³⁹ ile savaşmış. Erlerini hep öldürmüş. Evlerini, mallarını eksiksiz hep getirmiş. Kül-Tegin yirmi yedi yaşında Karluk⁴⁰ halkı özgür düşman oldu. Tamag⁴¹ kutsal tepesinde savaştık. (42) (Kül-) Tegin o savaşta otuz yaşında idi. Alp-Şalçı kır atına binip hücum etti. İki eri düşüre vurdu. Karlukları öldürdük, aldık.

Az halkı düşman oldu. Kara-Göl'de⁴² savaştık. Kül-Tegin otuz bir yaşında idi. Alp-Şalçı kır atına (43) binip hücum etti. Azların Elteber'ini⁴³ tuttu. Az halkı orada yok oldu. Ağabeyim kağan el-ülkesi sarsıldığında, halk ve yönetenler ikiye ayrıldığında, İzgil⁴⁴ halkı ile savaştık. Kül-Tegin Alp-Şalçı kır atına binip (44) ... hücum etti. O at orada düştü. İzgil halkı öldü.

Tokuz-Oğuz⁴⁵ halkı kendi halkım idi. Gök. yer karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. Bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Toğu⁴⁶ şehrinde savaştık. (45) Kül-Tegin Azman⁴⁷ kır atına binip hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Kuşlagak'ta⁴⁸ Edizler⁴⁹ ile savaştık. Kül-Tegin Az yağızına binip ... hücum ederek bir eri mızrakladı. (46) Dokuz eri kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuzlar ile savaştık. Kül-Tegin kır atına binip hücum etti. Askerlerini mızrakladık, el-ülkesini aldık. Dördüncü olarak Çuş⁵⁰ başında savaştık. Türk (47) halkının ayağı sendeledi. Perişan olacak idi. Sürat ile gelen orduyu Kül-Tegin dağıtıp Toñralardan bir grup yiğit on eri Toña-Tegin⁵¹ cenaze töreninde kuşatarak öldürdük. Beşinci olarak Ezgenti-Kadaz'da⁵² Oğuzlarla savaştık. Kül-Tegin (48) Az yağız atına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, şehire girmedi. O ordu orada öldü.

Mağı-Kurgan⁵³ kalesinde kışlayıp ilk baharında Oğuzlara doğru ordu sürdük. Kül-Tegin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül-Tegin (49) Öksüz⁵⁴ kır atına binip dokuz eri mızrakladı, karargâhı vermedi. Annem kadın başta olmak üzere diğer annelerim, ablalarım, prenseslerim bunça hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler yurтта yolda yata kalacak idiniz! (50) Kül-Tegin yok olsa hep ölecek idiniz!

Kardeşim Kül-Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.

Kendim düşünceye daldım. Zamanı Gök paylaştırır. Kişi oğlu hep ölümlü yaratılmış. (51) Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözleri, kaşları berbat olacak deyip düşündüm. Yaşçı, ağlayıcı⁵⁵ olarak Kıtany ve Tatabí halkları başında (52) Udar-Señün geldi. Tabgaç kağanın İsyi Likeñ⁵⁷ geldi. Binlerce hediye, altın ve gümüş gereğinden fazla getirdi. Töpüt kağanından Bölen⁵⁸ geldi. Geride, gün batısındaki Sogd, Berçeker, Bukara⁵⁹ halklarından Neñ-Señün ve Oğul-Tarkan⁶⁰ geldi. (53) On-Ok (halkından), oğlum Türgeş kağanından Makaraç-Tamgaçı⁶¹, Oğuz Bilge⁶² geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu-Çur⁶³ geldi. Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı ve kitabe taşı ustası olarak Tabgaç kağanının yeğeni Çañ-Señün⁶⁴ geldi.

Kül-Tegin Koyun yılında,⁶⁵ on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ay yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, süslerini, yazılı taşın Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül-Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taşı ... bunça sanatçıyı Toygun-Elteber⁶⁶ getirdi.

3 . T O N Y U K U K Y A Z I T I

Birinci anıt

Batı yüzü:

(1) bilge tonyukuk : b(e)n öz(ü)m : t(a)bg(a)ç il(i)ne
kıl(ı)nt(ı)m : türk bod(u)n t(a)bg(a)çka köör(ü)r (e)rti

(2) türk bod(u)n k(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bg(a)çda
(a)dr(ı)ltı k(a)nl(a)ntı : k(a)nin kood(u)p t(a)bg(a)çka
y(a)na iç(i)kdi : t(e)ñri (a)nça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç : k(a)n
b(e)rt(i)m

(3) k(a)n(i)ñ(i)n kood(u)p iç(i)kd(i)ñ : iç(i)kdük üç(ü)n
t(e)ñri öl t(e)m(i)ş (e)r(i)nç türk bod(u)n ölti (a)lk(ı)ntı :
yok boltı türk sir bod(u)n y(e)rinte

(4) bod k(a)lm(a)dı : ıda t(a)şda k(a)lm(i)şi kuubr(a)n(ı)p
y(e)ti yüz boltı : (e)ki ül(ü)gi (a)tl(ı)g (e)rti : bir ül(ü)gi
y(a)d(a)g (e)rti : y(e)ti yüz kişig

(5) ud(u)z(u)gma ul(u)gı ş(a)d (e)rti : (a)yg(ı)l tidi :
(a)y(i)gm(a)si b(e)n (e)rt(i)m bilge tonyukuk : k(a)g(a)n
mu kış(a)yin t(e)d(i)m : s(a)k(ı)nt(ı)m : toruk buuk(a)lı
s(e)m(i)z buuk(a)lı ır(a)kda

(6) bils(e)r s(e)m(i)z buuka toruk buka t(e)y(i)n bilm(e)z
(e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m : (a)nta kisre
t(e)ñri bil(i)g b(e)rtük üç(ü)n öz(ü)m ök k(a)g(a)n
kışd(ı)m : bilge tonyukuk boyla b(a)ga t(a)rk(a)n

(7) birle ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n bol(u)y(ı)n b(i)rye
t(a)bg(a)ç(ı)g : öñre kıt(a)ny(ı)g : yır(ya) og(u)z(u)g :

ük(ü)ş ök öl(ü)rti b(i)lg(e)si ç(a)b(ı)şi b(e)n ök (e)rt(i)m :
çug(a)y kuzin k(a)ra kum(u)g ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z

Güney yüzü:

(8) k(e)y(i)k yiyü t(a)b(ı)şg(a)n y(e)yü ol(u)rur
(e)rt(i)m(i)z : bod(u)n bog(u)zi tok (e)rti: y(a)g(ı)m(i)z
t(e)gre oçuk t(e)g (e)rti: biz aş <t>(e)g (e)rt(i)m(i)z (a)nça
ol(u)r(u)r (e)rkli : og(u)z(u)ntan kür(e)g k(e)lti

(9) kür(e)g s(a)bi (a)nt(a)g tok(u)z og(u)z bod(u)n üze
k(a)g(a)n ol(u)rtı tir t(a)bg(a)çg(a)ru kuunı s(e)ñ(ü)n(ü)g
ıdm(i)ş : kıt(a)nyg(a)ru toğra s(e)m(i)g ıdm(i)ş s(a)b
(a)nça ıdm(i)ş : (a)zkıny türk [bod(u)n ?]

(10) yorıyur (e)rm(i)ş k(a)g(a)ni (a)lp (e)rm(i)ş :
(a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r : sini
t(a)bg(a)ç(ı)g ölürt(e)çi tir m(e)n : öğre kıt(a)ny(ı)g
öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n : bizi og(u)z(u)g

(11) öl(ü)rt(e)çik tir m(e)n t(a)bg(a)ç b(i)rd(i)n y(e)n
t(e)g kıt(a)ny öñd(ü)n y(e)n t(e)g : b(e)n yırd(ı)nda y(a)n
t(e)g(e)yin türk sir bod(u)n y(e)rinte idi yor(ı)m(a)z(u)n
us(a)r idi yok kış(a)l(ı)m:

(12) tir m(e)n : ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p t(ü)n ud(ı)sık(ı)m
k(e)lm(e)di k(ü)nt(ü)z ol(u)rs(ı)k(ı)m k(e)lm(e)di (a)nta
ötrü k(a)g(a)n(ı)ma öt(ü)nd(ü)m : (a)nça öt(ü)nd(ü)m :
t(a)bg(a)ç og(u)z kıt(a)ny buç(e)gü k(a)b(ı)şs(a)r

(13) k(a)lt(a)çı b(i)z : öz (i)çi t(a)ş(ı)n tutm(i)ş t(e)g biz
yuyka (e)rkli tor(u)lg(a)lı uç(u)z (e)rm(i)ş y(i)nçge
(e)rkl(i)g üzg(e)li uç(u)z yuyka k(a)l(ı)n bols(a)r
top(u)lguluk (a)lp (e)rm(i)ş y(i)nçge

(14) yog(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (e)rm(i)ş öñre kını(a)nyda b(i)rye t(a)bg(a)çda kurya kurd(a)nta yırya og(u)zda (e)ki üç biñ süm(ü)z kelt(e)ç(i)m(i)z : b(a)r mu ne (a)nça öt(ü)nd(ü)m :

(15) k(a)g(a)[n(ı)m b(e)n] öz(ü)m bilge tonyukuk öt(ü)ntük öt(ü)nç(ü)m(i)n (e)ş(i)dü b(e)rti : köñl(ü)ñçe ud(u)z t(e)di kök öñ(ü)g yog(u)ru öt(ü)k(e)n yışg(a)ru ud(u)zd(u)m : in(i)g(e)k köl(e)k(i)n toglada og(u)z k(e)lti

(16) [süsi (a)ltı biñ] (e)rm(i)ş : biz (e)ki biñ (e)rt(i)m(i)z : sün(ü)şd(ü)m(ü)z : t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)dı y(a)nyd(ı)m(ı)z ög(ü)zke tüşdi : y(a)nyduk yolta y(e)me ölti köök (a)nta ötrü og(u)z kop(ı)n k(e)lti :

(17) tü[rk k(a)g(a)n(ı)g :] türk bod(u)n(u)g öt(ü)k(e)n y(e)rke b(e)n öz(ü)m bilge tonyukuk <kel(ü)rt(ü)m> öt(ü)k(e)n y(e)r(i)g koonm(i)ş t(e)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)ry(e)ki bod(u)n kuury(a)kı yıry(a)kı öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti :

Doğu yüzü:

(18) (e)ki biñ (e)rt(i)m(i)z [(e)ki] süm[(ü)z b]oltı : türk bod(u)n kıl(lı)ng(a)lı türk k(a)g(a)n ol(u)rg(a)lı ş(a)ntuñ b(a)lıkka t(a)luy ög(ü)zke t(e)gm(i)ş yok (e)rm(i)ş : k(a)g(a)n(ı)ma öt(ü)n(ü)p sü (e)l(e)td(i)m

(19) ş(a)ntuñ b[(a)lık(k)a t(a)luy [ög(ü)zk]e t(e)g(ü)rt(ü)m üç ot(u)z b(a)lık sıdı us(i)n bunt(a)tu yurtda y(a)tu k(a)l(u)r (e)rti : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti : on ok k(a)g(a)ni y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti :

(20) (a)rt[uk] : [kırk(ı)z] küçl(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z

boltı : ol üç k(a)g(a)n ögl(e)ş(i)p (a)ltun yış üye
k(a)b(ı)ş(a)l(ı)m t(e)m(i)ş : (a)nça ögl(e)ş(m)iş : öñre türk
k(a)g(a)ng(a)ru : sül(e)l(ı)m t(e)m(i)ş (a)ñ(a)ru
sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r : ol b(i)zni

(21) [k(a)g(a)ni (a)lp (e)rm(i)ş : (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş
: k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi köök üç(e)gün
k(a)b(ı)ş(ı)p sül(e)l(ı)m : (e)dı yok kış(a)l(ı)m t(e)m(i)ş :
türgiş k(a)g(a)n (a)nça t(e)m(i)ş : b(e)n(i)ñ bod(u)n(u)m
(a)nta (e)rür t(e)m(i)ş :

(22) [türk bod(u)ni y(e)me] bulg(a)nç [ol t(e)m](i)ş
og(u)zi y(e)me t(a)rk(ı)nç ol t(e)m(i)ş : ol s(a)bın
(e)ş(i)d(i)p t(ü)n y(e)me ud(ı)s(ı)k(ı)m k(e)lm(e)z (e)rti:
<k(ü)n y(e)me> ol(ur)sık(ı)m k(e)lm(e)z (e)rti : (a)nta
s(a)k(ı)nt(ı)ma :

(23) [ilk kırk(ı)zk]a sü[l(e)s(e)r [y(e)g (e)r]m(i)ş
t(e)d(i)m köögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş : tum(i)ş t(e)y(i)n :
(e)ş(i)d(i)p : bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m
: y(e)rçi t(i)l(e)d(i)m çölgi (a)z (e)ri bult(u)m

(24) (e)ş(i)dt(i)m (a)z yir y[olı ?] (a)nı b[ırl(e) ? ...
(e)r]m(i)ş : bir (a)t oruukı (e)rm(i)ş (a)nın b(a)rm(i)ş
(a)ñ(a)r (a)yt(ı)p bir (a)tl(ı)g b(a)rm(i)ş t(e)y(i)n ol
yol(u)n yorus(a)r unç t(e)d(i)m : s(a)k(ı)nt(ı)m :
k(a)g(a)n(ı)ma

Kuzey yüzü:

(25) öt(ü)nd(ü)m : sü yoritd(ı)m (a)tl(a)t [t(e)d](i)m (a)k
t(e)rm(e)l k(e)çe ug(u)r k(a)lıtd(ı)m : (a)t üye b(i)nt(ü)re
k(a)r(ı)g sökd(ü)m yok(a)ru (a)t y(e)te y(a)d(a)g(ı)n

ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m önr(e)ki (e)r

(26) yug(u)rça ıd(ı)p ıb(a)r baş aşd(ı)m(ı)z : yub(u)lu
int(i)m(i)z : on tünke y(a)nt(a)k(ı) tug (e)birü
b(a)rd(ı)m(ı)z : y(e)rçi y(e)r y(a)ñ(ı)l(ı)p bog(u)zl(a)ntı
buñ(a)d(ı)p k(a)g(a)n y(e)lü kör t(e)m(i)ş

(27) (a)nı sub[ka] b(a)rd[(ı)m(ı)z] ol sub kuudı
b(a)rd(ı)m(ı)z (a)s(ı)ng(a)lı tüş(ü)rt(ü)m(ü)z : (a)t(ı)g ıka
b(a)yur (e)rt(i)m(i)z : küün y(e)me : tün y(e)me : y(e)lü
b(a)rd(ı)m(ı)z : kırk(ı)z(ı)g uka b(a)sd(ı)m(ı)z

(28) [...] süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z : k(a)ni süsi
t(e)r(i)lm(i)ş : süñ(ü)şd(ü)m(ü)z : s(a)nçd(ı)m(ı)z :
k(a)n(i)n öl(ü)rt(ü)m(ü)z : k(a)g(a)nka kırk(ı)z bod(u)ni
iç(i)kdi : yük(ü)nti : y(a)nt(ı)m(ı)z : köögm(e)n yış(ı)g
(e)b(i)rü k(e)lt(i)m(i)z

(29) kırk(ı)zda y(a)nt(ı)m(ı)z : türg(e)ş k(a)g(a)nta
küür(e)g k(e)lti : s(a)bi (a)nt(a)g : öñd(ü)n k(a)g(a)n-
g(a)ru sü yorıl(ı)m t(e)m(i)ş : yor(ı)m(a)s(a)r bizni
k(a)g(a)ni (a)lp (e)rm(i)ş : (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş :
k(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r

(30) bizni öl(ü)rt(e)ç(i)k ök t(e)m(i)ş türg(e)ş k(a)g(a)ni
t(a)şık(m)iş tidi : on ok bod(u)ni k(a)lıs(ı)z t(a)şık(m)iş :
t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş : ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(ı)p
k(a)g(a)n(ı)m b(e)n (e)bg(e)rü tüş(e)yin tidi

(31) k(a)tun yok bolm(i)ş (e)rti : (a)nı yogl(a)t(a)yin tedi :
sü b(a)r(ı)ñ t(e)di : (a)ltun yışda ol(u)r(u)ñ t(e)di : sü başı
ın(a)l k(a)g(a)n t(a)rduş ş(a)d b(a)rz(u)n t(e)di : bilge
tonyukuk(k)a b(a)ña (a)ydı

(32) bu süg (e)l(e)t tidi : kıy(ı)n(ı)g kööñl(ü)ñçe (a)y
b(e)n s(a)ña ne (a)y(a)y(i)n tidi : k(e)lir (e)rs(e)r köörü

k(e)lür k(e)lm(e)z (e)rs(e)r tıl(ı)g s(a)b(ı)g (a)lı olur tidi
(a)ltun yışda ol(u)rt(u)m(u)z

(33) üç küür(e)g kişi k(e)lti : s(a)bi bir k(a)g(a)ni sü
t(a)şıkdı : on ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)şıkdı tir : y(a)rış
y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş : ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p
k(a)g(a)ng(a)ru ol s(a)b(ı)g ıdt(ı)m : k(a)nta y(a)n
s(a)b(ı)g y(a)na

(34) k(e)l<(ü)r>ti : ol(u)r(u)ñ tiy(i)n t(e)m(i)ş : y(e)lme
k(a)rgu (e)dgüti urg(ı)l b(a)s(ı)tma t(e)m(i)ş : böğ<ü>
k(a)g(a)n b(a)ñ(a)ru (a)nça yıdm(i)ş : (a)pa t(a)rk(a)n-
g(a)ru içre s(a)b ıdm(i)ş : bilge tonyukuk any(ı)g ol : üz
ol

(35) sü yorıl(ı)m t(e)d(e)çi unam(a)ñ : ol s(a)b(ı)g
(e)ş(i)d(i)p sü yorıtd(ı)m : (a)lt(u)n yış(ı)g yols(ı)z(ı)n
(a)şd(ı)m<(ı)z> : (e)rt(i)ş öğ(ü)z(ü)g k(e)ç(i)gsiz(i)n
k(e)çd(i)m(i)z : tün (a)k(ı)td(ı)m(ı)z : bolçuka t(a)ñ
ünt(ü)rü t(e)gd(i)m(i)z :

İkinci anıt

Batı yüzü:

(36) tıl(ı)g k(e)lürti : s(a)bı (a)nt(a)g : y(a)r(ı)ş y(a)zıda
on tüm(e)n sü t(e)r(i)lti tir : ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p
b(e)gl(e)r koop[(ı)n]

(37) y(a)n(a)l(ı)m : (a)rığ ubuti y(e)g t(e)di b(e)n (a)nça
t(e)r m(e)n : b(e)n bilge tonyukuk : (a)lt(u)n yış(ı)g (a)şa
k(e)lt(i)m(i)z : (e)rt(i)ş öğ(ü)z(ü)g

(38) k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z : k(e)lm(i)şi (a)lp tidi :
tuym(a)dı : t(e)ñri um(a)y iduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti

(e)r(i)nç : n(e)ke t(e)z(e)r biz

(39) üküş t(e)y(i)n n(e)ke koorkuur biz : (a)z t(e)y(i)n ne
b(a)s(i)n(a)l(i)m t(e)g(e)l(i)m tid(i)m : t(e)gd(i)m(i)z
yulıd(i)m(i)z : (e)kinti küün

(40) örtçe kıız(i)p k(e)lti : süñ(ü)şd(ü)m(ü)z : biz(i)nte
(e)ki uçı sıñ(a)rça (a)rtuk (e)rti : t(e)ñri y(a)rl(i)kaduk
üç(ü)n üküş t(e)y(i)n

(41) koorkm(a)d(i)m(i)z : süñ(ü)şd(ü)m(ü)z : t(a)rd(u)ş
ş(a)dra udı y(a)nyd(i)m(i)z : k(a)g(a)n(i)n tutd(u)m(u)z :
y(a)bgusin ş(a)din

(42) (a)nta öl(ü)rti : (e)l(i)gçe (e)r tutd(u)m(u)z : ol ok
tün : bod(u)nin s(a)yu ı(d)t(i)m(i)z : ol s(a)b(i)g
(e)ş(i)d(i)p on ok b(e)gl(e)ri bod(u)ni koop

(43) k(e)lti : yükünti k(e)l(i)gme b(e)gl(e)rin bod(u)nin
it(i)p yıg(i)p (a)zça bod(u)n t(e)zm(i)ş (e)rti : on ok süsin
sül(e)td(i)m

(44) biz y(e)me sül(e)d(i)m(i)z : (a)nı (e)rt(i)m(i)z :
y(e)nçü ög(ü)z(ü)g k(e)çe tinsi oğlu y(a)t(i)gma
b(e)ñl(i)g(e)k t(a)g(i)g (e)rtü

Güney yüzü:

(45) t(e)m(i)r k(a)p(i)gka t(e)gi irt(i)m(i)z : (a)nta
y(a)nt(u)rt(u)m(u)z : m(a)l k(a)g(a)nka [...] t(e)z(i)k
tok(a)r s(i)n [...]

(46) (a)nta b(e)rüki suk b(a)şl(i)g sogd(a)k bod(u)n koop
k(e)lti : yük(ü)nti : türük bod(u)n t(e)m(i)r k(a)p(i)gka
t(e)nsi oğlu

(47) t(e)nsi oğlu y(a)t(i)gma t(a)gka t(e)gm(i)ş idi yok

(e)rm(i)ş ol y(e)rke b(e)n bilge tonyukuk t(e)gürtük
üç(ü)n

(48) s(a)r(r)g (a)ltun ür(ü)ñ küüm(ü)ş kız kood(u)z (e)gri
t(e)bi (a)gı buñs(ı)z k(e)lürti : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n
bilg(e)sin üç(ü)n

(49) (a)lpin üç(ü)n t(a)bg(a)çka y(e)ti y(i)girmi süñ(ü)şdi
: kıt(a)nyka y(e)ti süñ(ü)şdi : og(u)zka b(e)ş süñ(ü)şdi
(a)nta (a)yguç[si ?]

(50) y(e)me b(e)n ök (e)rt(i)m : yağıç[si] y(e)me b(e)n
ök (e)rt(i)m : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)nka türük b(ö)ğü
k(a)g(a)nka türük bilge k[(a)g(a)nka]

Doğru yüzü:

(51) k(a)p(a)g(a)n k(a)g(a)n [...] : tün ud(ı)m(a)tı

(52) küüntüz ol(u)rm(a)tı : kız(ı)l k(a)n(ı)m tök(ü)ti :
k(a)ra t(e)r(i)m yüg(ü)rt[i] : iş(i)g küç(ü)g b(e)rt(i)m ök
uz(u)n y(e)lm(e)g y(e)me ıdt(ı)m ok

(53) (a)rkuy k(a)rgug ulg(a)rtd(ı)m ok y(a)n(ı)gma
y(a)gıg k(e)lür(ü)r (e)rt(i)m k(a)g(a)n(ı)m(i)n sü
(e)l(e)td(i)m(i)z : t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)zu

(54) bu türük bod(u)n (a)ra y(a)r(ı)kl(ı)g y(a)gıg
k(e)ltürm(e)d(i)m : tüg(ü)nl(ü)g (a)t(ı)g yüg(ü)rtm(e)-
d(i)m : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r :

(55) udu b(e)n öz(ü)m k(a)zg(a)nm(a)s(a)r il y(e)me
bod(u)n y(e)me yok (e)rt(e)çi (e)rti : k(a)zg(a)ntuk(i)n
üç(ü)n : udu öz(ü)m k(a)zg(a)ntuk(u)m üç(ü)n :

(56) il y(e)me il boltı : bod(u)n y(e)me bod(u)n boltı :
öz(ü)m k(a)rı bolt(u)m : ul(u)g bolt(u)m : n(e)ñ

y(e)rd(e)ki : k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)nka

(57) bünt(e)gi b(a)r (e)rs(e)r ne buñi b(a)r (e)rt(e)çi
(e)rm(i)ş

(58) türük bilge k(a)g(a)n iliñe bititd(i)m : b(e)n bilge
tonyukuk

Kuzey yüzü:

(59) ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r yok (e)rti
(e)rs(e)r : b(e)n öz(ü)m bilge tonyukuk k(a)zg(a)n-
m(a)s(a)r b(e)n yok (e)rt(i)m (e)rs(e)r

(60) k(a)p(a)g(a)n k(a)g(a)n : türük sir bod(u)n y(e)r(i)nte
bod y(e)me : bod(u)n y(e)me : kişi y(e)me idi yok
(e)rt(e)çi (e)rti

(61) ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n bilge tonyukuk k(a)zg(a)ntuk
üç(ü)n k(a)p(a)g(a)n k(a)g(a)n türük sir bod(u)n yorıduki
bu

(62) türük bilge k(a)g(a)n : türük sir bod(u)n(u)g og(u)z
bod(u)n(u)g ig(i)dü ol(u)rur

3. ТОНЬЮКУК ТУРАСКААЛЫ

(1) Мерген угаанныг Тоньюук¹ мен бодум табгач² элинге³ кижизиттиндим. Түрк бодун⁴ табгачыга чагыртыр чорду. (2) Түрк чон хааны чок болгаш, табгачыдан адырылды, хаанныг болду. (Ынчалза-даа) хаанын каап, табгачыга катап ижикти.

Деңгер ынча дээн иргин: «Хаан бердим, (3) (хааның) каггаш, (өскеге) ижиктин». Ижиккениң ужун деңгер: «Өл!» – дээн иргин. Түрк бодун өлду, ат болду, чок болду. Түрк сир⁵ чон черинде (4) боду калбады.

Ыяшта, дашта калганы каттышкаш, чеди чүс болду. Ийи бөлүү аъттыг турган, бир бөлүү чадаг турган. Чеди чүс кижини (5) баштаан улуу шад⁶ турган. «(Биске) каттыш!» – диди. Каттышканы мен болдум, мерген угаанныг Тоньюук. «(Мону) каган кылырын кызайн бе?» – дидим. Сагындым (бода-дым): «Арган бугалыын, семис бугалыын билзе-даа, (6) семис буга, арган буга кайыл дээрзин билбес турган» – дийин. Ынчаар (бодап) сагындым. Ооң соонда деңгер билиг берген ужун бодум (ону) каган кылдым.

Ол: «Мерген угаанныг Тоньюукту бойла багатаркан⁷ дужаалдыг кылгаш, бодум Илтериш-каган⁸ болуйн» – дээш, мурнуу чүкче табгачыны, чөөн талага кытаньны⁹, соңгу талага огузту¹⁰ хөйүнү-ле

өлүрдү. Ооң сүмечизи, баштыңчызы мен чордум.

Чугай-Кузыга, Кара-Кумга¹¹ чурттап олурдуvus. (8) Элик чип, кодан чип олурар чордуvus. Чоннуң боксу тодуг чорду. Дайзынывыс долгандыр араатан куш дег турган. Бис сек дег турдуvus. Ынчаар (чурттап) олурувуста, огузтардан дескен кижичи келди. (9) Дескен кижиниң сөзү мындыг: «Токуз-огуз¹² чоннуң үстүнге каган олурду» – дээн. Табгачыже Куны-сеңүннү¹³ ыткан. Кытаньнарже Тоңра-Семни¹⁴ ыткан. Сөстү ынча (деп) ыткан: «Азазыг (эвээш) түрк чон (10) чоруп чоруур-дур. Каганы – алып¹⁵, айгучузу¹⁶ – билге¹⁷. Ол ийи кижичи бар турда, силерни табгачыларны, өлүрер боор – дээр мен. – Чөөн чүкте кытаньнарны өлүрер боор – дээр мен. – Бисти огузтарны (11) база өлүрер боор – дээр мен. – Табгач (чон), мурнуу таладан халда! Кытань (чон), чөөн таладан халда! Мен соңгу таладан халдаайн! Түрк сир чон бодунуң черинге ээ бооп чорбазын! Болдунза, ону чок кылыылы.»

(12) Ол сөстү дыңнааш, дүне удуксаарым келбеди, хүндүс олуруксаарым келбеди. Ооң соонда хаанымга дилег кылдым. Мынча деп диледим: «Табгач, огуз, кытань – бо үш катгышса, (13) камгалал чок калыр боор бис. Бис бодувус иштивисти чүгле даштывыс туткан дег апаар бис. Чуга чүвени дежери белен, чиңге чүвени үзери белен. Чуга кылын апарза, дежери берге, чиңге (14) чоон апарза, үзери берге. Чөөн чүкте кытаньга, мурнуу чүкте табгачыга, барыын чүкте курданга¹⁸, соңгу талада огузка, ийи-

үш муң шериглиг келир (шаавыс) бар бе?» – ынча деп. (хаанга) сөглөдим. (15)

Каганым, мээң бодумнуң, мерген угаанныг Тоньюкуктун сөглээн сөзүн дыңнады: «Хөңнүн-биле (шеригни) удурт» – деди.

Көк-Өң¹⁹ (хемни) сүзүп кешкеш, Өтүкөн²⁰ ыяшче эдертип чоруптум. Тогла²¹ хемге огузтар инек, хөлгелиг келди. (16) Шерии алды муң турган. Бис ийи муң турган бис. Тулуштувус. Денгер чарлык болду – (огузтарны) аштывыс. Хемге дүштүлөр. Аштырганнар орукка база өлгөн боор. Ооң соонда огуз(тар) шупту келди. (17)

Түрк чонну Өтүкөн черинге мен бодум, мерген угаанныг Тоньюкук эккелдим. (Түрк чон) Өтүкөн черинде (турумчуп) хонган деп дыңнааш, мурнуу чүк чону, барыын чүк, соңгү чүк, чөөн чүк чону келди. (18)

Ийи муң кижиге турган бис. Бис ийи кезек шериг болдувус. Түрк бодун тывылгала, түрк каган дүжүлгеге олургала Шантуң²² балыкка²³, далайга четпээн турган. Каганымга (мону) сөглээш, шериглиг чоруптум. (19) Шантуң балыкка, далайга (шеригни) чедирдим. Чээрби үш хоорайны (шериг) үреди. Усын-Бунтату²⁴ чуртта (чурттап) чыдып калганнар.

Табгач каган дайзынывыс турган. Он-ок²⁵ каганы дайзынывыс турган (20) (Оон) артык (кыргыз²⁶) күш(түг каган дайзынывыс) болду. Ол үш каган сүмелешкеш: «Алтун-Йыш²⁷ баары-биле каттыжаалыңар» – дишкен. Ынча деп сүмелешкен:

«Чөөн чүкте түрк каган-биле чаалажыылыңар – дишкен. – Ынаар (барып) чаалашпазывысса, канчап-даа болза олар бисти – (21) оларның каганы – алып, айгучузу – билге болгай – канчап-даа болза, өлүргей. Үжелээ каттыжып, чаалажыылыңар, оларны чок кылыылыңар!» – дишкеннер.

Түргеш²⁸ каган (м)ынча дээн: «Мээң чонум аңаа баар – дээн. (22) – Түрк чон база будулганы ол-дур – дээн. – Огузтары база тарааны ол-дур» – дээн. Ол сөстөрни дыңнааш, дүне уйгум келбестээн, (хүндүс) олуруксаам-даа келбестээн. Ынчан мынчаар бодадым: (23) «(Кыргызтарга удур) чаалажыылыңар» – дидим. Көгмен²⁹ оруу чаңгыс, (хар) дуглаан деп дыңнааш: «Бо оруктан чорза, таарышпас» – дидим. Ол чер чурттуг черчи-үдекчи³⁰ диледим. Хову (чурттуг) аз³¹ (сөөк) эр тыптым. (24) (Ол мынча диди): «Бодум Аз черимни би(лир мен). Бир турлаг бар. Аны³² (хемнеп ынаар) барза, аңаа хонар (дизе), аъттыг (хүннеш) баар» – дээн. «Ол оруктап чорза, болур» – дидим. Ынчап бодадым. Каганымга (25) чугааладым, шериг чоруттум. «Аъттандырыңар!» – дидим. Ак-Термел³³ хемни кешкеш, доктааттым. Аътка мундуруп, хар (таварты) орук үндүрдүм. Өрү аът(тарын) чедип, чадаг, ыяштан туттунуп (чорааш) (шеригни) чоктаттым. Мурнунда эр(лер) (26) хар сүзүп четкеш, ыяштыг (сын) бажын аштывыс, (куду) чуглуп баттывыс. Ол дүне ийни дуглаан харны оюп бардывыс.

Үдекчи черни чазып, боксун кестирди.

Мунгарап каган: «Аъттарны челдирип көр» – дээн. (27) Аны хемге бардывыс. Ол хемни куду баттывыс. Санап алыр дээш, аъттардан (шериг-ни) дүжүрдүвүс. Аът(тар)ны ыяшка багладывыс. Хүндүс-даа, дүне-даа челзип бардывыс. Кыргыз-(тар)же удуп чыдырда халдадывыс. (28) ... чыдалар-биле (оруувус) ажыттывыс. Хааны, шерии чыглы берген. Тулуштувус, шашкылаштывыс. Хаанын өлүрдүвүс. Каганымга кыргыз чону ижикти, чагыртты. Чандывыс. Көгмен дагларын долганып келдивис. (29) Кыргызтан (дедир) чандывыс.

Түргеш кагандан дескен кижиге келди. Сөзү мындыг: «Чөөн чүкте каганче чаалажып чоруулу – дээн. – Чорбазывысса, бисти – каганы алып болганда, айгучузу – билге болганда – канчап-даа тургаш болза, (30) бисти өлүрер боор – дээн. – Түргеш каганы дайылдажып чорупкан – дээн. – Он-ок чону бүрүнү-биле дайылдажып чорупкан – дээн. – Табгач шерии база бар». Ол сөстү дыңнааш, каганым: «Мен өөмчө чорууйн – диди. (31) – Кадын чок апарган-дыр. Ону орнукушудайн – диди. – Шериг-биле чоруй барыңар – диди. – Алтун-Йышка олуруңар – диди. – Шериг(нин) бажыңга Ынал-каган³⁴, тардуш³⁵ шад барзың» – диди. Мерген угаанныг Тоньюкукка, менээ ол айытты: (32) «Бо шеригни башта – диди. – Хыйнаарын хөңнүң-биле айыт. Мен сенээ чүү дээр мен – диди. Келир болза, алдарлыг эр(лер) көвүдээр. Келбес болза, дыл-сөс (медээ) ап олур – диди.»

Алтун-Йышка олурдувус. (33) Үш дескен кижиге

келди. (Оларнын) сөзү бир (аай): «Каганы шериглиг чаалажып үнүптү. Он-ок шерии шупту чаалажып үнүптү – дээн. – Йарыш ховузунга чыглыылыңар!» – дээн. Ол сөстү дыңнааш, каганга бо сөстү ыттым: «Канчаайн?» (34) Харыы сөзү келди: «Олуруңар! – дээн. – Далашпаңар, доскуулду эки тургузуңар, бастырбаңар!» – дээн. Бөгү-каган³⁷ менээ ынча (деп) айыткан болган. Апа-тарканга³⁸ (ол) бүдүү сөс ыткан: «Мерген угаанныг Тоньюкук – анчыг кижии ол, боду ол ужурун билир. Шериглиг чоруулу дизе, ынаваңар». Ол сөстү дыңнааш, шериг чоруттум. Алтун-Йышты орук чок черлеп аштым. Эртиш³⁹ хемни кежиг чок (черлеп) кештивис. Дүне доктаадывыс, Болчуга⁴⁰ даң бажында четтивис. (36)

Дылды келдиртти, сөзү (м)ындыг: «Йарыш ховузунда он түмен шериг диргелди» – дээн. Ол сөстү дыңнааш, беглер шупту (37): «Чанаалыңар. Арыг кижилерниң ыяды эки» – диди. Мен ынча дээр мен. Мен, мерген угаанныг Тоньюкук: «Алтун-Йышты ажып келдивис. Эртиш хемни (38) кежип келдивис. Келгени – маадыр-чорук – дижир, (ынчал-за-даа) ону дуймадылар. – Деңгер, Умай, ыдык Чер-Суг⁴² база дуза бээр дийин. Чүге дезер бис? (39) Хөй дээш, чүге коргар? Эвээш бис дээш, чүге бастыраңар бис? Халдаалыңар!» – дидим. Халдадывыс, тииледивис.

Ийиги хүн (олар) келдилер. (40) Өрт дег кызып келдилер. Чаалаштывыс. Биске көөрде ийи ужу чартыгы хире хөй болду. Деңгер чарлык болган ужун

(олар) хөй дээш бис (41) кортпадывыс, тулуштувус. Тардуш шады киришти. Тииледивис. Каганын туттувус. Йабгузун⁴³, шадын (42) ында өлүрдүвүс.

Бежен хире эрни туттувус. Ол-ла дүне чон бүрүзүнче (элчилер) ыттывыс. Ол сөстү дыңнааш. Он-ок беглери, чону шупту (43) келди, чагыртты. Келген беглерин, чонун тургузуп, чыып (турумда), эвээш чон дескен болган. Он-ок шерин чаалаштырдым. (44) Бис оон-даа ыңай чаалаштывыс. Ону (дайзынны) сүрдүвүс. Йенчү хемни⁴⁴ кежип, Тенси⁴⁵ оглу(нуң) чыдары Беңлигек⁴⁶ дагны ажып (45) Темир-Капыгга⁴⁷ чедир сүрдүвүс. Ону оон (дедир) чандырдывыс. Ынал-каганга ... тезик, тохар(лар)⁴⁸ (46) ынчан Сук⁴⁹ баштаан согдак⁵⁰ чон шупту (чагыртып) келди.

Ол хүн(нер)де түрк чон Темир-Капыгга, (47) Тенси оглу чыткан дагга кажан-даа четпээн турган. Ол черге мен, мерген угаанныг Тоньюкук (шериглиг) чедип келгеним ужун (48) сарыг алдынны, ак хүмүштү, кыстар-кадайларны, тевелер, эртине-байлакты муңчок эккелди.

Илтериш-каган билге болганының ужун (49), алып болганының ужун табгачы-биле он чеди катап тулушту. Кытань-биле чеди тулушту. Огуз-биле беш тулушту. (50) Аңаа мен айгучу бооп турдум, чаачызы (шериг баштыңы) база мен турдум.

Илтериш-каганга, Түрк Бөгү-каганга, Түрк Билге-к(аганга) (51)

Капаган-каган⁵¹ ... дүне удувайн, (52) хүндүс

олурбайн, кызыл ханым дөгүлдүр. кара дерим чүгүртүр ижим, күжүм берип чордум. Мен бодум узун хайгыыл ыдып турдум. (53) Аркуй⁵² доскуулун улгаттырдым, бастырган дайзынны келдирип (эккеп) турдум.

Каганым-биле чаага шериг баштадывыс. Деңгер чарлык болзун! (54) Бо түрк чонга чепсектиг дайзын келдирбедим, демдектиг аът чүгүртпедим.

Илтериш-каган тыппаан болза, (55) ооң соонда мен бодум тыппаан болзумза, эл-чурт-даа, чон-даа чок болур турган. Тыпканының ужун, ооң соонда мен бодум тыпканым ужун (56) эл-чурт-даа эл-чурт болду, чон-даа чон болду.

Бодум кырган бодум, улуг болдум. Кайы-бир черде каганныг чонда (57) бо дег (айгучу) бар болза, (ол чонга) кандыг мунгаг бар тургай эртик? (58)

Түрк Билге-каган чонунга (кылдыр) бижиттим. Мен, мерген угаанныг Тоньюкук. (59)

Илтериш-каган тыппаан болза, (ол) чок турган болза, мен бодум, угаанныг Тоньюкук тыппаан болзумза, мен чок турган болзумза, (60) Капаган-каган, түрк сир чон черинде аймак-даа, чон-даа кижилер-даа, ээ-даа (чагырыкчы-даа) чок тургай эртик. (61) Илтериш-каган, мерген угаанныг Тоньюкук тыпкан ужун Капаган-каган түрк сир чон чоруп чорууру бо. (62)

Түрк Билге-каган түрк сир чонну, огуз чонну баштап олурар.

3 . T O N Y U K U K Y A Z I T I

(1) Bilge Tonyukuk¹, ben kendim, Tabgaç² elinde³ eğitim aldım. Türk halkı Tabgaç'a bağımlı idi. (2) Türk halkı hanını bulmayınca, Tabgaç'dan ayrıldı, hanlı oldu, (fakat) hanını bırakıp Tabgaç'a yeniden bağımlı oldu.

Gök-Tejri şöyle demiş: “Han verdim, (3) hanını bırakıp (başkalara) bağımlı oldun”. Bağımlı olduğun için Gök-Tejri: “Öl!” – demiş. Türk bodunu⁴ öldü, mahvoldu. Türk Sir⁵ bodunu ülkesinde (4) kendileri kalmadı.

Dağda, bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldu. İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiye (5) komutanlık eden şad idi. “(Bize) katıl!” – dediler. Katılmış olanı ben idim, Bilge Tonyukuk. “(Bunu) kağan mı yapayım?” – dedim. Düşündüm: “Zayıf boğaları, semiz boğaları (6) bilirse, semiz boğa zayıf boğa olduğunu bilmezmiş”. Öylece düşündüm. Ondan sonra, Gök-Tejri akıl verdiği için, ben (onu) kağan yaptım.

[İleriş-Kağan]: “Bilge Tonyukuka Boyla Baga-Tarkan⁷ (7) unvan verip kendim İleriş-Kağan⁸ olayım.” – diyerek, güneyde Tabgaçları, doğuda Kıtanyları,⁹ kuzeyde Oğuzları¹⁰ pek çok öldürdü. Onun danışmanı, kumandanı ben idim.

Çugay-Kuzı'ga, Karakum'da¹¹ oturuyor idik. (8) Geyik yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi. Düşmanlarımız çepeçevre yırtıcı kuş gibi idi, biz

aş gibi idik. Böylece oturur iken, Oğuzlardan bir kaçak geldi (9) kaçağın sözleri şöyle idi: “Tokuz-Oğuz¹² halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı” – dedi. Tabgaç'a Kuni-Senjün'ü¹³ göndermiş. Kıtanylılara Toņra-Sem'i¹⁴ göndermiş. Şöyle haber göndermiş: “Azıcık Türk (10) ortalıkta imiş. Kağanları – alp¹⁵ imiş, ayguçusu¹⁶ – bilge¹⁷ imiş. O iki kişi var oldukça, sizi, Tabgaçları öldürecektir! – derim. – Doğuda Kıtanyları öldürecektir! – derim. – Bizi, Oğuzları (11) öldürecektir! – derim. – Tabgaçlar güney tarafından saldırın, Kıtanylar doğu tarafından saldırın, biz kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir bodunu, ülkesinde sahip olmasın! Olacaksa, onları yok edelim.” (12)

Bu sözü işitip, gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma ricada bulundum. Şöyle ricada bulundum: “Tabgaçlar, Oğuzlar, Kıtanylar – bu üçü birleşirse, (13) çaresiz kalırız. Biz içimizi ancak dışımız tutmuş gibiyiz. (Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olursa, onu delmek zor, ince (14) yoğun olursa kırmak zor. Doğuda Kıtany'a, güneyde Tabgaç'a, batıda Kurlan'a¹⁸, kuzeyde Oğuz'a iki-üç bin askerimiz ile saldırabilir miyiz?” Böylece ricada bulundum. (15)

Kağanım, benim kendimin, Bilge Tonyukuk'un söylediklerini dinledi: “(Orduyu) gönlünce sür!” – dedi.

Kök-Öñ¹⁹ (ırmağını) geçerek Ötügen²⁰ dağlarına doğru sürdüm. Togla²¹ ırmağına Oğuzlar inek, kölükle geldiler. (16) Ordusu altı bin kişilik imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Gök Teñri yarlıgadı – (Oğuzları) bozguna

uğrattık. ırmağa düřtüler. Bozguna uğramayanları da yollarda ölüp kaldılar. Ondan sonra Oğuzlar hepsi geldi. (17)

Türk halkını Ötüken toprağına, ben kendim, Bilge Tonyukuk getirdim. (Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar geldiler. (18)

İki bin idik. İki bölük ordumuz vardı. Türk bodunu yaratılalı, Türk kağanı tahta oturalı, Şantı²² balıklarına,²³ denize varmamış idi. Kağanıma ricada bulunup ordu sürdüm. (19) Şantı balıklartına, denize (orduyu) götürdüm. Yirmi üç şehri (ordu) zapt etti. Usın-Buntatu²⁴ ülkesinde kalıyordu.

Tabgaç kağanı düşmanımız idi. On-Ok²⁵ kağanı düşmanımız idi. (20) Daha güçlü Kırgız²⁶ kağanı düşmanımız oldu. Bu üç kağan birbirine danışıp: “Altun-Yış²⁷ dağları üzerinde buluşalım” – demişler. Şöyle akıl danışmışlar: “Doğudaki Türk kağanına doğru ordu sürelim – demişler. – Eğer onların üzerine ordu sürmesek, ne olursa olsun, onlar bizi, (21) kağanı – alp imiş, ayguçusu – bilge imiş, ne olursa olsun, öldürecektir. Üçümüz birleşip ordu sürelim, tümüyle yok edelim” – demişler.

Türgeş²⁸ kağanı şöyle demiş: “Benim halkım orada olacaktır. – demiş. (22) – Türk halkı kargaşa içindedir, Oğuzlar da huzursuzdur.” – demiş. Bu sözleri işitince, gece uyuyasım gelmiyordu, (gündüz) oturasım gelmiyordu. O zaman düşündüm işte: (23) “(Kırgızlara doğru) sürsek iyi olur.” – dedim. Kögmen²⁹ yolu tek imiş,

kapanmış diye işitip: “Bu yoldan yürüseğ iyi olmayacak.” – dedim. Yerçi.³⁰ Kılavuz istedim. Bozkırdaki Azlardan bir adam buldum. (24) Bunu (ondan) işittim: “Kendim Az³¹ topraklarını bilirim. Anı³² ırmağı üzerinden giderse, at bir günlüğümüş.” “Bu yoldan giderse mümkündür.” – dedim. Düşündüm. Kağanıma (25) anlaşıp, ordu topladım. “Atlara binin!” – dedim. Ak-Termel³³ ırmağını geçerek durakladım. At üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, ağaçlardan tutuna tutuna dağa ağıdurdım. Öncü askerleri (26) karları yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aşttık. Yuvarlanırcasına indik. On gecede yanlardaki engelleri dolanarak gittik.

Yerçi yanıldı ve boğazlandı. Bunalıp kağan: “Sürer misin” – demiş. (27) Anı ırmağına vardık. O ırmağın aşağısına doğru gittik. Saymak için (askerleri atlardan) indiriyorduk. Atları ağaçlara bağılıyorduk. Gece gündüz koşturarak gittik. Kırgızları uykuda iken bastık. (28) ... mızraklar ile açttık. Hanı ve ordusu toparlanmış. Savaşttık, vurduk. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız halkı teslim oldu, boyun eğdi. Döndük. Kögmen dağlarını dolanıp geldik. (29) Kırgızlardan döndük.

Türgeş kağanından kaçak geldi. Sözleri şöyle idi: “Doğru kağanına karşı ordu yürütelim – demiş. – Yürütmesek, bizi, kağanı – alp, ayguçusu – bilge, ne olursa olsun, (30) bizi öldürecekttir! – demiş. – Türgeş kağanı sefere çıkmış – dedi. – On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış, Tabgaç askerleri var imiş”. Bu sözleri işitip kağanım: “Ben eve ineyim – dedi. (31) – Kadın

vefat etmiş. Ona cenaze töreni yaptırayım – dedi. –
Orduyu sürün – dedi. – Altun-Yış dağlarında oturun –
dedi. – Komutanlığı Inal-Kağan ile Tarduş Şadı
yapsınlar.” – dedi. Bilge Tonyukuk, bana dedi: (32) “Bu
orduyu yönet. – dedi. – Cezaları dilediğin gibi ver. Ben
sana ne diyeyim?” – dedi. – Gelir ise, kahramanlar sayısı
çoğalacak. Gelmez ise, haber alarak oturun.” – dedi.

Altun-Yış dağlarında oturduk. (33) Üç kaçak kişi
geldi. Sözleri bir idi: “Kağanı ordu ile sefere çıktı. On-Ok
ordusu tümüyle sefere çıktı. – diyorlar. – Yarış ovasında
toplanalım.” – demişler. Bu sözleri işitip kağana haber
gönderdim. (34) Kağandan şöyle yanıt geldi: “Oturun! –
demiş. – Dikkatli olunuz. Devriyeleri iyi yönet. Baskına
uğratma!” – demiş. Böğü-Kağan, bana böyle haber
göndermiş. Apa-Tarkan'a ise, gizli mesaj göndermiş:
“Bilge Tonyukuk, aksi birisi. (35) Orduyu yürütelim
dese, kabul etmeyin”. Bu haberi duyunca orduyu sürdüm.
Altun-Yış dağlarını yolsuzca aştık, Ertiş-Ögüz³⁹ ırmağını
geçitsizin geçtik. Geceleyin gittik. Bolçu'ya⁴⁰ tan atarken
vardık. (36)

Haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış ovasında
yüz bin asker toplandı”. Bu haberi duyunca beyler hep
birlikte: (37) “Dönelim. Temizin utancı daha iyidir!” –
dediler. Ben de şöyle diyorum, ben bilge Tonyukuk:
“Altun-Yış dağlarını aşarak geldik, Ertiş-Ögüz ırmağını
(38) geçerek geldik. Geldiğimiz cesaretlidir!” – dedim.
Duymadılar. Gök-Tenri, Umay, kutsal Yer ve Su⁴²
bağışlayacak. Niye kaçarız? (39) Çok diye niye korkarız?

Azız diye niye yenilelim? Salduralım!" – dedim. Saldırdık, talan ettik.

İkinci gün (40) ateş gibi kızıp geldiler. Savaştık. İki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Gök Tenri yarlıgadığı için. (onlar) çok diye (41) korkmadık, savaştık. Tarduş Şad da katıldı. Yendik. Kağanını tuttuk. Yabgularını, Şadlarını (42) orada öldürdük.

Elli kadar asker yakaladık. O gece her halka (elçiler) gönderdik. O haberi alınca On-Ok beyleri, halkı hep (43) geldiler, boyun eğdiler. Gelen beyleri ve halkı derleyip topladığımda, az halk kaçmış idi. On-Ok ordusunu sürdüm. (44) Biz de sefere çıktık. Onları geçtik. Yençü-Ögüz⁴⁴ ırmağını geçerek Tensi⁴⁵ oğlu yatan Benlige⁴⁶ dağı aşarak (45) Temir-Kapıg'a⁴⁷ kadar vardık. Oradan geri döndürdük. Inal-Kağan'a ... Tezik, Tokarlar⁴⁸ ... (46) o zaman Suk⁴⁹ yönetiminde Sogdak⁵⁰ halkı hep geldiler, boyun eğdiler.

Türk halkı Temir-Kapıg'a, Tensi oğlu (47) yatan dağlara hiç varmamış imiş. Bu topraklara ben Bilge Tonyukuk (ordu ile) deđdiğim için (48) sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, develeri ve fazlası ile getirdiler.

İlteriş-Kağan bilge akıllı olduğı için (49) cesur olduğı için Tabgaçlar ile on yedi kez savaştı, Kıtanylarla yedi kez savaştı, Oğuzlar ile beş kez savaştı. Bu sırada ayguçusu (50) de ben idim. Savaşçısı da ben idim.

İlteriş-Kağan'a, Türk Böğü-Kağan'a, Türk Bilge-Kağan'a (51)

Kapagan-Kağan⁵¹ ... geceleri uyumadan (52) gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek emeğimi, gücümü verdim. Uzak mesafelere devriyeler düzenledim. (53) Arkuy gözetleme kulesini sağlamlaştırdım. Yenilen düşmanı getirirdim.

Kağanım ile ordu süzerdik. Gök Teñri yarlığasın! (54) Bu Türk halkına zırlı düşmanların akınına imkân vermedim. Düğümlü atları koşturtmadım.

İlteriş-Kağan kazanmasa, (55) ben kendim kazanmasaydım el-ülke ve halk da olmayacak idi. Kazandığı için ve ben kazandığım için (56) el-ülke de el-ülke oldu, halk da halk oldu.

Ben kocaldım, ulu oldum. Herhangi bir ülkede kağanlı bir halkın (57) böyle bir (ayguçu) var ise, (o halkın) ne bir sıkıntısı olacak imiş? (58)

Türk Bilge-Kağan'ın el-ülkesi için yazdırttım. Ben Bilge Tonyukuk (59) İlteriş-Kağan kazanmasa idi, (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa idim, (ya da) ben hiç olmasa idim (60) Kapagan-Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, kişi de hiç olmayacak idi! (61) İlteriş-Kağan ve Bilge Tonyukuk kazandığı için Kapagan-Kağan'ın Türk Sir halkının varlığı bu(dur). (62)

Türk Bilge-Kağan, Türk Sir halkında, Oğuz halkında kağanlık edermiş.

4 . E L E G E S Y A Z I T I

(E - 1 0)

- (1) kuyda kunçuy(ı)m-a : (e)s(i)z(i)m-a yıta : özde ogl(ı)m :
(e)s(i)z(i)m-a (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m-a : yıta :
- (2) yüz (e)r k(a)d(a)ş(ı)m : uy(a)r(ı)n üç(ü)n yüz (e)r(i)n :
(e)l(i)g ök(ü)z(i)n t(i)kdi
- (3) kök t(e)ñride : kü'n (a)y (e)s(i)z (e)rm(i)ş : yıta (e)s(i)z(i)m-
a (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m-a
- (4) k(a)n(ı)m el(i)m-a : (e)s(i)z(i)m-a yıta : ... k(a)n(ı)m el(i)m
(e)s(i)z yıta-a : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m-a :
- (5) körtl(e) k(a)n : (a)l ur(u)ñu : (a)ltun(lı)g k(e)ş (e)gn(i)n
yüt(i)m : b(e)lde b(a)n(ı)m tok(u)z s(e)k(i)zon y(a)ş(ı)m
- (6) ur(u)ñu kül(i)g tok böğü t(e)rk(e)n-a k(a)ñ(ı)m b(e)g
(e)rd(e)m üç(ü)n birle b(a)rdı :
- (7) k(a)ra bod(u)n(ı)m k(a)t(ı)gl(a)n(ı)ñ el tör(ü)sü ıdmañ yıta
(e)s(i)z (e)l(i)m k(a)n(ı)m :
- (8) el(i)m ugr(ı)nta sü bolup (e)rl(e)rm(e)d(ü)k(i)m y(o)k
ç(i)b(i)l(i)gde b(i)r t(e)g(i)mde s(e)k(i)z (e)r sürd(i)m :
- (9) el(i)m uts(ı)ña bir kılnu ... (e)rdi yıta
- (10) buñ b(u)ña : bunta (?) : (e)rm(i)ş öld(i)m yıta (e)s(i)z(i)m-
a : yalkınyu-a (?)
- (11) törttü yıl(ı)m s(e)k(i)z (a)d(a)kl(ı)g b(a)r(ı)m(ı)m
buñ(ı)m yok (e)rd(i)m

(12) k(a)d(a)ş(i)m-a : ken(i)m-e (a)d(ı)r(ı)lt(i)m-a yııt-a : k(a)ra
bod(u)n(i)m-a (a)d(ı)r(ı)lt(i)m : yıta : m(e)n :

4 . Э Л Е Г Е С   Б И Ж И И

- (1) Ордуда кадыннарымдан. харааданчыын. халак,
бодум оолдарымдан, харааданчыын,
адырылдым, халак.
- (2) Чүс эр эштеримден ачызы-биле, чүс эр, бежен
шарының күжү-биле [бо тураскаалды]
тургустум.
- (3) Көк дээрде хүн, ай харааданчыг болган, халак,
хараданчыын, адырылдым.
- (4) Хааным, улузум харааданчыын, халак! Хааным,
улузум харааданчыын, халак, (силерден)
адырылдым.
- (5) Көртле хаан (берген) урунгу дужаал кызыл
демдээ, алдын ок хавы эгинде салдынган, белде
баглаттынган. Харым – чеден тос.
- (6) Урунгу дужаалдыг, алдарлыг, бай, угааныг
чагырыкчы адам бег база (бо өртемчейден)
чоруй барды.
- (7) Карачал чонум, кадыглан, эл-чурт төрезин
(өскээр) ытпа (үреве) ! Халак, эл-чуртум,
хааным харааданчыын!

- (8) Эл-чуртум ужурунда шериг болуп. (дайзын)
эрлерге эким чок, Чибилигде¹ бир
тулчуушкунга сес эрни (туткаш) сүрдүм.
- (9) Эл-чуртум утсун дээш... кылынып...
- (10) Дөрт даванныг чылгым, сес даванныг² малым
бар. муңгагдал чок чораан мен.
- (11) Муңгагдал менээ дүрген келди, өлдүм, силерге
чолугайн.
- (12) Төрелдеримден, огум хавындан, чүгүрүк
аъттарымдан, халак, карачал чонумдан
адырылдым, халак.

4. ELEGES YAZITI

- (1) Kuydaki kadınımdan, ne yazık ki, öz oğlanımdan. ne yazık ki, ayrıldım.
- (2) Yüz er arkadaşım yardımı ile yüz er, elli öküzün gücü ile [bu anıtı] diktim.
- (3) Gök-Tenride güneş, ay, ne yazık ki, (sizlerden) ayrıldım.
- (4) Hanım, elim, ne yazık ki! Hanım, elim, (sizlerden) ayrıldım.
- (5) Körtle Han'ın (verdiği) al uruğu (unvanı), altın sadağı omuza aldım, belde bağlanmış. Yaşım – yetmiş dokuz.
- (6) Uruğu unvanlı, babam beg de (bu dünyadan) gitti.
- (7) Kara bodunum, başın sağ olsun, el-ülke töresini bozma! Ne yazık ki, elim, hanım!
- (8) Elim uğruna asker olup (düşman) erlerine iyiliğim yok. Çibilig'de¹ bir çarpışmada sekiz eri sürdürdüm.
- (9) Elim yenmesi için bir ...
- (10) Dört ayaklı yılıkım, sekiz ayaklı² malım var, kaygım yok idi.
- (11) Kaygı bana çabuk geldi. Öldüm. Ne yazık ki, sizlere

(12) Akrabalarımıdam, sadağımdan. ne yazık ki, kara
bodunumdan ayrıldım. Ne yazık ki!

5 . B A R I K Y A Z I T L A R I

(E – 5)

- (1) (e)r (e)rd(e)mi tokuz t(a)bduz (e)rd(e)mig k(e)nç
k(o)ğ(i)m
- (2) öz yig(e)n (a)lp tur(a)n (a)ltı og(u)ş bod(u)nda (e)ğ
y(e)girmi (a)ltı (e)l(i)m k(a)n(ı)ma (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m
- (3) b(e)g (e)rk(i)me (e)s(i)z(i)m-a (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m

(E – 6)

- (1) küni tir(i)g üç y(a)ş(ı)mda k(a)ğsız bold(ı)m
- (2) külüg tutuk iş(i)m kişi kıldı
- (3) buğusuz (e)rde b(e)n erd(i)m
- (4) kuydaki kunç(u)y(ı)mgaka (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m (a)p(a)m-a

(E – 7)

- (1) b(a)yna s(a)ğun oğlı külüg çur
- (2) buğusuz ulgat[t](ı)m buğ bu (e)rm(i)ş
- (3) teñrid(e)ki künke y(e)rd(e)ki el(i)mke bökm(e)d(i)m
- (4) kuyda kunç(u)y(ı)mgaka özde oğl(ı)mka
(a)d(ı)r(ı)lt(ı)m

5 . Б А Р Ы К Б И Ж И К Т Е Р И

(Е – 5)

- (1) Эр эрес-дидим адым тыптым эрес-дидимим ужун
- (2) Бодум Йиген Алп-Туран¹ мен. Алды огуш² чондан он үш ... алды...
- (3) Бег эргемден, хараданчыын адырылдым!

(Е – 6)

- (1) Күни-Тириг³ үш чажымда ада чок болдум.
- (2) Күлүг-тутук⁴ акым (мени) кижиге кылды.
- (3) Муңгак чок эрлер аразыга чордум.
- (4) Ордуда кадынымдан адырылдым! Угбамдан ...

(Е – 7)

- (1) Байна-Саңун⁵ оглу Күлүг-чур⁶ мен.
- (2) Муңгак чок улгаттым. Муңгак бо-дур.
- (3) Дээрде хүнге, черде улузумга пөкпедим.
- (4) Ордуда кадынымдан, бодум оглумдан адырылдым.

5. B A R I K Y A Z I T L A R I

(E – 5)

- (1) Er adım buldum cesurluğum için ...
- (2) Özüm Yigen Alp-Turan'ım¹. Altı Oğuş² halktan on üç ... altı ...
- (3) Bey unvanımdan, ne yazık ki! Ayrıldım!

(E – 6)

- (1) Küni-Tirig³ üç yaşında babasız kaldım.
- (2) Külüg-Tutuk⁴ ağabeyim (beni) kişi kıldı.
- (3) Dertsiz erler arasında idim.
- (4) Saraydaki kadınımdan ayrıldım! Ablamdan ...

(E – 5)

- (1) Bayna-Sajun⁵ oğlu Külüg-Çur'um.⁶
- (2) Dertsiz büyüdüm. Dert geldi işte.
- (3) Gök-Teñri'deki güneşe, yerdeki elime bökmedim.
- (4) Saraydaki kadınımdan, öz oğlumdan ayrıldım.

6 . Ö G Ü K - T U R A N Y A Z I T I

(E - 3)

- (1) kuyda : kunç(u)y(i)m : özde : ogl(ı)m : y(ı)ta :
s(i)z(i)m-a : y(ı)ta : bökm(e)d(i)m : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m
: kin(i)m : k(a)d(a)ş(i)m : y(ı)ta : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m :
- (2) (a)ltunl(i)g : keş(i)g : bel(i)mte : b(a)nt(ı)m : t(e)ñri
el(i)m : ke : bökm(e)d(i)m : (e)s(i)z(i)m-a : y(ı)ta :
- (3) için : kül(i)g : tir(i)g : b(e)n : t(e)ñri : el(i)m : te :
y(e)ml(i)g : b(e)n :
- (4) üç yetm(i)ş : y(a)ş(ı)mka : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m : (e)gük
k(a)tun : y(e)r(i)mke : (a)d(ı)r(ı)lt(ı)m ...
- (5) t(e)ñri : el(i)mke : k(a)zg(a)d(ı)m : ogl(ı)m : ne uz :
ogl(ı)m : (a)ltı biñ : yont(ı)m... :
- (6) k(a)n(ı)m : tülb(e)ri : k(a)ra : bod(u)n : kül(i)g :
k(a)d(a)ş(i)m : (e)s(i)z(i)m : içiç(i)m (e)r : ük(ü)ş
(e)r : ogl(a)n (e)r : küd(e)gül(e)r(i)m : kız :
k(e)l(i)nl(e)r(i)m b[ökm(e)d(i)m ...]

6. ӨӨК - ТУРАН БИЖИИ

(Е - 3)

- (1) Ордуда кадыннарым, бодум оолдарым, халак, силерге пөкпедим, (силерден) адырылдым, эш-өөрүмден, халак, адырылдым.
- (2) Алдын ок хавын белимге багладым. Дээр уктуг эл-чуртумга пөкпедим. Силерге, халак.
- (3) Үчин Күлүг-Тириг¹ (деп кижиге) мен. Дээр уктуг чер-чуртумга чемниг мен.
- (4) Алдан үш чажымда (харлыымда) адырылдым. Өгүк-Катун² черимден адырылдым.
- (5) Дээр уктуг эл-чуртумдан, кыстарым, оолдарымдан, алды муң чылгымдан (адырылдым).
- (6) Хааным белектеринге, карачал чон, ат-сураглыг эш-өөрүм, хараданчыын, эл-чуртта эштерим эрлерге, хөй эрлерге, оол эр күдээлеримге, кыс келиннеримге пөкпедим.

6 . Ö G Ü K - T U R A N Y A Z I T I

(E - 3)

- (1) Saraydaki kadınımdan, öz oğlanlarımdan, ne yazık ki!
Sizlere bökmedim! Sizlerden ayrıldım.
Yakınlarımdan, akrabalarımdan, ne yazık ki,
ayrıldım!
- (2) Altın sadağım belime bağladım. Gök-Teñri gibi elime
bökmedim. Ne yazık ki!
- (3) Üçin Külüg-Tirig'im.¹ Gök-Teñri gibi elimde yemli
idim.
- (4) Altmış üç yaşında ayrıldım. Ögük-Katun yerimden
ayrıldım!
- (5) Gök-Teñri gibi elimden, kızlarımdan, oğlanlarımdan,
altı bin yılkımdan ...
- (6) Hanım hediyelerine, kara bodunuma, şanlı
arkadaşlarıma, ne yazık ki, dostlarıma, çok
sayıdaki erlerime, er damatlarıma, kız gelinlerime
bökmedim ...

7 . K Ö J E E L İ G - H O V U Y A Z I T I

(E - 4 5)

- (1) ogl(a)n (a)t(ı)m : çubuç : m(a)l [(e)r]te : (a)t(ı)m :
kümül : öge :
- (2) beş : yaş(ı)mta : k(a)ınsız : k(a)l(ı)p : tokuz yegirmi :
yaş(ı)mga : ögsüz :
- (3) bolup k(a)tıgl(a)n(ı)p otuz yaş(ı)m[g]a öge boltum
kırık yıl
- (4) el : tuttum : bodun b(a)şl(a)d(ı)m : taş y(a)gıg
y(a)gıl(a)d(ı)m : el[t]d(i)m
- (5) bir yetmiş yaş(ı)mga kök t(e)ıride künge az(ı)d(ı)m
(e)s(i)z(i)m-a
- (6) ... el(i)m (e)s(i)z(i)m-a : yer(i)m subum (e)s(i)z(i)m-a
: kuyda kuncuyum tul k(a)ltı : (e)s(i)z(i)m-e :
- (7) kin(i)m k(a)d(a)ş(ı)m (e)s(i)z(i)m-a : ogl(a)n(ı)m
k(ı)z(ı)m-a örünüm k(a)ram (e)siz yüz elig (e)rime
(e)s(i)z(i)m-e
- (8) bıj bodrak yont (e)s(i)z(i)ma :
- (9) el(i)m (e)siz (e)rinç yüz kümül bodunum (e)siz (e)rinç
az küm(ü)lüg üküş boltı
- (10) y(a)bızıg kümül(i)min b(e)d(ü)k kılt(ı)m (e)siz(i)m-a
bökm[(e)d(i)m ...]

7. КӨЖЭЭЛИГ-ХОВУ БИЖИМЕЛИ

(Е - 4 5)

- (1) Оол адым Чубуч-Ынал¹. (Эр болганым)да адым
Күмүл-Өгө².
- (2) Беш чажымда ада чок калып, он тос чажымда ие
чок
- (3) болдум. Кадыгланып, үжен чажымда өгө
(дужаалдыг) болдум. Дөргөн чыл
- (4) эл туттум. Чонум баштадым. Даштыкы
дайзыннар-биле шаалажып, тииледим.
- (5) Чеден бир чажымда көк дээрде хүн, ай
көрбестедим, халак!
- (6) ... эл-чуртум, халак! Черим, суум, халак! Ордуда
кадыным дулгуяк калды, Халак!
- (7) Кыс, эр дөргүл-төрелим, халак! Оолдарым, халак!
Ак, кара чүзүннүг малым, халак! Чүс бежен
эрим, халак!
- (8) Муң быдаргай чылгым, халак!
- (9) Эл-чуртум, халак! Чүс күмүл³ чонум, халак!
Азарганчыг күмүлдер көвей болду.
- (10) Чавыс күмүлдеримни мен бедик кылдым, халак!
пөкпедим.

7 . K Ö J E E L İ G - H O V U Y A Z I T I

(E - 4 5)

- (1) Oğlan adım Çubuç-Inal¹, (er olduğum)da adım
Kümül-Öge.²
- (2) Beş yaşımda babasız kaldım, on dokuz yaşımda
annesiz
- (3) kaldım k(a)tıgl(a)n(ı)p otuz yaşımda öge oltum. Kırk
yıl
- (4) el tuttum. Halk yönettim. Dış düşmanlar ile savaştım,
yendim.
- (5) Yetmiş bir yaşımda Gök-Tenride güneş, ay görmez
oldum. Ne yazık ki!
- (6) ... elim, ne yazık ki! Yerim, suyum, ne yazık ki!
Sarayda kuncuyum dul kaldı. Ne yazık ki!
- (7) Yakınlarım, akrabalarım, ne yazık ki! Oğlanlarım,
kızlarım, ak karam. Siz yüz elli erim, ne yazık ki!
- (8) Bin sayılı başı boş otlayan yılmım, ne yazık ki!
- (9) Elim, ne yazık ki! Yüz Kümül³ halkım, ne yazık ki!
Az Kümül halkı çok oldu.
- (10) Aşağılanmış Kümülleri büyük yaptım. Ne yazık ki!
Bökmedim.

NOTLAR

“Kül-Tegin” adlı kitabı hazırlarken kullanılmış kitaplar ve makaleler listesi:

- S.Ye. Malov, “*Eski Türkçe Yazıtlar*”, Moskova-Leningrad, 1951
“*Eski Türkçe Sözlük*”, Leningrad, 1969
“*Lengüistik Ansiklopedik Sözlük*”, Moskova, 1990
“*Devonu Lugatit Turk*”, Taşkent, 1967
A.N. Bernştam, “*VI-VIII yy. Orhun-Yenisey Türklerinin Sosyal-Ekonomik Yapısı*”, Moskova-Leningrad, 1946
N.Ya. Biçurin (İakinf), “*Eski Zamanlarda Orta Asya’da Yaşamış Halklar Hakkında Bilgiler Külliyyatı*”, C.1, Moskova-Leningrad, 1950
S.V. Kisilev, “*Güney Sibiryaya, Merkez Asya ve Uzak Doğunun Eski Tarihi*”, Moskova, 1951
İ.V. Stebleva, “*VI-VIII yy. Türklerin Manzum Eserleri*”, Moskova, 1965
“*Türkoloji Külliyyatı-1970*” kitabındaki makaleler:
V.M. Jirmunski, “*Türkçe Şiir Teorisinin Bazı Sorunlarına Dair*”
A.M. Şçerbak, “*Yenisey Runik Yazılar. Bulunması ve Araştırılmasının Tarihine Dair*”
İ.V. Stebleva, “*Tuyug Türünün Oluşması ile İlgili Olarak*”

I – Orhun Yazıtları:

1. KÜL-TEGİN YAZITI (Küçük metin)

1. **Bilge-Kağan** – Kül-Tegin’in öz ağabeyi (716-734 yy. kağanlık etmiş)
2. **Şadapıt** - Şadapıt begler – büyük unvanlı beyler
3. **Tarkan** – unvan, çoğul olarak ‘tarkat’ olabilir
4. **Tokuz-Oguz** – dokuz boydan birikmiş Oğuz halkı
5. **Ötüken** - Ötüken-Yış – Doğu Hangay sıradağlarında Orhun ırmağının başı (Moğolistan)
6. **El** – oymak, boyların yaşadığı ülke, toprak
7. **Şantun** – Çin’deki Şantun ili
8. **Tokuz-Ersin** – dokuz boydan birleşmiş Ersin halkı
9. **Yençü** - Yençü-Ögüz – Eski Türkçede ‘yençü’ – ‘inci’ anlamındaki Çince asıllı sözcük
10. **Temir-Kapı** – Demir-Kapı, Gissar sıradağlarında Buzgal geçiti (Orta Asya, Özbekistan)
11. **Yer-Bayırku** – Bayırku yeri, Bayırku halkının ülkesi
12. **Tabgaç** – Çin ülkesi, Çinli
13. **Çugay** - Çugay-Yış – Hangay sıradağlarında ormanlı bölge
14. **Tün** - Tün-Yazı – yer adı
15. **On-Ok** – on boydan birikmiş bir Türk halkı
16. **Yollug-Tegin** – Bilge-Kağan’ın oğlu, ‘tegin’ – kağan-zade, prens anlamlı sözcük

2. KÜL-TEGİN YAZITI

(Büyük metin)

1. **Bumın-Kağan, İstemi-Kağan** – ilk şanlı, şöhretli Türk kağanları
2. **Kadırkan** - Kadırkan-Yış – Kadırkan ormanlık bölgesi, Büyük Hingan sıradağları (Kuzey-Doğu Çin)
3. **Temir-Kapıg** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 10. not
4. **Kök-Türk** – değişik Türk boylarından, halkları toplayarak Türk Kağanlığını kurmuş Türklerin adı
5. **Bökli** - Bökli-Çöl – Bökli çölü, yer adı
6. **Apar, Purum** ('Rum, Bizans'), **Kırgız, Üç-Kurıkan, Otuz-Tatar, Kıtany, Tatabı** – değişik boy, halk adları
7. **İlteriş-Kağan** – veya Kutlug-Kağan; Bilge-Kağan ve Kül-Tegin'in babası
8. **İlbilge-Kadın** – Bilge-Kağan ve Kül-Tegin'in anası
9. **Töliš, Tarduş** – boy adları (birincisi Tıva'daki 'tülüş' boyu ile ilgi)
10. **Yabgu, Şad** – Türk Kağanlığında yüksek ordu ve idare rütbe, unvanları
11. **Baz-Kağan** – Tokuz-Oğuzların Kağanının adı
12. **Balbal** – kahramanın öldürdüğü düşmanları simgeleyen basit bir sütun biçiminde yapılan taş yontu
13. **Yaşıl-Ögüz** – Yeşil ırmak, Çin'deki Huanhe ırmağının Eski Türkçe adı

14. **Kögmen** – Sayan sıradağlarının eski adı
15. **Türgeş** – Batı Türklerinden bir boy
16. **On-Ok** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 15. not
17. **Az** – bir Türk boyunun adı
18. **Bars** - Bars-Beg – Azların yöneticisi
19. **Keñü-Tarman** – yer adı
20. **Oguz** – Eski Türklerin temel boylarından birisi
21. **Kül-Tegin** – ünlü Türk ordu komutanı, Bilge-Kağan'ın öz kardeşi (685-731 yy. yaşamıştır)
22. **Umay** – Eski Türklerde kutsallığına inanılan çocukları koruyan bir ruh, tanrıça
23. **Sogdak** – altı boydan oluşan Sogda halkı
24. **Oñ-Tutuk** – Çin ordu komutanı
25. **Çaça-Señün** – Çinli general adı
26. **Tadıkıñ-Çur** – Türk ordu komutanının adı ve rütbesi
27. **Işbara-Yamtar** – ordu komutanının adı
28. **Yegin-Silig** – ordu komutanının adı
29. **Ulug-İrkin** – Bayırku halkının yöneticisinin adı
30. **Türgi-Yargun** – göl adı
31. **Suņa** - Suņa-Yış – Batı Sayan sıradağlarında yer adı
32. **Altun-Yış** – Altay sıradağları
33. **Ertiş** - Ertiş-Öğüz – İrtiş ırmağı
34. **Bolçu** – yer adı
35. **Tutuk** – rütbe, bir bölgenin ordu komutanı
36. **Kara-Türgeş** – kara Türgeş halkı
37. **Tabar** – yer adı
38. **Alp-Şalçı** – cesur, çevik ‘Şalçı’ anlamlı at adı
39. **Kuşu-Tutuk** – ordu komutanının adı ve rütbesi
40. **Karluk** – bir Türk boy adı

41. **Tamag** – kutsal dağ adı
42. **Kara-Köl** – göl adı (Tiva'nın batısında bulunan bir göl)
43. **Elteber** – Az boyunun ordu komutanı
44. **İzgil** – halk adı
45. **Tokuz-Oğuz** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 4. not
46. **Togu** – şehir adı
47. **Azman** – at adı
48. **Kuşlagak** – yer adı
49. **Ediz** – Oğuzlardan bir boyun adı
50. **Çuş** – ırmak veya dağ adı
51. **Toņa-Tegin** – özel ad ve unvan
52. **Ezgenti-Kadaz** – yer adı
53. **Magı** - Magı-Kurgan – Magı ya da Amgı kalesi
54. **Ögsüz** – at adı
55. **Iğıcı-sığıcı** – vefat etmiş bir kahramanın cenazesinde ağlayan kişiler
56. **Udar-Señün** – Kıtany, Tatabı halklarının yöneticisinin adı ve unvanı
57. **İsyi-Likeŋ** – Çin kağanın temsilcisinin adı
58. **Bölen** – Tibetli memur
59. **Sogda, Berçeker, Buhara** – Fars asıllı halk adları
60. **Neŋ-Señün, Ogul-Tarkan** – Sogda ve Buhara'dan elçilerin özel adları ve unvanları
61. **Makaraç-Tamgaçı** – Makaraç adlı damgacı
62. **Oguz-Bilge** – Oğuzların damgasının koruyucusu
63. **Tarduş İnançu-Çur** – Kırgız kağanının temsilcisi
64. **Çaŋ-Señün** – Çin kağanının yeğeninin adı ve rütbesi
65. **Koyun yılı** – burada: 731 yıl

66. **Toygun-Elteber** – Az boyunun bir yöneticisi

3. TONYUKUK YAZITI

1897 yılında D.A. Klements, Tola ırmağının sağ kıyısında Nalayha adlı posta istasyonu yakınlarında Bayın-Sokto adlı yerde Tonyukuk yazıtlarını bulmuştur. 1899 yılında V. Radloff bu yazıtlardaki metinleri okumuş, çevirmiş ve yayımlatmıştır.

1. **Tabgaç** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 11. not
2. **El** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 6. not
3. **Tonyukuk** – Doğu Türk Kağanlığının ünlü danışmanı
4. **Bodun** – boy, halk adı
5. **Türk Sir** – Türk boylardan birisinin adı
6. **Şad** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 10. not
7. **İlteriş-Kağan** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 7. not
8. **Boyla Baga-Tarkan** – Tonyukuk'un büyük unvanı
9. **Kıtany** – bir halk, Moğolların ataları
10. **Oguz** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 20. not
11. **Çugay-Kuzı, Kara-Kum** – yer adları
12. **Tokuz-Oguz** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 4. not
13. **Kunı-Señün** – özel ad ve rütbe
14. **Toņra-Sem** – özel ad ve unvan
15. **Alp** – cesur, çevik
16. **Ayguçu** – danışman
17. **Bilge** – akıllı
18. **Kurdan** – halk adı
19. **Kök-Öņ** – ırmak adı
20. **Ötüken** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 5. not

21. **Togla** – Orhun ırmağının bir kolu, Moğolistan’da Tola ırmağının eski adı
22. **Şantuğ** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 7. not
23. **Balık** – şehir anlamında Eski Türkçe sözcük
24. **Usın-Buntatu** – yer adı
25. **On-Ok** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 15. not
26. **Kırgız** – Eski Yenisey Kırgızları
27. **Altun-Yış** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 32. not
28. **Türgeş** – Batı Türklerden bir halk
29. **Kögmen** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 14. not
30. **Yerçi** – kılavuz
31. **Az** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 17. not
32. **Anı** – Batı Sayan sıradağlarında ırmak adı
33. **Ak-Termel** – Tıva’daki Kaa-Hem ırmağının adı (Yenisey ırmağının bir kolu)
34. **Inal-Kağan** – bir kağan adı
35. **Tarduş** – bir Türk halkı
36. **Yarış-Yazı** – yer adı, Yarış bozkırı
37. **Bögü-Kağan** – bir Türk kağanı
38. **Apa-Tarkan** – büyük unvan
39. **Ertiş** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 33. not
40. **Bolçu** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 34. not
41. **Duymadı(lar)** – duymadılar, dinlemediler
42. **Gök-Teñri, Umay, ıduk Yer-Su** – Eski Türklerin kutsallığına inandığı ruhsal varlıklar
43. **Yabgu** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 10. not
44. **Yençü** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük), 9. not
45. **Tensi**: Tensi oğlu – bir halk yöneticisi
46. **Beñligeğ** – dağ adı (Tıva’daki ‘Möñgüleğ’ dağı)

47. **Temir-Kapıg** – bak. Kül-Tegin Yazıtı (küçük). 10. not
48. **Tezik** (‘tacik’), **Tohar** – Fars asıllı halk adı
49. **Suk** – Sogda halkının yöneticisi
50. **Sogda** – ya da Sogdak, bak. Kül-Tegin Yazıtı (büyük), 23. not
51. **Kapagan-Kağan** – bir Türk kağanı
52. **Arkuy** – yer adı

II – Yenisey Yazıtları:

4. ELEGES YAZITI

Anıt, Fin bilim adamı İ.R. Aspelin tarafından 1888 yılında Yenisey’in bir kolu olan Eleges ırmağının yakınında bulunmuştur. İlk çevirisini V. Radloff gerçekleştirmiştir. 1915 yılında yazıt Minusinsk müzesine taşınmıştır.

1. **Çibilig** – ‘köknar ağaçlı’ yer, ‘çibi’ – köknar ağacı (Tıvaca ‘şivi’)
2. **Sekiz ayaklı** – kimileri ‘hızlı koşan’ at, kimileri sekiz kanatlı, duvarlı ‘ev, çadır’ olarak açıklama anlamında

5. BARIK YAZITLARI

Anıtlar D.A. Klements tarafından 1891 yılında Yenisey'in bir kolu olan Barık ırmağının yakınında bulunmuştur. İlk çeviriyi 1895 yılında V. Radloff yapmıştır. 1961 yılında İ.A. Batmanov, yazıtları Tıva Millî Müzesi'ne taşımıştır.

1. **Yigen Alp-Turan** – özel ad
2. **Oğuş** – idarî bölge
3. **Küni-Tirig** – özel ad
4. **Külüg-Tutuk** – özel ad ve unvan
5. **Bayna-Sağun** – özel ad ve unvan, Çince kökenli 'sağun' sözcüğünün anlamı büyük askerî rütbe (general)
6. **Külüg-Çur** – özel ad ve unvan

6. ÖGÜK-TURAN YAZITI

Anıt 1888 yılında İ.R. Aspelin tarafından Turan şehrinin (Tıva) kurulduğu yerde bulunmuştur. 1895 yılında V. Radloff tarafından okunmuştur. 1943 yılında Tıva Millî Müzesi'ne getirilmiştir.

1. **Üçin Külüg-Tirig** – özel ad

2. **Ögük-Katun** – Ögük ırmağı (Rusça bilim çalışmalarında daha çok ‘Uyuk’ olarak geçer, Tıvaca ‘Öök’)

7. KÖJEELİG-HOVU YAZITI

Anıt 1916 yılında A.V. Adrianov tarafından bulunmuştur. 1943 yılında Tıva Millî Müzesi’nin o dönemki Müdürü D.V. Danzin-ool tarafından kopya edilerek S. Malov’a gönderilmiştir. S. Malov 1952 yılında metni yayımlatmıştır. A.İ. Batmanov 1961 yılında anıtı Tıva Millî Müzesi’ne getirmiştir.

Köjeelig – taş anıtlı; ‘köjee’ – taş anıt. ‘Hovu’ – kır, bozkır.

1. **Çubuç-Inal** – özel ad
2. **Kümül-Öge** – özel ad ve unvan
3. **Kümül** – halk adı

ТАЙЫЛБЫРЛАР

«Күл-тегин» деп номну тургузарда база ооң эге сөзүн, тайылбырын бижиирде, С.Е.Маловтуң «Памятники древнетюркской письменности», М.-Л., 1951, деп номун; «Древнетюркский словарь», Л., 1969; база «Лингвистический энциклопедический словарь», М., 1990; «Девону луготит турк», Ташкент, 1967 деп словарьларны; А.Н.Бернштамның «Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков», М.-Л., 1946; Н.Я.Бичуриннің (Иакинф) «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена», т.1, М.-Л., 1950; С.В.Киселёвтуң «Древняя история Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока», М., 1951 деп номнарын база «Тюркологический сборник – 1970» деп чыындыда академик В.М.Жирмунскийнің «О некоторых проблемах теории тюркского стиха»; А.М.Щербактың «Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения», И.В.Стеблеваның «К вопросу о происхождении жанра туюг» деп чүүлдерин база ол-ла авторнуң «Поэзия тюрок VI-VIII веков», М., 1965 деп номун ажыглап, ол ажылдарда эртем талазы-биле ханы магадылаттынган чүүлдерни барымдаалап бижээн.

1 – Орхон бижиктери:

1. КҮЛ-ТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН БИЧЕ БИЖИК

1. **Билге-каган** («Мерген-хаан») – Күл-тегинниң кады төрээн акызы (716-734 чылдар аразында чагырып чораан); каган – хаан, а билге – мерген угаанныг дээн уткалыг
2. **Шадапыт: шадапыт беглер** – улуг дужаалдыг беглер
3. **Таркан** – эрге-дужаал ады, хөйүнүң санында таркат бооп болур
4. **Токуз-огуз** («тос-огуз») – тос аймактан бириккен огуз чон
5. **Өтүкен : Өтүкен-Йыш** – Өтүкен ыяш, Чөөн Хангай сынында Орхон хем бажы
6. **Эл** – аймак-чурт
7. **Шантуң** – Кыдаттың Шаньдун можугу
8. **Токуз-эрсин** («тос-эрсин») – тос аймактан бириккен эрсин чону
9. **Йенчү: Йенчү-Өгүз** («Чинчи-Хем») – эртеги түрк дылда йенчү "чинчи" дээн кыдат уктуг сөс. Ортаа Азияда Сырдарья хемниң бурун түрк ады
10. **Темир-Капыг** («Демир-Хаалга») – Гиссар сынында кашпалдар аразында Бузгал кызаазы (Ортаа Азия, Узбекистан)
11. **Йер-Байырку** – Байырку чери, байырку аймааның чер-чурту

12. **Табгач** – кыдат, Кыдат чурту
13. **Чугай: Чугай-Йыш** – Чугай ыяш. Хангай сында аргалыг баалык
14. **Түн: Түн-Йазы** – Түн ховузу, чер ады
15. **Он-ок** («он-согун») – он аймактан бириккен түрк чон ады
16. **Йоллуг-тегин** («Чолдуг-тажы») – Билге-каганнын оглу, а тегин – хаан оглу, тажы дээн уткалыг сөс

2. КҮЛ-ТЕГИНГЕ ТУРАСКААТКАН УЛУГ БИЖИК

1. **Бумын-каган, Истемн-каган** – баштайгы аттыг-чарлыг түрк өгбе хааннар
2. **Кадыркан: Кадыркан-Йыш** – Кадыркан ыяш, Улуг-Хинган сыны
3. **Темир-Капыг** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 10-гу тайылбыр
4. **Көк-түрк** – түрк аймак-чоннарны баштап үнген тергиилекчи төрөл бөлүк угу
5. **Бөкли: Бөкли-Чөл** («Бөкли шөлү») – чер ады
6. **Апар, пурум** («рим»), **кыргыз, үч-курукан** («үш курыкан»), **отуз-татар** (үжен татар), **кытань, татабы** – аймак-чоннар аттары
7. **Илтериш-каган** – азы Кутлуг-каган, Билге-каган биле Күл-тегин ийиниң адазы
8. **Илбилге-кадын** – Билге-каган биле Күл-тегин ийиниң авазы

9. **Төлнш, тардуш** – аймак-чоннар аттары
(баштайгызын Тывада түлүш деп аймак ады-
биле дөзээлештирип болур)
10. **Йабгу, шад** – түрк каганаттарда дээди шериг
болгаш чагырга эрге-дужаалдары
11. **Баз-каган** – тос-огузтарны чагырган каганның
ады
12. **Балбалдар** – тиилелгелиг каганның көжээзиниң
мурнунга сөгүртү чыскаай тургускан көжээлер
13. **Йашыл-Өгүз** («Ногаан-хем») – хем ады, Кыдатта
Хуанхэ хемниң бурунгу түрк ады
14. **Көгмен** – Саян сыннарының бурунгу ады
15. **Түргеш** – барыын түрктерниң бир аймаа
16. **Он-ок** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 15-ки
тайылбыр
17. **Аз** – түрк аймак-чон ады
18. **Барс: Барс-бег** – азтарның чагырыкчызының ады
19. **Кеңү-Тарман** – чер ады
20. **Огуз** – бурунгу түрктерниң кол аймактарының
бирээзи
21. **Күл-тегин** – алдарлыг түрк шериг баштыңчызы,
Билге-каганның кады төрөөн дуңмазы (685-731
чылдар аразында чурттап чораан)
22. **Умай** – бурунгу түрктерде херээжен чаяачы
бурган ады
23. **Согдак: алды чуб согдак** – алды бөлүк Согда
аймактары
24. **Оң-тутук** – кыдат шериг баштыңы
25. **Чача-сеңүн** – Чача чанчын, кыдат чанчын ады

26. **Тадыкың-чур** – түрктөрдүн шериг баштыңының ады болгаш дужаалы
27. **Ышбара-Йамтар** – шериг баштыңының ады
28. **Йегин-Силиг** – шериг баштыңы кижиниң ады
29. **Улуг-Иркин** – байырку аймааның баштыңының ады
30. **Түрги-Йаргун** – хөл ады
31. **Суна: Суна-Йыш** – Барыын Саян ындында чер ады
32. **Алтун-Йыш** – Алдын ыяш, Алдай сыннары
33. **Эртиш: Эртиш-Өгүз** – Иртыш хем
34. **Болчу** – чер ады
35. **Тутук** – эрге-дужаал, тус черниң шериг чагырыкчызы
36. **Кара-түргеш** – анаа түргеш чон
37. **Табар** – чер ады
38. **Алп-Шалчы** – эрес, маадыр Шалчы дээн аът ады
39. **Кушу-тутук** – шериг баштыңының ады болгаш дужаалы
40. **Карлук** – түрк аймак-чон ады
41. **Тамаг** – ыдыктыг даг ады
42. **Кара-Көл** («Кара-Хөл») – хөл ады
43. **Элгебер** – аз аймак-чоннуң шериг баштыңчызы
44. **Изгил** – аймак-чон ады
45. **Токуз-огуз** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 4-кү тайылбыр
46. **Тогу** – хоорай ады
47. **Азман** – аът ады
48. **Кушлагак** – чер ады

49. **Эдиз** – огузтарның бир аймааның ады
50. **Чуш** – хем азы даг ады
51. **Тоңа-тегин** – хуу ат
52. **Эзгенти-Кадаз** – чер ады
53. **Магы : Магы-Курган** – Магы азы Амгы шивээзи
54. **Өгсүз** – аът ады (ол сөстү В.Томсен «калчаа» деп очулдурган)
55. **Ыычы-сыычы** – мөчээн маадырның ажыын ажып ыглаар-сыктаар кижилер
56. **Удар-сеңүн** - кытань, татабы аймак-чоннарның баштыңының ады болгаш эрге-дужаалы
57. **Исийн Ликең** – кыдат хаанның төлээлекчизиниң ады
58. **Бөлен** – төвүт дүжүмет
59. **Согда, Берчекер, Бухара** – перси аймак-чон аттары
60. **Нең-сеңүн, Огул-таркан** – согда база бухара элчиннериниң аттары болгаш эрге-дужаалдары
61. **Макарач-тамгачы** – Макарач аттыг таңма кадагалакчызы
62. **Огуз-Билге** – огузтарның таңма кадагалакчызы
63. **Тардуш Ынанчу-чур** – кыргыз каганның төлээлекчизи
64. **Чаң-сеңүн** – кыдат хаанның чээни
65. **Хой чылы** – мында: 731 чыл
66. **Тойгун-элтебер** – аз аймак-чоннуң эргетен баштыңы

3. ТОНЬЮКУККА ТУРАСКААТКАН БИЖИМЕЛ

1897 чылда Д.А.Клеменц Налайха деп почта станциязы биле Тола хемниң оң талакы эрииниң аразында Баин-Цогто деп борбак арыг чанындан Тоньюкукка тураскаадып тургускан көжээни тып ажыткан. 1899 чылда В.В.Радлов ол көжээде бижикти номчааш, очулгазын номга парлаткан.

1. **Табгач** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 11-ги тайылбыр
2. **Эл** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 6-гы тайылбыр
3. **Тоньюкук** – Чөөн түрк каганнарның сураглыг чөвүлекчизи
4. **Бодун** – чон
5. **Түрк сир** – түрк аймак-чоннарның бирээзиниң ады
6. **Шад** – көр. Күл-тегинниң улуг бижии, 10-гу тайылбыр
7. **Илтериш-каган** – көр. Күл-тегинниң улуг бижии, 7-ги тайылбыр
8. **Бойла бага-гаркан** – Тоньюкуктун бедик эрге-дужаалы
9. **Кытань** – аймак-чон, моолдарның өгбелери
10. **Огуз** – көр. Күл-тегинниң улуг бижии, 20-ги тайылбыр
11. **Чугай-Кузы, Кара-Кум** – черлер аттары
12. **Токуз-огуз** – көр. Күл-тегинниң биче бижии, 4-кү

тайылбыр

13. **Куны-сеңүн** – эргетен кижиди ады болгаш эргедужаалы
14. **Тонра-Сем** – эргетен кижиди ады
15. **Алп** – маадыр, эрес
16. **Айгучу** – чөвүлекчи
17. **Билге** – мерген угаанныг
18. **Курдан** – аймак ады
19. **Көк-Өң** – хем ады
20. **Өтүкен** (Өдүгөн) – көр. Күл-тегин биче бижии, 5-ки тайылбыр
21. **Тогла** – Орхон хемниң адыры, амгы Моолда Тола хеми
22. **Шантуң** – көр. Күл-тегин биче бижии, 7-ги тайылбыр
23. **Балык** – кода-хоорай
24. **Усын-Бунтату** – чер-чурт ады
25. **Он-ок** – көр. Күл-тегин биче бижии, 15-ки тайылбыр
26. **Кыргыз** – бурунгу енисей кыргыстары
27. **Алтуң-Йыш** – көр. Күл-тегинниң улуг бижии, 32-ги тайылбыр
28. **Түргеш** – барыын түрк аймак-чон
29. **Көгмен** – Саян сыннарының бурун ады
30. **Йерчи** – улаачы-истекчи
31. **Аз** – көр. Күл-тегинниң улуг бижии, 17-ги тайылбыр
32. **Аны** – Барыын Саянда хем ады
33. **Ак-Термел** – Каа-Хемниң бурунгу ады

34. **Ынал-каган** – каганның ады
35. **Тардуш** – түрк аймак-чон
36. **Йарыш-Чазы** («Йарыш ховузу») – шынаа ады
37. **Бөгү-каган** – түрк каган
38. **Апа-таркан** – бедик эрге
39. **Эртиш** – көр. Күл-тегиннің улуг бижии, 33-кү тайылбыр
40. **Болчу** – көр. Күл-тегиннің улуг бижии, 34-кү тайылбыр
41. **Дуймады(лар)** (эртеги түрк дылда: туймады) – ужурун билбеди(лер)
42. **Деңгер, Умай, ыдык Чер-Суг** – бурунгу түрктернің бурганнары, ээлери
43. **Йабгу** – көр. Күл-тегиннің улуг бижии, 10-гу тайылбыр
44. **Йенчү** – көр. Күл-тегин биче бижии, 9-ку тайылбыр
45. **Тенси: Тенси оглы** – аймак баштыңының ады
46. **Беңлигек** («Мөңгүлек») – даг ады
47. **Темир-Капыг** – көр. Күл-тегиннің биче бижии, 10-гу тайылбыр
48. **Тезик** («таджик»), **тохар** – перси уктуг аймак-чон аттары
49. **Сук** – Согда аймак-чоннуң баштыңы
50. **Согда** – азы Согдак, перси уктуг аймак-чурт ады
51. **Капаган-каган** – түрк каган
52. **Аркуй** – чер ады

II – Енисей бижиктери:

4. ЭЛЕГЕС КӨЖЭЭЗИНДЕ БИЖИК

Көжээни 1888 чылында фин эртемден И.Р.Аспелин Элегес хемниң чоогундан тыпкан. 1895 чылында баштайгы очулганы В.В.Радлов кылган. 1915 чылында Минусинск музейинче аппаратан.

1. **Чибилиг** («шивилиг») – чер ады
2. **Сес даванныг** – чүгүрүк

5. БАРЫК КӨЖЭЭЛЕРИНДЕ БИЖИКТЕР

Бижиктиг көжээлерни 1891 чылында Д.А.Клеменц Барык хемниң (Улуг-Хемниң адыры) чоогундан тып алган. 1895 чылында В.В.Радлов очулдурган. И.А.Батманов 1961 чылында Тываның курт-шинчилел музейинче эккелген.

1. **Йиген Алп-Туран** – хуу ат
2. **Огуш** – девискээр чагырылга хуваалдазы
3. **Күни-Тириг** – хуу ат
4. **Күлүг-Тутук** – хуу ат болгаш дужаал
5. **Байна-Саңун** – Байна чанчын
6. **Күлүг-Чур** – хуу ат болгаш дужаал

6. ӨӨК-ТУРАН КӨЖЭЭЗИНДЕ БИЖИК

1888 чылында И.Р.Аспелин амгы Туран хоорайның турар чериниң чоок кавызындан тып алган. 1895 чылында В.В.Радлов очулдурган. 1943 Тываның чурт-шинчилел музейинче эккелген.

1. **Үчин Күлүг-Тириг** – хуу ат
2. **Өгүк-Катун** – Өөк хем

7. КӨЖЭЭЛИГ-ХОВУДАН БИЖИМЕЛ

1916 чылында А.В.Адрианов тып алган. 1943 чылында Тываның чурт-шинчилел музейиниң ынчаардагы директору Д.В.Данзын-оол көжээниң сөзүглелиниң хоолгаларын кылгаш, С.Маловче чоргузупкан. 1952 чылында С.Малов парлаткан. 1961 чылында И.А.Батманов Тываның чурт-шинчилел музейинче эккелген.

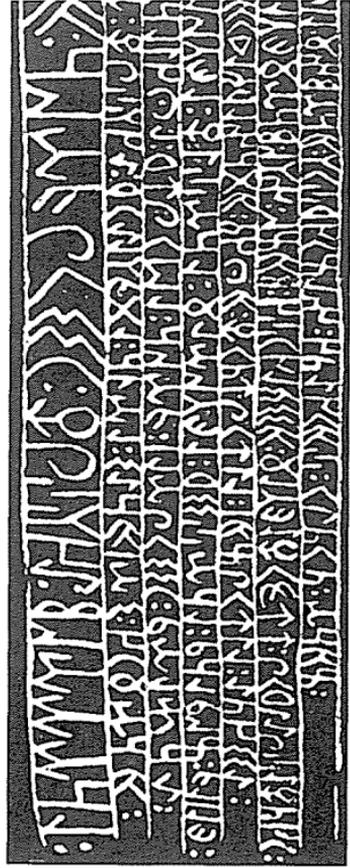
1. **Чубуч-Ынал** – хуу ат
2. **Күмүл-Өге** – хуу ат болгаш дужаал
3. **Күмүл** – чон ады

RESİMLER
ЧУРУКТАР

Tonyukuk anıtından bir kesit
(S. Malov, "Eski Türk Yazıtları"
M-L, 1951-s. 56)

Tıva'da M.S. I. yy. sonunda yaşamış bir Eski Türk'ün görünümü.
Kökel mezarlığında bulunan bir kafatasından
M.M. Gerasimov tarafından yapılan yüz rekonstrüksiyonu.
(S. Vaynsteyn, Merkez Asya Göçebelerinin Dünyası,
Moskova, Nauka, 1991, s. 11)

Tıva'daki ağır donanımlı (zırhlı) bir göçebe asker rekonstüksiyon (Yu. S. Hudyakov "Sibirya ve Merkezî Asya'da Gelişmiş Orta Çağ Dönemindeki Göçebelerin Silah Donanımı" –Novosibirsk, 1997, s. 55)

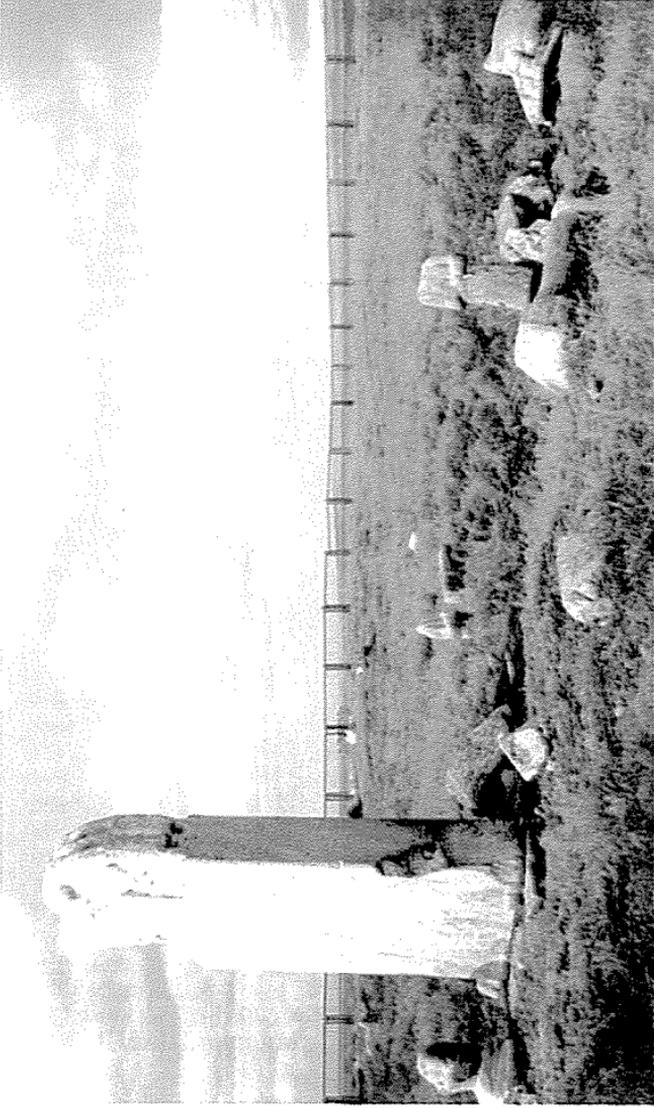
Merkezi Asya'daki bir uygar askeri. Rekonstüksiyon. (Y.S, Hudyakov "Sibirya ve Merkezî Asya'da Gelişmiş Orta Çağ Dönemindeki Göçebelerin Silah Donanımı "Novosibirsk, 1997, s. 90)

VIII-IX. yy. Eski Türk Askeri
(Altay ve bitişik bölgelerdeki askeri arkeolojisi ile ilgili malzemeler) Barnaul, Altay Üniversitesi Yayınevi, 2002, s. 109, Resim, D.Pozdnyakov

K l-Tegin'in Heykelbaşı (VII yy.) (Moğolistan heykelticiliđi
Ulan-Bator, Devlet yayınevi, 1989, no. 43)

K l-Tegin Yazıtının bulunduđu bölge, VII-VIII. yüzyıllar.
Arhangay Aymak, Mođolistan

Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde bulunan VII-VIII. yy.
Kül-Tegin Yazıtı
Fotoğraf, K. M. Simçit

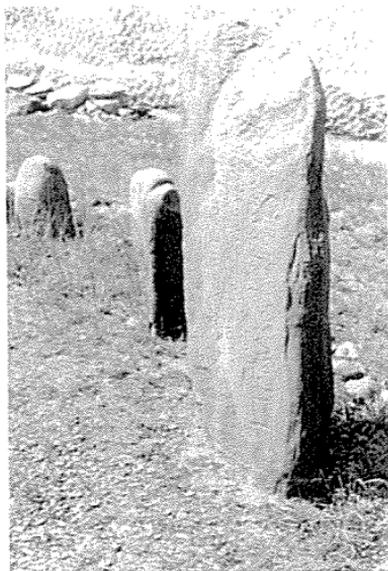
VI-VIII. yy. Tonyukuk yazıtı (Moğolistan heykelticiliđi,
Ulan-Bator, Devlet yayınevi, 1989 No. 45)

Barık nehri havzasından “Barık I (E-5)” adlı bir anıt.
Yenisey yazıtları (E-3, E-5, E-6, E-7, E-45)
Tıva Cumhuriyeti Aldem-Maader Yörebilimi Müzesinde
bulunmaktadır (Kızıl). Fotoğraf, T. Nemkova

Barik II (E-6)
Fotoğraf, T. Nemkova

Barik III (E-7)
Fotoğraf, T. Nemkova

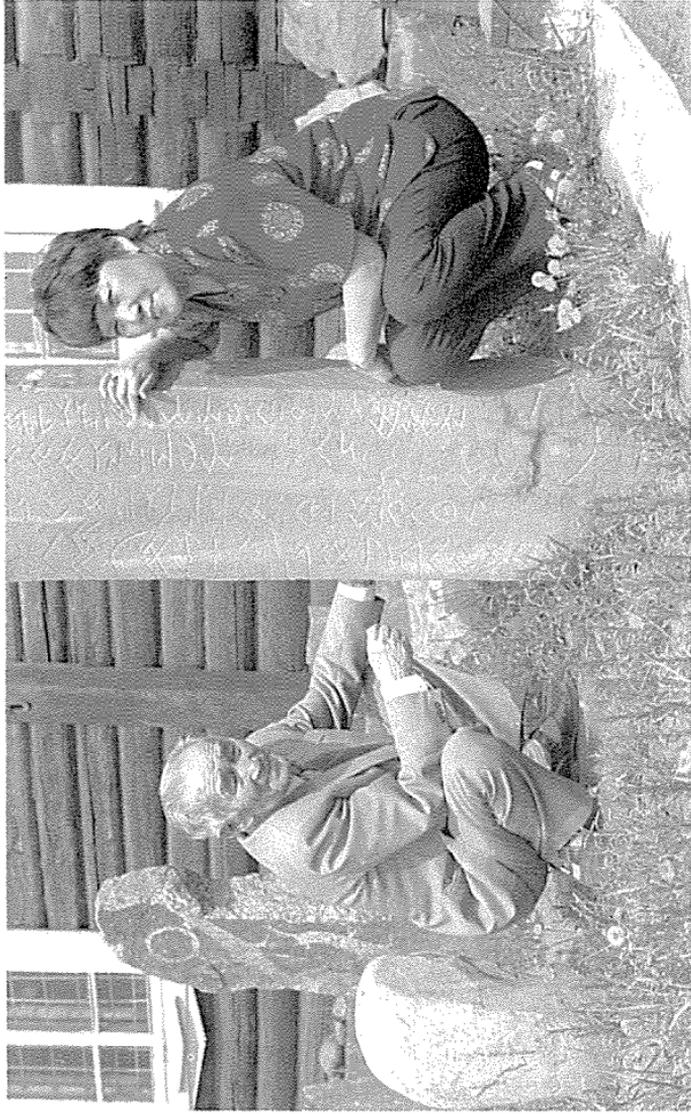
Öyük (?) Ögük-Turan Yazıtı (E-3)
Fotoğraf, T.P. Nemkova

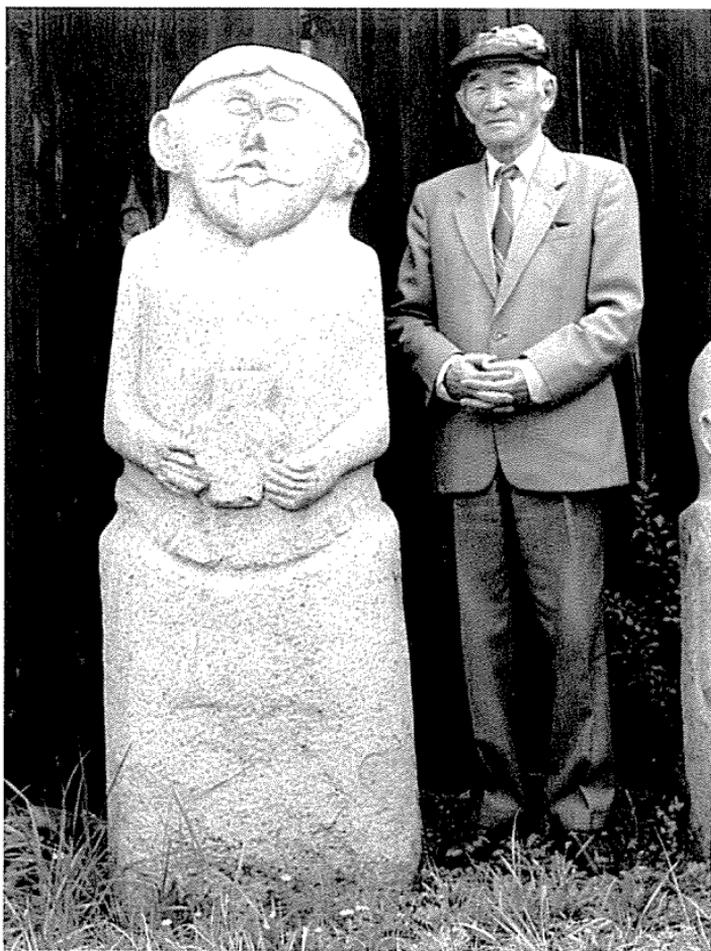
Köjeelig-Hovu yazıtı (E-45)
Fotoğraf, T.P. Nemkova

Eski Türkçe metinleri Latin harfli yazıya aktaran K.-M. Simçit,
Bilge-Kağan anıtının yanında

Bu kitabı hazırlayan Doç. Dr. Zoya Samdan ve Eski Türkçeden Tıva Türkçesine aktaran
Doç. Dr. Dorug-ool Monguş. Fotoğraf, T.P. Nemkova

Tanınmış Tiva Türkologlarından D.A. Monguş.
Fotoğraf, T.P. Nemkova

*Kitaptaki resimlerin altyazılarının Türkiye Türkçesine çevirisi,
Timur B. Davletov tarafından gerçekleştirilmiştir.*

*Номда чуруктарның сөзүгелдериниң турк дылче
очулгазын Тимур Б. Давлетов боттандырған.*

